

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
Університет економіки та права «КРОК»

Розвиток інформаційного суспільства

Колективна монографія

Том 8

Економічна безпека держави на макро- та мікрорівнях

До 20-річчя

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Київ – 2013

ББК 65.2/4-98
УДК 65.012.8
Р 64

*Рекомендовано до друку Вченою радою ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
(протокол № 7 від 06.06.2012 року)*

Науковий редактор

Сідак В.С., д.і.н., к.ю.н., професор, член-кореспондент НАПН України, Заслужений діяч науки і техніки України

Рецензенти:

М.Й. Малік, доктор економічних наук, професор, академік Національної академії аграрних наук України, заслужений діяч науки і техніки України;

В.І. Терехов, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту зовнішньо-економічної діяльності та логістики ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Р 64 Розвиток інформаційного суспільства: Колективна монографія в 10-ти томах / Том 8. Економічна безпека держави на макро- та мікрорівнях / За ред. проф. Сідака В.С. – К.: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2012. – 309 с.
ISBN 978-966-7735-85-2

У цьому томі монографії розглядається питання економічної безпеки держави, а саме: бюджетна та валютна безпеки, боргова, грошово-кредитна, безпека страхового та фондового ринків держави, продовольча та енергетична безпеки, а також питання фінансово-економічної безпеки підприємств: фінансова та податкова складові. Окремо розглянуті особливості забезпечення фінансово-економічної безпеки банківських установ.

Видання буде корисне для науковців, представників органів державного управління, фахівців фінансової сфери, аспірантів, студентів.

ББК 65.2/4-98

Зміст

Вступне слово.....	5
Передмова.....	7
Розділ 1. Економічна безпека держави: сутність, характеристика ключових показників	9
1.1. Ендогенний та екзогенний підходи в дослідженнях системи економічної безпеки суб'єктів господарювання	9
1.2. Поняття, структура та сутність фінансової безпеки як складової економічної безпеки держави	17
1.3. Механізм і засади фінансової безпеки держави	22
1.4. Бюджетна та валютна безпеки як складові фінансової безпеки України	27
1.5. Аналіз стану боргової безпеки України	30
1.6. Грошово-кредитна політика як складова фінансової безпеки держави	37
1.7. Безпека страхового та фондового ринків держави.....	44
1.8. Напрями вдосконалення законодавства та проекти його застосування з метою забезпечення економічної безпеки України	50
1.9. Моделювання систем економічної безпеки	53
Розділ 2. Продовольча безпека в системі економічної безпеки держави	68
2.1. Поняття, специфіка вимог і основні фактори продовольчої безпеки держави	68
2.2. Сучасний стан продовольчої безпеки України	72
2.3. Напрями забезпечення продовольчої безпеки України.....	76
Розділ 3. Питання енергетичної безпеки держави	82
3.1. Енергетична безпека в сучасному світі.....	82
3.2. Концептуальні підходи для визначення поняття «енергетична безпека»	86
3.3. Перспективи розвитку енергетики в контексті забезпечення енергетичної безпеки.....	94
3.4. Сучасна енергетична політика України та її вплив на енергетичну безпеку держави	102
Розділ 4. Особливості бюджетного захисту соціальної сфери	113
Розділ 5. Фінансово-економічна безпека підприємств	128
5.1. Методика досліджень системи фінансово-економічної безпеки суб'єктів господарювання	128
5.2. Механізм забезпечення фінансової безпеки підприємств.....	132

Розділ 6. Управління фінансовими ризиками на підприємстві	157
6.1. Економічний зміст, поняття фінансових ризиків та їх класифікація	157
6.2. Методи оцінки фінансових ризиків.....	164
6.3. Механізм нейтралізації фінансових ризиків на підприємстві	169
6.4. Перспективи страхування фінансових ризиків підприємства	175
Розділ 7. Податкова складова економічної безпеки господарювання в аграрному секторі економіки	179
7.1. Особливості формування системи прямого оподаткування сільськогосподарської діяльності в аграрнорозвинутих країнах	179
7.2. Перспективи розвитку механізму оподаткування доходів сільськогосподарських товаровиробників.....	190
7.3. Ефективність дотування сільськогосподарських товаровиробників за рахунок спецрежиму справляння ПДВ із переробних підприємств	213
Розділ 8. Фінансово-економічна безпека банківських установ: сутність, складові та механізм досягнення	223
8.1. Теоретичні засади фінансово-економічної безпеки банківської установи	223
8.2. Способи мінімізації та нейтралізації загроз економічній безпеці сучасної банківської установи	244
8.3. Напрями підвищення ефективності забезпечення фінансово-економічної безпеки сучасної банківської установи	283
Список використаної літератури	298

Вступне слово

Шановні читачі!

Ви тримаєте в руках один із томів колективної монографії, яка присвячена 20-річчю Університету «КРОК». Це незвичайне видання об'єднує багатогранний доробок науковців інститутів, факультетів, кафедр, коледжів і лабораторій нашого навчального закладу. Ґрунтовність досліджень та мультидисциплінарність пошуку забезпечують синергетичний ефект, що сприяє здобуванню нового оригінального знання, науковому зростанню авторів, створює передумови формування наукових шкіл і гарантування якості вищої освіти. Високий рівень професійної зрілості дослідників дає змогу спільно працювати над загальноуніверситетською науковою темою: «Проблеми розвитку інформаційного суспільства: економічні, управлінські, правові, міжнародні, гуманітарні та технологічні аспекти», в якій знаходять своє відображення як персональні наукові інтереси багатьох науково-педагогічних працівників, так і пріоритетні напрями роботи наукових колективів.

Зміст кожного тому монографії відбиває один із ключових напрямів наукових досліджень і підготовки кадрів. Кожний науковий колектив має власну історію створення та розвитку в контексті становлення Університету «КРОК» як одного з провідних приватних вищих навчальних закладів України. Кожний автор – непересічна особистість із власним поглядом на сучасний світ і його проблеми. Більшість дослідників поєднує надбання наукових шкіл різних закладів та установ із власним доробком, але вже чимало молодих учених навчалися та зростали в нашому закладі.

Постійно розвивається наукова інфраструктура Університету. Здається, зовсім недавно вийшов друком перший номер «Вчених записок Інституту економіки, управління та господарського права», а тепер уже звичним є щорічне видання кількох томів «Вчених записок Університету «КРОК». Серія Економіка», «Правничого вісника Університету «КРОК», що офіційно визнані фаховими виданнями з економічних, юридичних і психологічних наук. Спільно зі Східноукраїнським національним університетом імені Володимира Даля багато років видається фаховий із технічних наук збірник наукових праць «Управління проектами та розвиток виробництва», тривалий час під керівництвом професора Кириченка О.А. виходив друком часопис «Зовнішня торгівля. Економічна безпека», започатковано видання журналу «Фокус мови», систематично друкуються тематичні збірки наукових праць викладачів та студентів, матеріали наукових конференцій і тези магістерських робіт.

Сотні студентів щорічно беруть участь у Всеукраїнській студентській олімпіаді, Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт, конкурсах диплом-

них робіт і студентських проєктів. За кількістю переможців Університет стабільно посідає одне з перших місць серед приватних вищих навчальних закладів України. Університет «КРОК» ініціював проведення Всеукраїнських студентських олімпіад зі спеціальностей «Управління фінансово-економічною безпекою» та «Управління проєктами». Стрімкий розвиток аспірантури свідчить про набуття навчальним закладом справді університетської якості та закладає підвалини сталого зростання. Виявом високої довіри української держави є створення в Університеті «КРОК» двох спеціалізованих учених рад із захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата та доктора наук.

З кожним роком міцніє впевненість у правильності обраних нами цінностей служіння суспільству, поваги до держави, наукового пошуку та свободи підприємництва. Переконані, що в подальшому Університет «КРОК» разом із усією Україною зможе зробити прорив у напрямі до мейнстріму сучасної науки та кращої практики світових лідерів вищої освіти.

Дозвольте подякувати кожному авторові цієї монографії, викладачам, співробітникам, аспірантам і студентам Університету «КРОК», представникам партнерських організацій, які брали участь у підготовці та публікації видання. Особливу подяку хочу висловити проректору з наукової роботи Університету «КРОК», доктору історичних наук, професорові, члену-кореспонденту Національної академії педагогічних наук України Сідаку Володимирі Степановичу та начальнику науково-організаційного відділу Університету Лічман Тетяні Володимирівні, які доклали багатьох зусиль для успіху цього видання.

*С.М. Лантєв,
професор,
ректор Університету «КРОК»*

Передмова

В умовах незалежності наразі особливої уваги потребує фінансово-економічна безпека на макро- і мікрорівнях. Адже необхідно відстежувати екзогенні та ендогенні фактори впливу на безпеку держави та суб'єктів господарювання з метою систематизування. Ці та інші фактори впливу широко використовуються в теоретичному та практичному аспектах дослідження системи економічної безпеки на всіх рівнях.

Виникає потреба в розробленні концептуальних засад використання різних факторів впливу в таких дослідженнях. Цікавим є зарубіжний досвід у забезпеченні економічної безпеки держави, з урахуванням практичних реалій. Механізм забезпечення економічної безпеки повинен реалізуватися на основі розроблення відповідних теорій, концепцій, стратегій, тактики, визначення цілей і поставлених завдань, систематизації загроз, з урахуванням впливу часу та детермінованих факторів. У цьому томі монографії розглядається питання економічної безпеки держави, а саме: бюджетна та валютна безпеки, боргова, грошово-кредитна, безпека страхового та фондового ринків держави, продовольча та енергетична безпеки. Що стосується мікрорівня, то необхідною умовою є дослідження фінансово-економічної безпеки підприємств, зокрема: ендогенний та екзогенний підходи в дослідженнях системи економічної безпеки суб'єктів господарювання та механізм забезпечення фінансової безпеки підприємств.

У монографії також досліджено управлінські аспекти, від яких залежить економічний кінцевий результат.

Автори критично розглянули різні підходи дослідження економічної безпеки на макро- та мікрорівнях, а також її складових, визначили власні трактування, методи оцінки й управління фінансово-економічною безпекою держави та суб'єктів господарювання.

Сьогодні в небезпеці знаходяться всі підприємства країни, а найбільше – середні та великі. Процес формування небезпеки пропорційний величині підприємства: чим більший суб'єкт господарювання, тим сильніше проявляються процеси формування стану небезпеки. Тому забезпечення належного рівня фінансово-економічної безпеки окремого підприємства уможливорює безпеку всієї країни. У нинішніх умовах високої конкуренції, корупції, шахрайства, промислового шпигунства керівники підприємств постають перед вибором: витратити грошові ресурси на службу безпеки або в подальшому зазнавати більших витрат. Тому, витративши менше, можна зекономити в подальшому більше.

Забезпечення системи економічної безпеки є найголовнішим завданням, що повинно вирішуватися систематизовано державою, підприємствами, навчальни-

ми установами. Тільки наука і проекти, теоретичні та практичні аспекти бачення вирішення проблеми можуть сприяти ефективному вирішенню проблеми забезпечення економічної безпеки держави та суб'єктів господарювання.

Авторський колектив монографії включає В.І. Грушка, д.е.н., професора (вступ, розд. 1), В.С. Сідака, д.і.н., професора (вступ, розд. 1), О.І. Пилипченка, д.е.н., професора (розд. 1), В.Г. Алькему, д.е.н., професора (розд. 1.1), О.М. Шикову, к.е.н., доцента (розд. 1.9), І.І. Румика, к.е.н., доцента (розд. 1 та 2), Є.А. Боброва, к.е.н., доцента (розд. 1 та 3), Ю.І. Скулиш, к.е.н., доцента (розд. 4 та 6), О.І. Захарова, к.е.н., професора (розд. 6), Т.В. Лічман (розд. 6), А.Г. Лотарева (розд. 6), Т.В. Ганущак (розд. 1 та 5), Т.В. Іваненко, к.т.н., доцента (розд. 1), А.В. Лісового, д.е.н., професора (розд. 5.2), В.М. Кудака (розд. 6), Л.Д. Тулуша, к.е.н., доцента (розд.7), А.О. Кириленко, магістра (розд. 1), С.О. Козловець, магістра (розд. 6), О.Т. Прокочук, магістра (розд. 7), Н.М. Малініна, магістра (розд. 7).

Авторський колектив висловлює вдячність методисту кафедри фінансів та банківського бізнесу Ю.С. Шпілер за підготовку рукопису до видання.

Розділ 1

Економічна безпека держави: сутність, характеристика ключових показників

1.1. Ендогенний та екзогенний підходи в дослідженнях системи економічної безпеки суб'єктів господарювання

Безпека відноситься до фундаментальних потреб особистості, угруповань, організацій і суспільства. Господарська діяльність будь-якого ієрархічного рівня потребує захисту та відповідних умов реалізації власних економічних інтересів безпечного розвитку. Світова наука та практика свідчать про ефективність використання системного підходу в наукових дослідженнях і забезпеченні належного рівня економічної безпеки суб'єктів господарювання. В умовах сьогодення широко використовується в наукових дослідженнях ендогенний підхід у дослідженні систем економічної безпеки суб'єктів господарювання. Незважаючи на його очевидні переваги, він не дає можливості досліджувати ці системи з позиції основних факторів життєдіяльності економічних агентів простору та часу. Тому є необхідність розроблення концептуальних засад використання екзогенного підходу в дослідженнях економічної безпеки.

Значний вклад у дослідження економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності зробили вітчизняні вчені: Б.М. Андрюшків [125], Ю.В. Бондарчук [127], В.І. Грушко [128], О.І. Захаров [129], М.М. Зацеркляний [130], В.В. Зубарев [131], Р.С. Квасницька [132], І.С. Керницький [146], Г.В. Козаченко [133], М.В. Куркін [134], В.В. Крутов [136], В.І. Кириленко [137], О.А. Кириченко [138-140], О.М. Ляшенко [141], А.І. Марущак [127], В.І. Мунтіян [144], В.Л. Оргинський [146], Т.М. Іванюта [147], З.Б. Живко [125], А.О. Заїчковський [147], Г.А. Пастернак-Таранушенко [148], І.В. Сорока [151], О.М. Сумець [152], М.Б. Тумар [152], Т.М. Слободяник [153], В.І. Франчук [154], Л.Г. Шемаєва [156], О.С. Шнипко [157] і З.В. Якубович [158]. Важливу роль у дослідженні систем економічної безпеки відіграють праці російських уче-

них, а саме: В.П. Мак-Мака [142], Г.А. Минаєва [143], Е.А. Олейнікова [145], Т.Д. Ромащенко [149], В. Сенчагова [150], Л.Д. Шарого [155], В.І. Ярочкіна [154] та інших.

У рамках ендогенного підходу вчені ідентифікували основні підсистеми та складові економічної безпеки і дослідили їх властивості. Визначили основні ієрархічні рівні економічної безпеки в умовах глобалізації та встановили взаємозв'язки між її елементами. Для систем економічної безпеки суб'єктів господарювання різних сфер і видів економічної діяльності встановлено як загальні, так і специфічні властивості. Незважаючи на це, залишаються практично не дослідженими питання визначення просторових, часових і функціональних меж систем економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності. Вирішення цих питань вимагає широкого використання в дослідженнях систем економічної безпеки екзогенного підходу

Метою роботи є аналіз сучасного стану розуміння системи економічної безпеки суб'єкта господарської діяльності в рамках ендогенного підходу та розроблення концептуальних засад використання екзогенного підходу в дослідженнях цієї системи.

Як методологію дослідження економічної безпеки науковці пропонують застосовувати теорію систем, теорію організацій, теорію інституційної економіки, теорію економіки, що ґрунтується на знаннях, тощо [137-139]. Переважна більшість науковців розглядають безпеку та економічну безпеку в межах системного підходу, який поділяється на ендогенний і екзогенний. Ендогенний підхід спрямовує акценти досліджень на апріорній фіксації елементів системи економічної безпеки та зв'язках між цими елементами. Переважна більшість сучасних науковців формують власне розуміння системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності саме в рамках цього підходу. Як зазначає В. Крутов, «система безпеки – це єдність, яка складається із взаємозалежних частин, кожна з яких приносить щось конкретне в систему безпеки, що дозволяє мати універсальні характеристики цілого. Усі елементи безпеки, що перебувають у відносинах і зв'язках один з одним, утворюють систему безпеки з більш високими якістьми» [136, с. 49-52]. На думку О. Захарова, система безпеки підприємства – це сукупність взаємозалежних організаційних, правових і технічних заходів, спрямованих на зниження та протидію реальним і потенційним, внутрішнім та зовнішнім ризикам і загрозам діяльності підприємства, які можуть призвести до істотних економічних втрат, зупинити або загальмувати розвиток підприємства [129, с. 52]. Система економічної безпеки підприємства, на думку Г.В. Козаченко і В.П. Пономарева, – це комплекс організаційно-управлінських, технологічних, технічних, профілактичних і маркетингових заходів, спрямованих на кількісну та якісну реалізацію захисту інтересів підприємства від зовнішніх і внутрішніх загроз [133, с. 14]. У своєму дослідженні

О.А. Кириченко, В.С. Сідак, С.М. Лаптев із співавторами стверджують, що «система економічної безпеки підприємства – це певна множина взаємопов’язаних елементів, що забезпечують безпеку підприємства та досягнення ним цілей бізнесу. Система економічної безпеки розглядається як цілісна відкрита складна багаторівнева та багатофункціональна система, що містить у собі ряд підсистем» [138, с. 68].

Вважається, що «економічна безпека – це конкретний стан і ступінь захищеності будь-якого суб’єкта та його спроможність протистояти змінам умов існування», або це стан і здатність економічної системи протистояти небезпеці руйнування її організаційної структури і статусу, а також перешкодам досягнення цілей розвитку, чи здатність системи протистояти загрози виникнення втрат [149, с. 23]. Автори наукових публікацій з питань формування, функціонування та розвитку систем безпеки зазначають, що властивості системи безпеки притаманні й системам економічної безпеки [149, с. 24]. До вхідних властивостей моделі системи економічної безпеки Т.Д. Ромащенко відносить невизначеність, ризик і загрози; до вихідних параметрів, що визначають формування властивостей системи економічної безпеки, – стійкість, адаптивність, гнучкість і ефективність. Учені О.Ф. Мельников і М.М. Зацеркляний вбачають у системі економічної безпеки сукупність взаємозалежних заходів організаційно-правового характеру, які здійснюються з метою захисту підприємницької діяльності від реальних або потенційних дій фізичних чи юридичних осіб, що можуть призвести до істотних економічних втрат [130, с. 26]. Системою безпеки В.І Мунтіян називає «комплекс заходів, спрямованих на постійний та стабільний розвиток економіки держави, що містить механізм протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам» [144, с. 51].

Під системою економічної безпеки В.І. Кириленко [139], Г.А. Пастернак-Таранущенко [148] і В.К. Сенчагов [150, с. 19] розуміють комплекс таких блоків: концепція безпеки – економічні інтереси – загрози у сфері економіки – індикатори економічної безпеки – їхні граничні значення – організація економічної безпеки – правове гарантування економічної безпеки. З позиції функціональних складових сприймають систему економічної безпеки Ю.В. Бондарчук і А.І. Марущак, на їх думку, це сукупність складових, до яких традиційно відносять: інтелектуальну та кадрову, інформаційну, техніко-технологічну, фінансову, політико-правову та екологічну та силову [127, с. 39]. Під системою економічної безпеки О.М. Сумець і М.Б. Гумар розуміють цілісну сукупність матеріальних і віртуальних елементів та інструментів, що реалізують певний набір функцій упередження та захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз [152, с. 308]. Така система, на думку Б.М. Андрушківа, – це комплекс заходів, покликаних забезпечити безпеку економічну із залученням відповідних елементів, органів, сил і засобів [125, с. 48].

Система економічної безпеки сприймається ним як обмежена безліч взаємозалежних елементів, що забезпечують безпеку підприємства та досягнення

ним цілей бізнесу. Складовими елементами такої системи є об'єкт і суб'єкт безпеки, механізм забезпечення безпеки, а також практичні дії щодо забезпечення безпеки [125, с. 51]. Система економічної безпеки, на думку В.Л. Ортинського та І.С. Керницького, – це комплексне утворення, до якого належать суб'єкти, об'єкти та механізм реалізації безпеки на підприємстві [146, с. 84]. Точка зору В.І. Франчука полягає в тому, що система економічної безпеки є сукупністю взаємопов'язаних елементів, які створюють єдине ціле й одночасно кожний із цих елементів виконує свою роль у протидії загрозам для досягнення спільної мети – виключення або зведення до мінімуму можливих збитків і створення умов для розвитку [154].

На думку М.В. Куркіна, В.Д. Понікарова та Д.В. Назаренка, система економічної безпеки – це сукупність завдань, принципів, функцій, підрозділів підприємства, прав та обов'язків працівників, спрямованих на забезпечення економічної безпеки підприємства і створення найбільш сприятливих умов для його подальшого розвитку шляхом попередження можливих впливів на господарську діяльність [134, с. 80]. Система економічної безпеки, за Л.Д. Шарого, – це взаємопов'язана сукупність спеціальних структур, засобів, методів і заходів, що забезпечують безпеку бізнесу від внутрішніх і зовнішніх загроз. У цьому контексті система характеризується комплексом управлінських, страхових, правових та інших заходів із захисту бізнесу від незаконних посягань, мінімізації або уникнення матеріальних або інших втрат [155]. У монографії В.І. Грушка, С.М. Лаптева та Л.О. Кошембар під системою економічної безпеки розуміється «організаційний комплекс, який складається із сукупності організаційних, управлінських, технічних правових та інших мір і заходів, сукупності сил і засобів, спрямованих на забезпечення безпеки об'єкта, захисту інтересів його керівників та інвесторів, сприяння забезпеченню його стійкого розвитку» [128, с. 122]. На думку О.С. Шнипко, «система економічної безпеки – це система, що взаємодіє з навколишнім оточенням і має сукупність властивостей, які забезпечують здатність до самовиживання та розвитку в умовах виникнення зовнішньої або внутрішньої загрози» [157, с. 22]. Комплексна система економічної безпеки підприємства, на думку Т.М. Слободяник, – «це комплекс взаємопов'язаних заходів організаційно-правового характеру, що здійснюються спеціальними органами, службами, підрозділами суб'єкта господарювання, спрямованих на захист життєво важливих інтересів особистості, підприємства і держави від протиправних дій з боку реальних або потенційних фізичних або юридичних осіб, що можуть призвести до істотних економічних втрат та забезпечення економічного росту у майбутньому» [153, с. 23]. У навчальному посібнику Т.М. Іванюти та А.О. Заїчковського система економічної безпеки розглядається як «обмежена множина взаємопов'язаних елементів, що забезпечують безпеку підприємства та досягнення ним цілей бізнесу. Складовими елементами такої системи є об'єкт та суб'єкт безпеки, механізм забезпечення безпеки, а також політика безпеки. До складових

політики безпеки автори відносять: цілі та завдання безпеки, функції та принципи безпеки, а також стратегію безпеки» [147, с. 25]. Автори дослідження Р.С. Квасницька та І.О. Доценко подають таке розуміння системи: «Система економічної безпеки включає наукову теорію безпеки, політику і стратегію безпеки, засоби і методи забезпечення безпеки та концепцію безпеки підприємства» [132, с. 35]. Детальне визначення системи економічної безпеки суб'єктів господарювання подає Л.Г. Шемаєва: «Це організована сукупність взаємопов'язаних елементів зовнішньої та внутрішньої безпеки суб'єктів господарювання, таких як: спеціальні органи та служби, об'єкти, наукові підходи, нормативно-правова база, політика, стратегія, концепція, принципи, функції, завдання, методи та засоби, що спрямовані на забезпечення реалізації стратегічних і тактичних інтересів суб'єкта господарювання, а також захист цих інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз» [156, с. 115]. У своєму дослідженні І.В. Сорока обґрунтовує цільові завдання, основні функції системи економічної безпеки в аспекті антикризового менеджменту підприємства [151, с. 117-121].

Систему економічної безпеки підприємства З.В. Якубович розглядає як «підсистему відкритої складної системи – підприємства. Вона виділяє основні елементи системи економічної безпеки підприємства: вхід системи, суб'єкти системи, мету, цілі, завдання, принципи та інструменти» [158, с. 81-86]. Система економічної безпеки транспортного підприємства – це комплекс організаційно-управлінських, технологічних, технічних, профілактичних і маркетингових заходів, спрямованих на кількісну та якісну реалізацію захисту інтересів підприємства від зовнішніх і внутрішніх загроз [139, с. 30]. На думку О.А. Кириченко та Ю.Г. Кім, «система економічної безпеки підприємства – це комплекс організаційно-управлінських, технологічних, технічних, профілактичних і маркетингових заходів, спрямованих на кількісну і якісну реалізацію захисту інтересів підприємства від зовнішніх і внутрішніх загроз» [140, 53-68]. Учений О.А. Кириченко розглядає систему економічної безпеки як корінну функцію економічної системи, що реалізується завдяки функціонуванню певного набору складових підсистем та елементів. Система економічної безпеки в умовах глобалізації є складною, відкритою, ієрархічною, багаторівневою економічною системою. Основою визначення рівня ієрархії системи економічної безпеки може бути рівень управління або інша ознака, що ґрунтується на показниках масштабності економічної діяльності або параметрах величини потенціалу економічного простору, який убезпечується відповідною економічною системою. Число рівнів ієрархії або кількість підсистем залежить від організаційного або адміністративного поділу економічних систем чи штучного поділу залежно від завдання дослідження. Ураховуючи принцип системності, поділ за рівнями безпеки можна здійснити в межах підсистем будь-якого рівня ієрархії системи

економічної безпеки [138, с. 272-274]. Система економічної безпеки, на думку О.М. Ляшенко, – це комплекс організаційно управлінських, режимних, технічних, профілактичних і пропагандистських заходів, спрямованих на якісну реалізацію інтересів суб'єктів господарювання від зовнішніх і внутрішніх загроз [141, с. 390].

Під системою безпеки Г.А. Мінаєв розуміє «методологію теоретичних підходів і практичних дій, які забезпечують максимально повний захист життєво важливих інтересів соціальної системи від внутрішніх і зовнішніх загроз» [143, с. 77]. Під системою економічної безпеки Е.А. Олейніков розуміє «систему заходів, здатних: попередити втрати життєво важливих цінностей, забезпечити стан захищеності та розвиток особистості, суспільства і держави» [145, с. 15]. У монографії В.В. Зубарєв зі співавторами подає таке бачення системи безпеки – «це функціональна система, що відображає, процеси взаємодії інтересів, небезпек та загроз» [131, с. 47]. Із позиції ключових змістовних складових розглядає систему економічної безпеки В.П. Мак-Мак. До цих елементів він відносить: наукову теорію безпеки, політику та стратегію безпеки, засоби і методи забезпечення безпеки та концепцію безпеки підприємства [142, с. 116]. Як систему економічної безпеки, на думку В.І. Ярочкіна, слід розуміти організовану сукупність органів, служб, заходів, що забезпечують захист життєво важливих інтересів особистості, підприємства, держави від внутрішніх і зовнішніх загроз [159, с. 18].

Усі зазначені визначення системи економічної безпеки суб'єкта господарської діяльності ґрунтуються на баченні Л. фон Берталанфі, У. Ешбі та інших фундаторів ендогенного підходу [126, с. 21]. Завдяки цьому підходу є можливість розкрити особливості системи, що розглядається (рис. 1.1.1). Як видно з рис. 1.1.1, методологічна значущість ендогенного підходу полягає в можливості дослідити економічну безпеку об'єкта як цілісну систему, розкрити її природу, властивості, риси й особливості. Це, у першу чергу, її склад, кількісна та якісна характеристика підсистем і елементів, їх координація та субординація, джерела руху та розвитку. Ендогенний підхід дає змогу вивчити структуру, тобто внутрішню організацію системи та взаємозв'язок її компонентів, а також функції системи, які забезпечують її активність і життєстійкість. Крім того, цей підхід дає можливість установити інтегративні системні фактори – механізми, що забезпечують цілісність системи.

Завдяки використанню цього підходу можна розкрити генезис системи – початок і джерело виникнення, становлення та перспективи розвитку. На відміну від класичного ендогенного підходу нами пропонується здійснювати дослідження систем економічної безпеки на базі екзогенного підходу [135, с. 90-92], який спрямовано на визначення меж системи економічної безпеки як частини просторово-часового та функціонального континууму. Під системою економічної безпеки будемо розуміти сукупність нормативно-правових, адміністративних,

Рис. 1.1.1. Напрями досліджень системи економічної безпеки в межах ендогенного підходу

організаційно-економічних, технічних, соціально-психологічних та інших складових економічного простору, спрямованих на забезпечення безпеки та захист інтересів суб'єктів економічної діяльності за певний інтервал часу, урахуваючи ту обставину, що час і простір є первинними ресурсами життєдіяльності економічних агентів. Тому для базової типології систем економічної безпеки пропонується використовувати ознаки, що визначають просторово-часові її межі. І в першу чергу – характеристики обмеженості чи необмеженості систем у часі та просторі (табл. 1.1.1). У результаті отримуємо принциповий розподіл розмаїття систем на чотири групи.

Властивості систем економічної безпеки не обмежених у часі та просторі аналогічні властивостям середовища. Системи економічної безпеки не обмежені в

Таблиця 1.1.1

Типологія систем економічної безпеки при екзогенному підході

Просторова протяжність системи економічної безпеки	Часова протяжність системи економічної безпеки	
	Обмежена (визначена тривалість)	Необмежена (невизначена тривалість)
Обмежена (просторова визначеність)	Система економічної безпеки як проект чи програма	Система економічної безпеки як об'єкт
Необмежена (просторова невизначеність)	Система економічної безпеки як сукупність процесів	Система економічної безпеки як середовище

просторі, але обмежені в часі є сукупністю процесів розвитку певного явища, що розповсюджується на доступний простір. Обмежені в часі та просторі системи економічної безпеки є комплексом одиничних або послідовних заходів, спрямованих на досягнення конкретної мети в певному місці протягом визначеного терміну. Клас систем економічної безпеки, обмежених у просторі та не обмежених у часі, слід віднести до об'єктних, які мають певну форму та існують поза суб'єктом. Прикладами об'єктних систем економічної безпеки є системи економічної безпеки юридичних і фізичних осіб, організацій, регіонів, держави тощо. Прикладами середовищних систем економічної безпеки є системи економічної безпеки Торгово-промислової палати України, монетарного середовища, нормативно-правової складової держави тощо. Як приклади процесних систем економічної безпеки можна розглядати систему економічної безпеки вищої освіти, науки, систему економічного зростання держави тощо. Прикладом проектних систем є проект реконструкції виробничих потужностей, реструктуризації підприємства тощо. Реальні системи економічної безпеки на різних стадіях власного життєвого циклу мають риси, властиві всім типам систем, однак один тип, як правило, переважає. Функціональні можливості систем економічної безпеки кожного типу в економіці та їх роль принципово відрізняються. Загалом системи економічної безпеки з обмеженим життєвим циклом (проект, процес) є економічно більш активними. Системи економічної безпеки з необмеженим життєвим циклом (середовище, об'єкт) у певному розумінні є економічно пасивними. Обмежені в просторі системи економічної безпеки (проект, об'єкт), як правило, функціонують інтенсивно, тобто прагнуть ефективно використовувати власний простір; необмежені (середовище, процес) – екстенсивно.

Отже, для дослідження систем економічної безпеки в науці використовуються ендогенний та екзогенний підходи. Найбільше розповсюдження отримав ендогенний підхід. Методологічна значущість останнього полягає в можливості дослідити економічну безпеку об'єкта як цілісну систему, розкрити її природу, властивості, риси, особливості та параметри. Це, у першу чергу, її склад, кількісна та якісна характеристика підсистем і елементів, їх координація та субординація, джерела руху та розвитку. Ендогенний підхід дає змогу вивчити структуру, тобто внутрішню організацію системи та взаємозв'язок її компонентів, а також функції системи, які забезпечують її активність і життєстійкість. Крім того, цей підхід дає можливість установити інтегративні системні фактори – механізми, що забезпечують цілісність системи. На відміну від класичного ендогенного, екзогенний підхід дає можливість визначити просторові, часові та функціональні межі системи економічної безпеки. Він розглядає систему економічної безпеки як частину просторово-часового та функціонального континуумів. Під системою економічної безпеки при цьому підході розуміємо сукупність нормативно-правових,

адміністративних, організаційно-економічних, технічних, соціально-психологічних та інших складових економічного простору, спрямованих на забезпечення безпеки та захист інтересів суб'єктів економічної діяльності у певний інтервал часу. Розроблено базову типологію систем економічної безпеки з використанням ознак, які визначають їх просторово-часові межі. Отримано принциповий розподіл розмаїття систем економічної безпеки на чотири групи: об'єктну, середовищну, процесну та проектну. Реальна система економічної безпеки суб'єкта господарської діяльності в процесі власного життєвого циклу може трансформуватися з одного типу системи в інший. Системи різних типів відрізняються властивостями та потенціалом економічної безпеки.

1.2. Поняття, структура та сутність фінансової безпеки як складової економічної безпеки держави

Однією з найважливіших складових економічної безпеки є фінансова безпека, без якої практично неможливо вирішити жодне із завдань, що стоять перед державою. У цьому контексті доволі переконливим аргументом є слова М. Єрмошенка, який зазначає, що фінансова безпека є ґрунтовною складовою економічної безпеки держави, оскільки на фінансах базується будь-яка економіка, фінанси – кров економічної системи держави. Учені обґрунтовують необхідність забезпечення і підтримки фінансової безпеки держави, тому що вона стосується не лише держави в цілому, а й усіх галузей національного господарства, приватних підприємців, суспільства. Нехтування станом фінансової безпеки може призвести до катастрофічних наслідків: занепаду галузей, банкрутства підприємств і, зрештою, підриву системи життєзабезпечення держави з подальшою втратою її суверенітету.

Формування і практична реалізація дієвого механізму забезпечення фінансової безпеки передбачають, перш за все, з'ясування суті цього поняття, визначення факторів, що впливають на стан фінансової безпеки, дослідження взаємопов'язаності окремих складових за внутрішньою будовою та ієрархічною декомпозицією структури.

Поняття фінансової безпеки так само широке, як і тлумачення фінансів як економічної категорії. На сьогодні відсутнє єдине усталене визначення поняття «фінансова безпека».

Наявні формулювання відображають лише окремі аспекти фінансової безпеки і не можуть претендувати на її однозначне та виключне трактування. Фінансова безпека як дефініція розглядається під різними кутами, зокрема:

- з позицій ресурсно-функціонального підходу, фінансова безпека – захищеність фінансових інтересів суб'єктів господарювання на всіх рівнях фінансових

відносин; забезпеченість домашніх господарств, підприємств, організацій і установ, регіонів, галузей, секторів економіки держави фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їхніх потреб і виконання відповідних зобов'язань;

- з погляду статистики, фінансова безпека – такий стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової, інвестиційної, митно-тарифної та фондової систем, які характеризуються збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю попередити зовнішню фінансову експансію, забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи й економічне зростання;

- у контексті нормативно-правового регламентування фінансова безпека передбачає створення таких умов функціонування фінансової системи, за яких, поперше, фактично відсутня можливість спрямовувати фінансові потоки в незакріплені законодавчими нормативними актами сфери їх використання і, по-друге, – до мінімуму знижена можливість зловживання фінансовими ресурсами.

Таким чином, з позицій різностороннього підходу фінансова безпека – захищеність фінансових інтересів на всіх рівнях фінансових відносин; певний рівень незалежності, стабільності та стійкості фінансової системи країни в умовах впливу на неї зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів, що становлять загрозу фінансовій безпеці; здатність фінансової системи держави забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та стале економічне зростання.

Фінансову безпеку будь-якої держави визначають такі фактори:

- рівень фінансової незалежності (при цьому велике значення має розмір зовнішньої фінансової допомоги з боку міжнародних фінансових інституцій, економічних угруповань, урядів окремих країн, обсяг іноземних інвестицій у національну економіку);

- характер фінансово-кредитної політики (як внутрішньої, так і зовнішньої), яку проводить держава;

- політичний клімат у країні;

- рівень законодавчого забезпечення функціонування фінансової сфери.

Фінансова безпека держави має як внутрішній, так і зовнішній аспекти. Щодо зовнішнього, то це, перш за все, фінансовий суверенітет країни, незалежність національної фінансової системи від впливу міжнародних фінансово-кредитних організацій і транснаціонального капіталу. Проте, говорити про абсолютну фінансову незалежність в умовах глобалізації некоректно. Адже на безпеці України позначаються процеси фінансової глобалізації, що посилюються у світовому співтоваристві. Зростає рівень інтеграції та консолідації фінансових ринків, підвищуються масштаби мобільності капіталу та посилюється інтенсивність його обігу. Як стверджують фахівці, «у світі сформувалися грандіозні потоки «світових грошей», що не підпорядковуються ні національним урядам, ні будь-яким іншим

політичним інституціям. Вони не утворилися як вияв потреб виробництва, торгівлі, інвестування чи споживання. Головним їх джерелом є переважно торгівля грішми». Тому, в ході розроблення стратегії фінансової безпеки держави важливо скрупульозно аналізувати та враховувати поточну та ймовірну ситуацію на світових валютних ринках і ринках капіталу.

Безпека внутрішньої фінансової сфери України визначається досконалістю правової, організаційної та інституційної бази, а також політичною стабільністю, рівнем ризиків ринкової кон'юнктури, масштабами тіньової економіки та рівнем корупції в державі.

Фінансова безпека є надзвичайно складною багаторівневою системою, яку утворюють ряд підсистем, кожна з яких має власну структуру і логіку розвитку. Фінансова безпека держави включає: бюджетну, боргову безпеку, фінансову безпеку банківської системи, валютну, грошово-кредитну, фінансову безпеку страхового та фондового ринків.

Під поняттям «бюджетна безпека» слід розуміти стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів. У цілому бюджетна безпека держави зумовлюється розміром бюджету, рівнем перерозподілу ВВП через бюджет, розміром, характером та рівнем дефіциту бюджету, методами фінансування останнього, масштабами бюджетного фінансування, процесом бюджетотворення, своєчасністю прийняття та характером касового виконання бюджету, рівнем бюджетної дисципліни.

Боргова безпека держави – певний рівень державної внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення нагальних соціально-економічних потреб, що дає змогу зберегти стійкість фінансової системи країни до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечити відносну незалежність держави, зберігаючи при цьому економічну можливість країни здійснювати виплати на погашення основної суми і відсотків без загрози втратити суверенітет, одночасно підтримуючи належний рівень платоспроможності та кредитного рейтингу.

Валютна безпека держави – по-перше, ступінь забезпеченості держави валютними коштами, достатніми для дотримання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення необхідного обсягу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці; по-друге, стан курсоутворення, який максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках і створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, широкомасштабного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи.

Грошово-кредитна безпека – стан грошово-кредитної системи, який характеризується стабільністю грошової одиниці, доступністю кредитних ресурсів і таким рівнем інфляції, що забезпечує економічне зростання та підвищення реальних доходів населення. При цьому, величина позичкового процента повинна бути достатньою для насичення трансакційного попиту на гроші й переходу до політики «довгих грошей», а розмір грошової маси повинен бути достатнім для обслуговування нею господарських оборотів.

Фінансова безпека фондового ринку – оптимальний обсяг його капіталізації (з огляду на подані на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів і держави загалом. Оцінюючи безпеку фондового ринку в цілому, треба вести мову про безпеку ринків державних цінних паперів і корпоративних цінних паперів, а також решти його сегментів: ринків акцій, облігацій, векселів, казначейських зобов'язань, ощадних сертифікатів, біржового та позабіржового ринків.

Під фінансовою безпекою страхового ринку в цілому, і конкретного страховика зокрема, слід розуміти такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дав би їм можливість у разі потреби відшкодувати умовлені в договорах страхування збитки їхніх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування. Фінансова безпека ринку страхових послуг, що залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх чинників, перш за все визначається станом його розвитку, фінансовою результативністю та ефективністю діяльності. Водночас вона зумовлена й реальним фінансовим станом суб'єктів господарювання.

Ураховуючи багатоаспектність поняття «фінансова безпека», складність взаємозв'язків і взаємозалежності різних його елементів, а також необхідність консолідації економічних і фінансових інтересів громадян, підприємств, регіонів і держави в напрямі забезпечення стійкого економічного розвитку, його складовими частинами (окрім перелічених вище) також є безпека:

- людини/окремого громадянина і домогосподарства;
- підприємства;
- регіону.

У стратегічному плані рівні фінансової безпеки індивідуума, підприємства та держави неподільні, оскільки здійснення як індивідуальних відтворювальних процесів, так і процесу суспільного відтворення можливе лише за умови органічного об'єднання інтересів держави, суб'єктів господарювання та громадян. Зважаючи на те, що фінансовою основою існування держави як інституту є передусім надходження від податків і зборів до державного бюджету, стає цілком очевидною

її зацікавленість у забезпеченні довгострокової фінансової безпеки підприємств і населення як платників податків.

У контексті вищезазначеного варто зауважити, що синхронний безпечний рівень життя громадян, функціонування підприємств, організацій і установ, розвиток регіонів і окремих секторів економіки, а також держави в цілому може бути забезпечений лише в ідеалі. Реально ж критеріальні вимоги до фінансової безпеки одних суб'єктів часто не збігаються з іншими. Тобто, те, що на цей момент є вигідним і безпечним для пересічного громадянина, конкретного підприємства, регіону, сектору економіки, не завжди є таким для держави.

Фінансова безпека є не лише національною проблемою, а й визначальною детермінантою сучасної глобальної економіки, що формується шляхом поглиблення та взаємодії транснаціоналізації та міжнародної регіональної економічної інтеграції. Ще в 1996 р. в економічному комюніке Ліонської зустрічі зазначалося, що глобалізація фінансових ринків може призвести до нових ризиків нестабільності й потребує від усіх країн проведення розумної економічної політики та структурних реформ, що у свою чергу призведе до скорочення зовнішніх дисбалансів і, тим самим, сприятиме міжнародній фінансовій стабільності. Тому комплексний концептуальний підхід до дослідження поняття фінансової безпеки потребує виокремлення такої складової, як міжнародна фінансова безпека.

Міжнародна фінансова безпека – комплекс міжнародних умов співіснування домовленостей та інституційних структур, за яких кожній державі-члену світової спільноти забезпечується можливість вільно обирати і здійснювати свою стратегію соціального, економічного та фінансового розвитку, не зазнаючи зовнішнього тиску і розраховуючи на невтручання, розуміння та взаємоприйнятну і взаємовигідну співпрацю з іншими державами. Важливу роль у вирішенні цієї проблеми відіграють партнерські угоди про вільний рух капіталів, товарів і послуг, урахування взаємних економічних інтересів, відмова від силового тиску, рівноправні відносини з економічно менш розвинутими країнами. Тобто міжнародна фінансова безпека – такий стан світової економіки, за якого забезпечується взаємовигідне співробітництво держав у вирішенні національних та інтернаціональних (глобальних) проблем господарювання, вільний вибір і реалізація ними своєї стратегії соціально-економічного розвитку й участі в міжнародному поділі праці. Тому основним питанням міжнародної економічної безпеки на сьогодні є створення умов для співпраці держав у розв'язанні не лише їхніх національних, а й глобальних проблем людства.

У цьому контексті зростає актуальність проблеми забезпечення фінансової безпеки як однієї з найважливіших складових національної економічної безпеки кожної держави та проблеми, що, долаючи національні кордони, прогресуючими темпами стає глобальною.

1.3. Механізм і засади фінансової безпеки держави

Перш за все, слід звернути увагу на необхідність розмежування понять «фінансова безпека держави», що характеризує динамічний розвиток фінансової системи, та «забезпечення фінансової безпеки держави» як сукупності організаційно-правових відносин. Забезпечення фінансової безпеки держави базується на механізмі забезпечення фінансової безпеки держави, який є системою організаційних та інституційно-правових заходів впливу, спрямованих на своєчасне виявлення, попередження, нейтралізацію та ліквідацію загроз фінансовій безпеці держави.

Механізм забезпечення фінансової безпеки повинен реалізовуватися на основі розроблення відповідних наукової теорії, концепції, стратегії і тактики, проведення адекватної фінансової політики, визначення об'єктів, наявності необхідних інститутів забезпечення безпеки (суб'єктів), визначення та конкретизації інтересів, систематизації загроз, застосування засобів, способів і методів забезпечення безпеки.

Фінансова безпека досягається шляхом проведення виваженої фінансової політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, інформаційній і власне фінансовій сферах. Концепція фінансової безпеки повинна містити пріоритетні цілі та завдання досягнення безпеки, шляхи та методи їх досягнення, які адекватно відображали б роль фінансів у соціально-економічному розвитку держави, її зміст, покликаний координувати загальнодержавні дії у сфері забезпечення безпеки на рівні окремих громадян, суб'єктів господарювання, галузей, секторів економіки, а також на регіональному, національному та міжнародному рівнях. Без обґрунтованої концепції фінансової безпеки неможливо сподіватися на реалізацію ефективного соціально-економічного розвитку держави.

Стратегія фінансової безпеки повинна бути орієнтована на розроблення і послідовне здійснення заходів щодо закріплення та розвитку позитивних процесів, подолання негативних тенденцій у сфері фінансових відносин. При цьому необхідно визначити найближчі цілі стратегії та механізми їх реалізації. Державна стратегія фінансової безпеки і комплексна державна фінансова політика перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємодії.

Зважаючи на те, що фінансова безпека не є статичною (на систему безпеки впливає конкретна ситуація, що складається на певному етапі соціально-економічного і політичного розвитку суспільства), то механізм забезпечення фінансової безпеки включає такі елементи:

- об'єктивний і всебічний моніторинг економіки та фінансової сфери з метою виявлення, прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз інтересам об'єктів фінансової безпеки;

- розрахунок порогових гранично допустимих значень фінансових і соціально-економічних показників (індикаторів), перевищення яких може провокувати фінансову нестабільність і фінансову кризу;

- діяльність держави щодо виявлення і попередження внутрішніх та зовнішніх загроз фінансовій безпеці.

Таким чином, побудова механізму забезпечення фінансової безпеки потребує визначення критеріальних вимог до неї. Тому за основу в процесі формування критеріальних вимог до системи фінансової безпеки можна взяти підходи до визначення критеріїв та інтегрального індексу економічної безпеки за Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України. Ця методика розроблена з метою визначення рівня економічної безпеки як головної складової національної безпеки держави. Методика базується на комплексному аналізі індикаторів економічної безпеки з виявленням потенційно можливих загроз економічній безпеці в Україні і застосовується Міністерством економічного розвитку та торгівлі України для інтегральної оцінки рівня економічної безпеки держави. Вона може також використовуватися для моніторингу окремих складових економічної безпеки з метою прийняття управлінських рішень щодо аналізу, попередження та нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам у відповідній сфері, зокрема фінансовій.

Ефективність реалізації теоретичних наукових положень на практиці потребує не лише визначення критеріальних вимог до неї, а й окреслення принципів організації та забезпечення фінансової безпеки.

Вивчення питання про механізм і системи забезпечення фінансової безпеки передбачає розгляд таких ключових елементів: об'єкти, суб'єкти, інтереси, загрози, захист.

Ураховуючи правові засади та концептуальні підходи до сутності фінансової безпеки, можна визначити, що об'єктом фінансової безпеки держави є фінансова система, тобто – усі її сфери та ланки:

- людина і громадянин, домогосподарство;
- підприємства, установи, організації;
- окремі території та регіони;
- суспільство (його інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне та навколишнє природне середовища, природні ресурси);
- держава.

У практичному плані всі заходи, спрямовані на забезпечення фінансової безпеки, повинні фокусуватися на конкретних об'єктах – правах, свободах, інтересах і пріоритетах людини і громадянина, суспільних цінностях, суверенітеті, територіальній цілісності держави.

Суб'єктами забезпечення фінансової безпеки держави є: Президент України,

Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, суди загальної юрисдикції, Прокуратура України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України, громадяни та їх об'єднання.

Комплексний концептуальний підхід до дослідження поняття «фінансова безпека» потребує окреслення пріоритетних національних інтересів та основних загроз національним фінансовим інтересам і фінансовій безпеці держави.

Пріоритетами національних інтересів України в економічній сфері є:

- створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;
- інтеграція в європейський політичний, економічний, правовий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу.

Таким чином, концептуальне забезпечення економічної безпеки передбачає поєднання критеріїв підвищення добробуту нації, кожного громадянина та становлення в Україні конкурентоспроможної національної економіки, яка була б органічно включена у глобальні економічні процеси та посідала б у них гідне місце. Поєднання цілей підтримки макроекономічної стабільності, економічного зростання та забезпечення соціальної спрямованості економічного розвитку – це пріоритетні національні економічні інтереси України в економічній сфері та головні вектори стратегії економічної політики.

Пріоритетними національними інтересами у фінансовій сфері є:

- посилення взаємозв'язку фінансово-бюджетної політики та основних напрямів соціально-економічного розвитку держави й адміністративно-територіальних одиниць;
- забезпечення бюджетної дієздатності держави;
- забезпечення монетарної та валютно-курсової стабільності;
- зміцнення банківської системи, збільшення національних заощаджень із одночасним підвищенням рівня монетизації та капіталізації української економіки;
- зміцнення національного інвестиційного потенціалу та підвищення інноваційної активності вітчизняних підприємств;
- реформування фінансового ринку та забезпечення незалежності національної економіки від кон'юнктури міжнародних фінансових ринків;
- мінімізація впливу світових фінансових криз на фінансову систему України;
- детінізація економіки та залучення некримінальних капіталів в інвестиційні процеси.

Створення дієвої системи фінансової безпеки передбачає чітке визначення джерел потенційної загрози у тій чи іншій сфері, а також наявних і необхідних ресурсів для їх нейтралізації.

На фінансову безпеку впливає дія численних внутрішніх і зовнішніх викликів і загроз. Тому забезпечення дієвої системи фінансової безпеки передбачає з'ясування і систематизацію явищ і подій, настання або здійснення яких прямо чи опосередковано може становити загрозу суб'єкту фінансової безпеки чи елементу фінансово-кредитної сфери. Узагальнюючи різні позиції щодо загроз фінансовій безпеці держави, а також аналізуючи норми вітчизняного законодавства у цій сфері, джерела потенційних і наявних загроз можна поділити на внутрішні та зовнішні. При цьому, загрози фінансовій безпеці слід розглядати як наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України у фінансовій та економічній сферах.

Наявність внутрішніх загроз слід пов'язувати з організаційно-правовою, адміністративною та інституційною незавершеністю реформування фінансово-кредитної сфери, політичною нестабільністю, проявами сепаратизму. Таким чином, основними внутрішніми загрозами фінансовій безпеці держави можуть бути:

- неефективне регулювання і низький рівень правової культури у фінансовій сфері;

- зниження інвестиційної та інноваційної активності;
- недостатній рівень золотовалютних резервів;
- неефективність податкової системи та масове ухилення від сплати податків;
- низький рівень бюджетної дисципліни і перманентний бюджетний дефіцит;
- високий рівень боргової залежності держави, критичний стан ринку державних цінних паперів;
- тінізація та криміналізація економіки, нелегальний відтік капіталів за кордон;
- нереальність (штучність) курсу національної валюти;
- високий рівень корупції у фінансово-кредитній сфері;
- стагнація фондового ринку;
- низький рівень капіталізації банківської сфери;
- низький рівень доходів населення.

Зовнішні виклики фінансовій безпеці можуть бути пов'язані:

- з невизначеністю держави в сучасному геополітичному просторі, непричетністю до інтеграційних процесів;
- обмеженістю доступу до зарубіжних фінансових ринків, безконтрольністю щодо накопичення зовнішньої заборгованості.

До активних факторів, що можуть формувати загрози фінансовій безпеці держави, також належать:

- динаміка сальдо торгового і платіжного балансу та значна залежність України від експортно-імпортової діяльності;
- втручання міжнародних фінансових організацій у внутрішні справи держави;
- вплив світових фінансових криз на фінансову систему України.

Сучасна динаміка суспільних процесів в Україні та світі зумовлює необхідність формування адекватної, ефективної та економічно виправданої системи захисту національних інтересів і забезпечення національної (у тому числі економічної та фінансової) безпеки. Стратегічною метою політики національної безпеки України є забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності, національної єдності на основі демократичного поступу суспільства і держави, дотримання прав і свобод людини та громадянина, створення умов для динамічного зростання економіки, забезпечення європейських соціальних стандартів і добробуту населення. Як зазначається у Стратегії національної безпеки України, забезпечення прийняттого рівня економічної безпеки неможливе без здійснення структурної перебудови і підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Для цього необхідно насамперед поліпшити інвестиційний клімат, зокрема шляхом забезпечення дієвого захисту права власності, удосконалення регуляторного та корпоративного законодавства, обмеження монополізму, розвитку фінансового і фондового ринків. Одним із найважливіших завдань у цьому контексті є реформування податкової системи, забезпечення спрямованості фіскальної політики держави на зменшення частки всіх складових матеріальних витрат в економіці. Необхідно підвищити ефективність використання державних коштів, забезпечити дієвий державний контроль за діяльністю суб'єктів природних монополій, прозорість використання ними фінансових ресурсів, ефективність тарифної та регуляторної політики. Заходи економічної політики держави слід спрямовувати також на зміцнення фінансового стану суб'єктів господарювання, забезпечення зростання їх рентабельності та капіталізації. Не менш важливо забезпечити подолання тінізації економіки та припинення відпливу капіталів за кордон; збалансований розвиток бюджетної сфери; внутрішню і зовнішню захищеність національної валюти, її стабільність, захист інтересів вкладників; здійснення виваженої політики внутрішніх і зовнішніх запозичень.

Таким чином, створення повноцінного механізму забезпечення фінансової безпеки держави передбачає перш за все вирішення широкого кола проблем, що стосуються формулювання критеріїв і принципів забезпечення фінансової безпеки, визначення пріоритетних національних інтересів у фінансовій сфері, здійснення постійного відстеження факторів, що загрожують фінансовій безпеці країни, а також вжиття заходів із їх попередження та подолання. Для створення механізму забезпечення фінансової безпеки необхідно також вирішити комплекс правових, структурно-організаційних, процедурних, кадрових, технологічних і ресурсних питань. Щодо систем забезпечення фінансової безпеки, то поки що поза належною структурною організацією залишається система відповідних інститутів і організаційно-управлінських структур, що повинні займатися цією проблемою, та концепція їх перспективної побудови. Додаткові труднощі у формуванні системи

фінансової безпеки України пов'язані з відсутністю координаційного центру, який, отримуючи інформацію з цієї проблематики від різних міністерств і відомств, мав би змогу узагальнювати її та розробляти відповідні висновки.

1.4. Бюджетна та валютна безпеки як складові фінансової безпеки України

В умовах прискореної глобалізації світового господарства однією з найважливіших економічних проблем в Україні, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., є зростання загроз фінансовій і, зокрема, бюджетній безпеці держави. Це зумовлено негативною динамікою розвитку процесів у соціально-економічній сфері, зокрема, розладом системи державних фінансів і фінансів господарюючих суб'єктів, що останніми роками все більше посилюється і проявляється в дефіциті бюджетних коштів.

Бюджетна безпека – це спроможність бюджетної системи забезпечити фінансову самостійність держави та ефективне використання нею бюджетних коштів у процесі виконання функцій соціального захисту; державного управління і міжнародної діяльності; фінансування науки, освіти, культури й охорони здоров'я; забезпечення національної безпеки й оборони, реалізації інвестиційної та екологічної політики.

Рівень бюджетної безпеки держави є обернено пропорційним до величини бюджетного дефіциту. При цьому, дефіцит виступає чи не найважливішим чинником у системі загроз не лише бюджетній, а й фінансовій безпеці держави загалом. Після вступу України до МВФ та Міжнародного банку реконструкції та розвитку дефіциту державного бюджету офіційно фіксується, причому в такій формі, як це прийнято в більшості країн, і встановлюються джерела його покриття. На рис. 1.4.1 представлено динаміку співвідношення дефіциту (профіциту) Державного бюджету України до ВВП за 2007-2011 рр. (у %).

Як видно з наведених даних, протягом останніх 5 років стан державного бюджету характеризується в основному як дефіцитний, що спричиняє не лише зниження рівня бюджетної та фінансової безпеки, а й низку інших наслідків для економіки держави.

Рівень безпеки держави буде змінюватися залежно від того, яким чином держава управляє цим дефіцитом, тобто, які методи обираються для збалансування бюджету та його покриття.

До основних індикаторів, що характеризують стан бюджетної безпеки, згідно з Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України, затвердженої наказом Міністерства економіки України належать: рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет (без урахування доходів Пенсійного фонду), відношення дефіциту, профіциту державного бюджету до ВВП, відношення профіциту торговельного

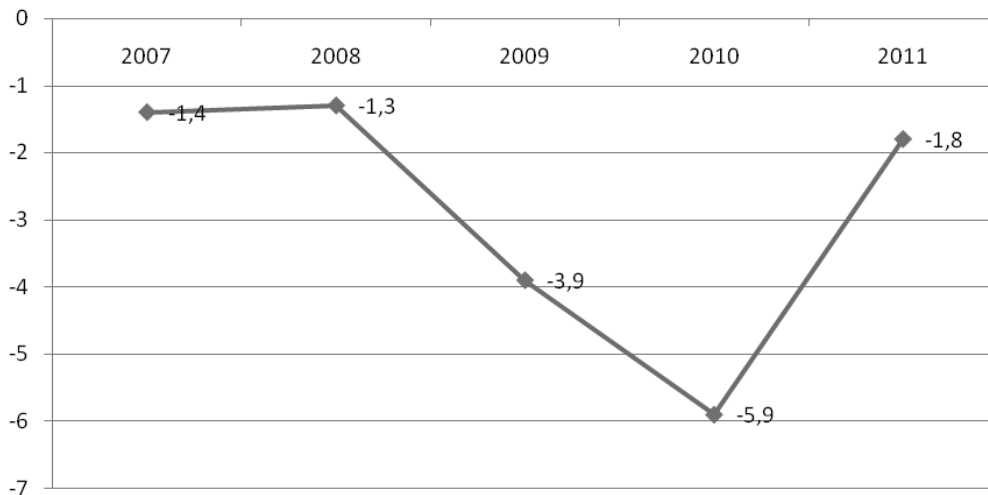

Рис. 1.4.1. Співвідношення дефіциту (профіциту) Державного бюджету України до ВВП за 2007-2011 роки

балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі, обсяг трансфертів із державного бюджету до ВВП. Автором за цією Методикою проведено аналіз основних індикаторів бюджетної безпеки держави. Вихідними даними для розрахунку вказаних індикаторів є звітні показники Державного комітету статистики України, Рахункової палати України, Міністерства фінансів України, Державного казначейства України. Результати розрахунків та порівняння їх значень з пороговими наведено в таблиці 1.4.1.

Таблиця 1.4.1

Порівняння фактичних значень індикаторів бюджетної безпеки України з пороговими значеннями

Показники	Порогове значення	2007	2008	2009	2010	2011
1. Показник дефіциту/профіциту державного бюджету, % до ВВП	не більше 3	-1,4	-1,3	-3,9	-5,9	-1,8
2. Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет, % до ВВП	не більше 30	30,5	31,4	29,8	29	30,3
3. Відношення дефіциту/профіциту торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі, %	не більше 5	-12,5	-16,9	-2,7	4,8	-
4. Обсяг трансфертів із державного бюджету, % до ВВП	не більше 10-15	6,2	6,2	6,8	7,2	6,8

Аналіз даних індикаторів свідчить про те, що деякі показники виходять за межі порогових значень. Так, динаміка показника відношення дефіциту/профіциту торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі є нестійкою.

Незважаючи на те, що кошти перерозподіляються через зведений бюджет протягом останніх 5 років майже в межах допустимих значень, стійка тенденція до зростання цього показника свідчить про перевищення темпів росту доходів бюджету над темпами росту ВВП, що, у свою чергу, створює боргову небезпеку держави.

Стойка тенденція до зростання трансфертів свідчить про збільшення обсягів дотацій і субвенцій із державного бюджету і в цілому про надмірну фінансову децентралізацію, що за сучасних умов не є позитивним явищем. Проте, обсяг трансфертів не перевищує порогового значення і це свідчить, що фінансовій безпеці за цим показником нічого не загрожує.

Отже, з вищенаведеного можна виділити такі пропозиції щодо поліпшення фінансової та бюджетної безпеки:

1) розробити Концепцію фінансової безпеки України, яка враховувала б орієнтацію України в інтеграцію до європейських структур і специфіку національної фінансової системи;

2) забезпечити вчасне та бездефіцитне прийняття державного бюджету;

3) раціоналізувати структуру бюджетних видатків;

4) створити ефективну систему контролю за використанням бюджетних коштів;

5) посилити платіжну дисципліну всіх суб'єктів господарської діяльності;

6) створити ефективно діючий Стабілізаційний фонд для забезпечення стійкості бюджетної системи;

7) удосконалити діючу методику, увівши додаткові індикатори бюджетної безпеки, наприклад, обсяг трансфертів із державного бюджету у % до доходів місцевого бюджету, який можна було б використовувати для оцінки бюджетної безпеки регіонів;

8) удосконалити нормативно-правову базу щодо формування дохідної та видаткової частин бюджету з метою зниження ризиків їх невиконання.

Також, доцільно здійснювати постійний моніторинг і аналіз умов, чинників, загроз та індикаторів фінансової безпеки, у тому числі й бюджетної, і на їхній основі прогнозувати значення показників у перспективі, розробляти та здійснювати конкретні заходи щодо підтримання фінансової безпеки на належному рівні, а також вивчати досвід із існуючих заходів щодо уникнення і ліквідації загроз фінансовій безпеці в інших країнах.

1.5. Аналіз стану боргової безпеки України

Тема державного боргу останнім часом стала актуальною для багатьох країн, як розвинених, так і тих, що розвиваються, до яких належить і Україна.

У сучасних умовах формування та нагромадження внутрішнього та зовнішнього державного боргу є найважливішою складовою функціонування фінансової системи переважної більшості країн світу, інструментом макроекономічного регулювання та реалізації економічної стратегії держави, потужним важелем інтеграції нашої країни у світове господарське товариство.

В Україні за роки незалежності формування державного боргу відбувалося значною мірою хаотично, під впливом потреб оперативного фінансування, поточних потреб бюджетних видатків, що вплинуло на його структуру та обсяги.

Борговий метод покриття дефіциту державного бюджету в Україні почав використовуватися з 1995 р., коли держава проводила активну політику залучення фінансових ресурсів на внутрішньому та зовнішньому ринках капіталу через механізм емісії державних цінних паперів (ОВДП та ОЗДП).

У цей період на короткий строк була створена ілюзія фінансової стабільності, яка через невважену боргову політику та відсутність докорінних змін у реальному секторі економіки призвела до того, що ринок державних запозичень з інструмента фінансування державних видатків став виконувати роль дефіцитоутворюючого чинника. Така боргова політика, що була спрямована на вирішення короткострокових цілей, не узгоджених зі стратегічними завданнями фіскальної політики, призвела до негативних наслідків для української економіки, які значно перевищували короткострокові позитивні ефекти, до різкого погіршення фінансової ситуації в країні та загострення соціальних проблем суспільства.

Однак, виражена боргова політика дає змогу уникати кризових боргових ситуацій і перевантаження видаткової частини державного бюджету в розрізі витрат на обслуговування державного боргу, сприяє забезпеченню стабілізації фінансової системи країни та забезпечує її сталий економічний розвиток. Отже, проблема фінансування дефіциту державного бюджету через механізм державного боргу перетворилася на одну з найбільш актуальних проблем не тільки фінансової, а й усієї суспільної системи.

На сьогодні залишається несформованим єдиний погляд щодо впливу державних запозичень на боргову безпеку країни; існує розбіжність підходів до вимірювання боргового навантаження і платоспроможності країни та оцінювання критичності обсягів внутрішніх і зовнішніх державних запозичень.

Згідно із Законом України «Про основи національної безпеки України» боргова безпека – це такий рівень внутрішньої і зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх

запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення соціально-економічних потреб, що не загрожує втратою суверенітету і руйнуванням вітчизняної фінансової системи.

У міжнародній практиці «безпечним» вважається державний борг, що не перевищує 60% ВВП. Цей поріг міститься у ст. 104 Маастрихтської угоди як критерій для країн Європейського валютного союзу. На думку фахівців Міністерства економічного розвитку та торгівлі України, державний і гарантований державою борг України не повинен перевищувати 55% ВВП, у т.ч. внутрішній – 30% ВВП, зовнішній – 25% ВВП.

Згідно з рис. 1.5.1 можна дійти висновку, що на кінець 2011 р. державний борг становив 27,2% ВВП, у т.ч. внутрішній борг – 12,3% ВВП, зовнішній – 14,9% ВВП. Ці показники не перевищують критичну позначку боргової безпеки та вважаються безпечними для функціонування фінансової системи.

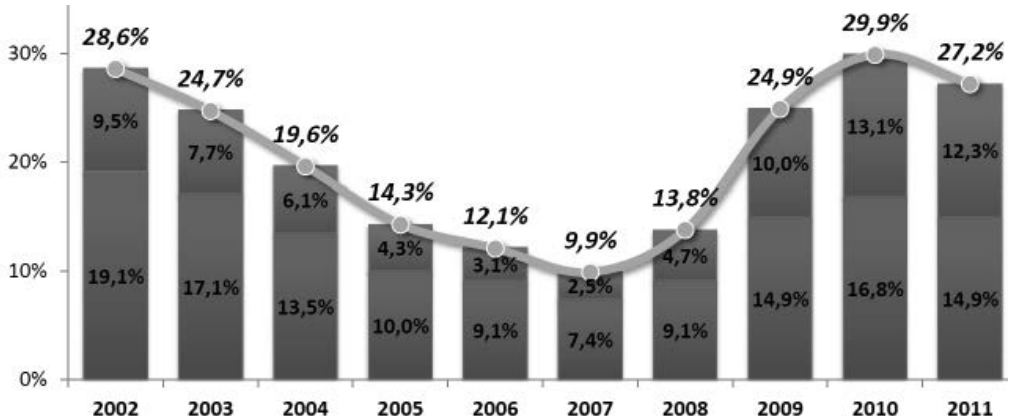

Рис. 1.5.1. Відношення Державного боргу України до валового внутрішнього продукту
Джерело: за даними IMF та Мінфіну.

Якщо ж розглядати стан Державного боргу України в порівнянні з іншими країнами, то можна побачити, що в найбільш скрутному становищі знаходиться Греція, державний борг якої становить 153,1% до ВВП (рис. 1.5.2). Португалія та Італія знаходяться в однаковому становищі, їхній державний борг становить 101,8% ВВП. Державний борг до ВВП таких країн, як Угорщина, Австрія, Канада та Нідерланди – також перевищує той самий показник в Україні.

Розглядаючи заборгованість держави як загрозу фінансовій безпеці, необхідно розмежовувати вплив як зовнішньої, так і внутрішньої заборгованості. Саме врахування цих боргів як елементів економічної системи дає підстави вводити і розглядати таку категорію, як «боргова безпека».

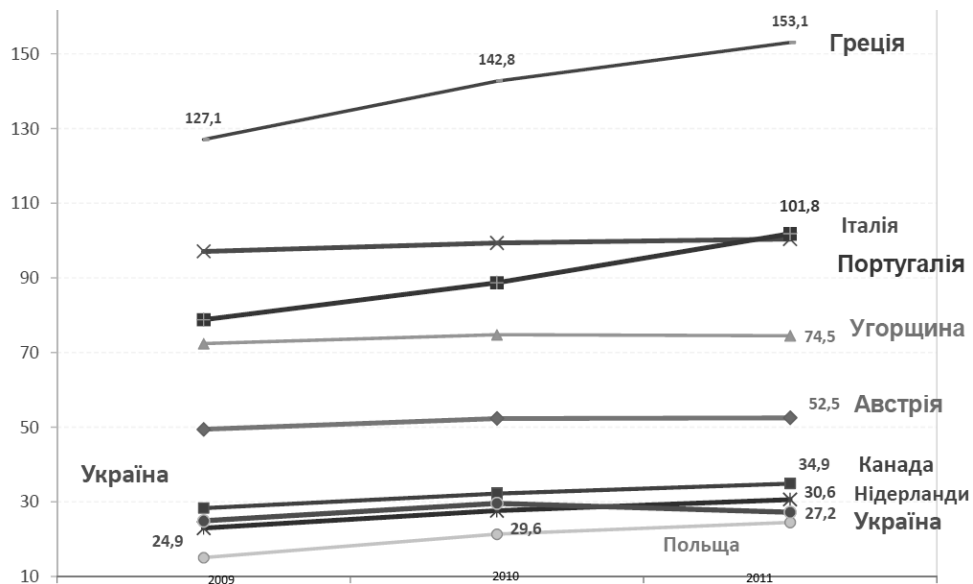

Рис. 1.5.2. Порівняльна оцінка стану Державного боргу України та окремих країн

Джерело: за даними IMF та Мінфіну.

Розглядаючи динаміку державного боргу за останні 5 років, можна сказати, що на кінець 2011 р. державний борг виріс на 10,4% у порівнянні з 2010 роком. Загалом тенденція до його зростання прослідковується протягом усіх п'яти років. Найбільше державний борг зріс у 2008 р. на 83,3% (рис. 1.5.3). Отже, можна ді-

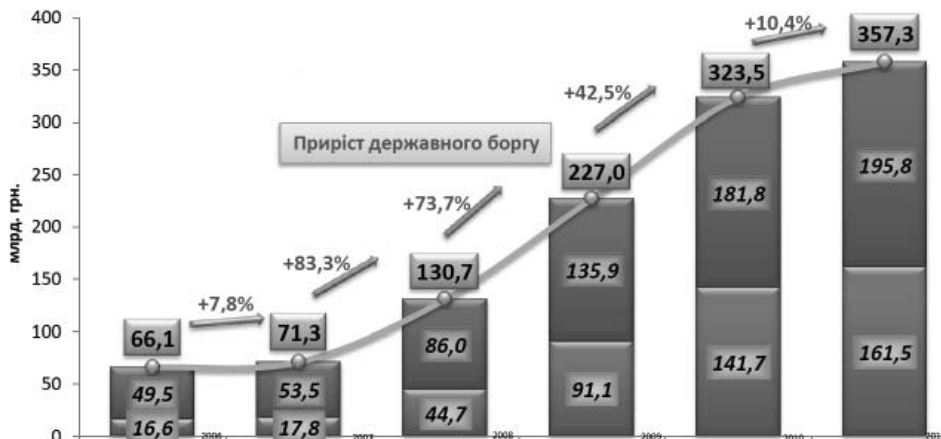

Рис. 1.5.3. Динаміка державного боргу за останні 5 років

Джерело: за даними IMF та Мінфіну.

йти висновку, що сповільнення зростання державного боргу позитивно впливає на боргову безпеку та фінансову безпеку в цілому.

На особливу увагу заслуговує гарантована складова державного боргу. Іноземні кредити під державні гарантії залучалися в рамках кредитних ліній, відкритих на підставі відповідних міжурядових і міжбанківських угод. Однак, визначити реальний обсяг запозичень, що спрямовуються на цілі бюджетного інвестування економіки України, не видається можливим. Загрозливим є стан, коли державна програма запозичень, що затверджується разом із законом про Державний бюджет на відповідний рік, не містить детальних напрямів використання ресурсів від розміщення ОВДП та ОЗДП, які спрямовуються на фінансування дефіциту бюджету. Звіти Держказначейства щодо фінансування дефіциту бюджету також не корелюються із відповідними статтями видаткової частини державного фінансового плану (рис. 1.5.4).

Основними загрозами боргової безпеки є:

- перевищення рівня боргової безпеки за державним і гарантованим державою боргом;
- неспроможність у повному обсязі обслуговувати та своєчасно погашати державний і гарантований державою борг;
- неконтрольоване зростання дефіциту державного бюджету;
- загальне від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі та платіжного балансу;
- критичний рівень міжнародних резервів НБУ;
- короткостроковий характер запозичень, що перевищує можливості бюджету обслуговувати їх і спонукає до нових запозичень;

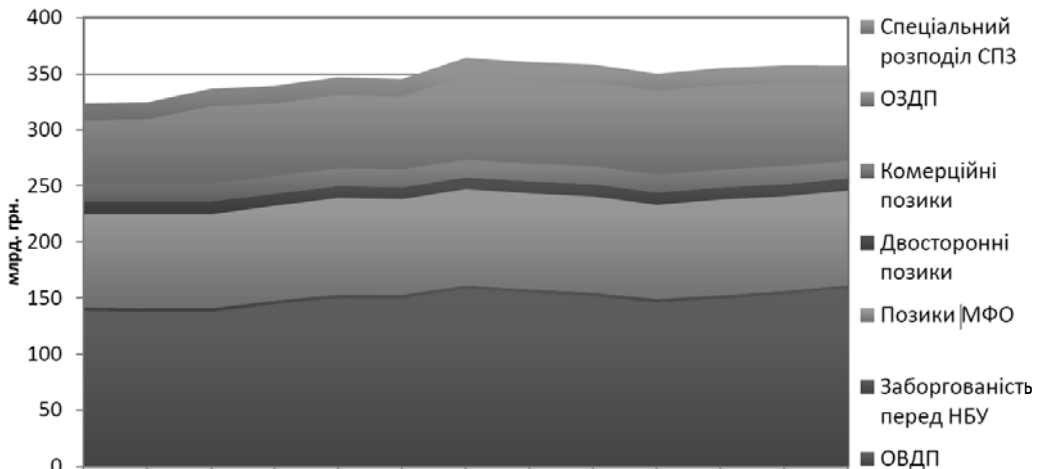

Рис. 1.5.4. Структура Державного боргу України

Джерело: за даними IMF та Мінфіну.

- недосконалість системи законодавчого забезпечення регулювання витрат з обслуговування і погашення державного боргу;
- погіршення міжнародних рейтингів кредитоспроможності України та вітчизняних банків;
- нерациональне використання кредитів МВФ та інших міжнародних фінансових організацій, зокрема спрямування їх на погашення раніше взятих зовнішніх зобов'язань держави.

Таблиця 1.5.1

Державний і гарантований державою борг України за останні 6 років, тис. дол.

	31.12.2007	31.12.2008	31.12.2009	31.12.2010	31.12.2011	29.02.2012
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу	17 573 216	24 598 751	39 812 663	54 297 859	59 215 802	59 211 115
Державний борг	14 117 678	16 972 681	28 427 840	40 628 937	44 716 246	45 116 017
Внутрішній борг	3 526 017	5 800 850	11 405 144	17 792 945	20 209 142	20 446 991
Зовнішній борг	10 591 661	11 171 831	17 022 696	22 835 991	24 507 104	24 669 026
Гарантований державою борг	3 455 537	7 626 069	11 384 823	13 668 921	14 499 555	14 095 097
Внутрішній борг	198 211	259 865	1 761 157	1 745 279	1 532 039	1 516 983
Зовнішній борг	3 257 326	7 366 204	9 623 665	11 923 641	12 967 515	12 578 114

Аналізуючи дані табл. 1.5.1, можна сказати, що загальна сума державного та гарантованого державою боргу спочатку зростала незначними темпами, та вже з початком світової фінансово-економічної кризи борг різко зріс: з 17 573 216,18 тис. дол. у 2007 р. до 59 215 802,49 тис. дол. у 2011 році. Після кризи національна економіка відновлюється повільними темпами, що і є причиною зростання боргу.

Подальше зростання державного боргу спричинить погіршення показників бюджетної безпеки. Існують також ризики зростання дефіциту бюджету в наступні роки, оскільки найбільшу кількість кредитів необхідно погасити у 2013-2016 рр. (рис. 1.5.5).

Для зниження боргового залежності України й ефективного використання кредитів доцільно:

- забезпечити прозорість й цільове використання отриманих від МВФ та інших міжнародних фінансових організацій грошових ресурсів, а також, інформувати суспільство про напрями та ефективність їх використання;
- обмежити швидкість нарощування прямого та гарантованого державою

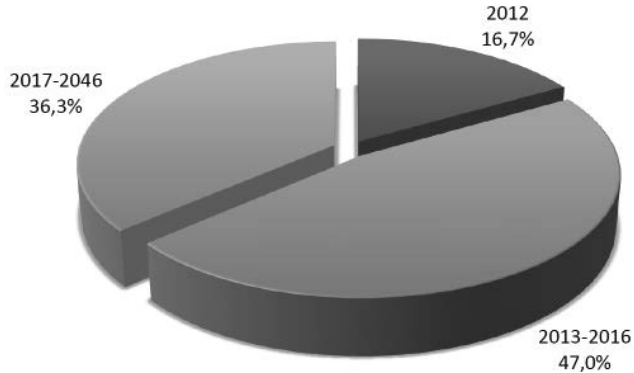

Рис. 1.5.5. Структура державного боргу в розмірі термінів погашення

Джерело: за даними IMF та Мінфіну.

боргу, щоб унеможливити великі навантаження на бюджет у короткі проміжки часу, тобто заздалегідь забезпечити ритмічне обслуговування та повернення боргів;

- удосконалити процедуру визначення ліміту зовнішнього боргу України на поточний рік шляхом введення додаткових індикаторів боргового навантаження, а також здійснення контролю та постійного моніторингу виконання графіків обслуговування та погашення основної суми державного боргу;

- розробити дієві механізми здійснення державних запозичень і погашення державного боргу; надання державних гарантій на запозичення з урахуванням ризиків; створення інфраструктури управління державним боргом і ризиками;

- встановити збалансований механізм розмежування повноважень владних структур з управління державним боргом.

Стратегічною метою державної боргової політики України повинно стати залучення фінансових ресурсів для ефективної реалізації програм інституційного та інвестиційного розвитку країни з одночасним забезпеченням стабільного співвідношення державного боргу до ВВП. Боргове фінансування видатків бюджету видається припустимим лише за умови формування потенціалу майбутнього розвитку. Ідеться як про здійснення прямих бюджетних інвестицій, так і про створення умов для стійкого економічного зростання економіки в цілому. До цих коштів варто віднести частину інвестицій у розвиток людського капіталу, зокрема, у сфері підготовки та перепідготовки працівників тощо.

Українським непродуктивним (окрім випадків надзвичайних ситуацій) видається боргове фінансування статей споживчого спрямування. Видатки на споживання мають стимулюючий сенс у разі еластичності пропозиції. Між тим, приріст приватного споживання відбувається в галузях, у яких часто спостерігається «локальний

перегрів» або які є неконкурентоспроможними на внутрішньому ринку. Дефіцитне фінансування підвищує «номінальний» попит, але не підвищує «реальний», що створює потенційну можливість зростання інфляційних тенденцій і погіршення зовнішньоторговельного балансу.

Важливим є також пошук оптимального співвідношення між борговим і податковим фінансуванням бюджетних видатків. У короткостроковому періоді залучення позичкових ресурсів дає можливість дещо знизити фіскальне навантаження на національну економіку. Між тим, таке фінансування здійснюватиметься за рахунок майбутніх ресурсів розвитку, а отже, економічний розвиток гальмуватиметься у довгостроковій перспективі.

Виходячи з вищезазначеного, стратегія формування й обслуговування державних запозичень повинна базуватися на науково обґрунтованих засадах. Структура і розмір державного боргу мають прогнозуватися на часовому інтервалі в декілька років та навіть десятиріч із тим, щоб забезпечити збалансований бюджет, стабільне економічне зростання та сильну фінансову систему. За відсутності такої стратегії економічна криза буде загострюватися, а державний борг – зростати.

Спираючись на іноземний досвід управління державним боргом, слід акцентувати увагу на застосуванні методу «цільових орієнтирів» в оцінці ефективності боргової політики. Між тим, його застосування передбачає проведення активної політики як у частині здійснення запозичень, так і операцій із державним боргом на основі застосування стандартних схем і процедур.

Застосування операцій активного управління державним боргом дасть змогу заощадити значні кошти, що спрямовуються на обслуговування та погашення державного боргу. Крім використання інструментів активного управління державним боргом, слід проводити політику щодо зниження розмірів боргів і сплату відсотків перед міжнародними офіційними кредиторами. Необхідно розробляти стратегію переорієнтації на ринкові джерела запозичень із використанням широкого набору інструментарію, випробуваного зарубіжною практикою, сформувавши для цього необхідне правове та інституційне поле.

Отже, оптимізація боргової політики України потребує розроблення та впровадження цілісної стратегії, що поєднуватиме завдання удосконалення нормативно-правового та інституційного забезпечення боргової політики в короткостроковій періоді управління державним боргом і довгостроковій завдання переорієнтації боргової політики, зменшення боргового тягаря та розвитку альтернативних, непозичкових інструментів фінансування бюджетних видатків. Така стратегія повинна узгодити дії органів державної влади, що здійснюють управління державним боргом, інтегрувати боргову політику країни в контекст реалізації Стратегії національної безпеки України.

1.6. Грошово-кредитна політика як складова фінансової безпеки держави

Безпека грошового ринку – одна з найважливіших складових фінансової безпеки, проблема якої стала найбільш актуальною в період світової фінансової кризи 2008-2010 років. Через це постало питання систематизації оцінювання грошової безпеки України та факторів, що впливають на неї. Виходячи з цього, актуальним є питання оптимізації стратегії грошово-кредитної політики держави, що сприятиме збільшенню рівня безпеки грошового ринку та інфляційних процесів.

Грошово-кредитна безпека – стан грошово-кредитної системи, що характеризується стабільністю грошової одиниці, доступністю кредитних ресурсів і рівнем інфляції, який забезпечує економічне зростання та підвищення реальних доходів населення.

За таких обставин реалізація грошово-кредитної політики повинна базуватися на обранні різних стратегічних цілей у різні етапи перехідного періоду, що відрізняються між собою залежно від пріоритетів економічних реформ, а саме: лібералізація, формування ринкових інструментів, структурна перебудова економіки.

Основними інструментами грошово-кредитної політики є:

- процентна ставка рефінансування, за якою НБУ враховує векселі та надає кредити комерційним банкам як кредитор останньої інстанції;
- офіційні резервні активи НБУ;
- операції на відкритому ринку;
- валютні інтервенції – купівля-продаж валюти для впливу на курс, попит та пропозиції грошової одиниці;
- моральний вплив – рекомендації, заяви, співбесіди, що відіграють важливу роль у грошово-кредитній політиці багатьох розвинених країн;
- ефективний банківський нагляд – різноманітні методи контролю за функціонуванням банків з точки зору забезпечення їх безпеки;
- контроль за ринком капіталів – порядок випуску акцій, облігацій тощо;
- допуск до ринків – регулювання та відкриття нових банків, видача дозволів на проведення операцій іноземним банкам;
- кількісні обмеження – розміри ставок, ліцензування окремих фінансових операцій;
- управління державним боргом – емісія державних облігацій;
- таргетування – встановлення цільових орієнтирів росту одного або декількох показників грошової маси.

Одним із основних факторів, що впливають на грошово-кредитну безпеку є інфляція, як один із найтяжчих проявів макроекономічної нестабільності. У світі

немає країни, яка в останні десятиріччя певною мірою не зазнала б збитків від інфляції.

Інфляція – це зростання загального рівня цін у країні впродовж певного періоду часу, що супроводжується знеціненням національної грошової одиниці. Під час інфляції зменшується реальна вартість готівки, вкладів у банках, страхових полісів, спотворюється динаміка номінальної процентної ставки тощо.

Суттєвим зниженням інфляції характеризується в 2011 р. – приріст індекса споживчих цін становив 4,6%, що є найнижчим показником за останні 9 років (рис.1.6.1).

Уповільненню цінової динаміки у 2011 р. сприяло, зокрема:

1) високий урожай зернових культур 2011 р. (який зріс більше ніж на 40% понад очікуваний рівень і становив приблизно 57 млн. т, а також, овочів. Це призвело до зниження цін на сирі продовольчі товари (на 4% за 2011 р.) уперше з 2002 р. і зумовило від’ємний внесок цієї товарної групи в ІСЦ (- 1,1 в.п.). У свою чергу, це також обумовило зниження цін на продовольчі товари з високим ступенем обробки, які входять до базової інфляції, що частково обумовило її зниження;

2) відтермінування підвищення цін на газ для населення, заплановане на друге півріччя 2011 р., стримувало зростання цін на товари та послуги, що регулюються адміністративно. Тому зростання цін адміністративно регульованих товарів та послуг цього року уповільнилося (до 9,2%) після зростання в середньому на 20% в останні 3 роки. Однак, тарифи на електроенергію було збільшено на 22,9%, гарячу

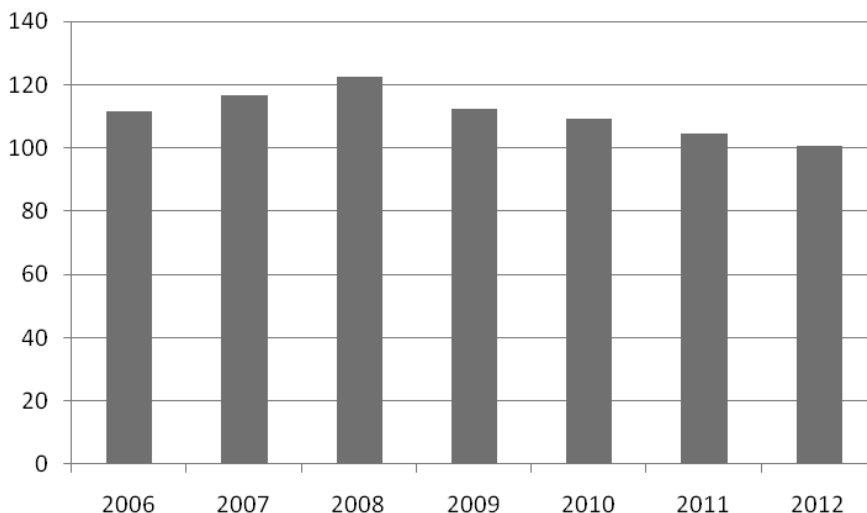

Рис. 1.6.1. Індекс інфляції 2006-2012 років

воду та опалення – на 15,1%, квартирну плату – на 19,7%. Тарифи на газ залишилися незмінними, хоча ціна імпорту природного газу суттєво підвищилася (на 28% у середньому за рік);

3) зважена грошово-кредитна політика. Зокрема, з огляду на проведення Національним банком жорсткої грошово-кредитної політики, яка обмежувала надмірне зростання споживчого попиту, та прогнозовану динаміку обмінного курсу гривні до долара США. Ціни на непродовольчі товари (крім палива) за 2011 р. зросли лише на 2,6%.

Зростання базового ІСЦ (індикатор інфляційного тиску з боку попиту) у 2011 р. уповільнилося до 6,9% з 7,9% у 2010 році. Показник базової інфляції у 2011 р. був найнижчим з початку його оприлюднення у 2008 році.

У свою чергу ВВП наближувався до свого потенційного рівня (розрив ВВП був 0,7% у 2011 р.), що обмежило зниження базової інфляції.

Грошово-кредитна політика – це комплекс заходів у сфері грошового обігу та кредиту, спрямованих на регулювання економічного зростання, стримування інфляції та забезпечення стабільності грошової одиниці, забезпечення зайнятості населення та вирівнювання платіжного балансу. Здійснення державою продуманої грошово-кредитної політики передбачає розмежування її стратегічних і тактичних цілей. Стратегічна ціль грошово-кредитної політики повинна підпорядковуватися загальним стратегічним цілям соціально-економічної політики держави: стабілізації сукупного обсягу виробництва, зайнятості та рівня цін. Тактичною метою монетарної політики є забезпечення внутрішньої стабільності грошей, тобто оптимальної рівноваги між попитом і пропозицією грошей. Визначаючи тактичні й оперативні завдання грошово-кредитної політики, потрібно враховувати необхідність її диференціації залежно від конкретної макроекономічної ситуації. При цьому, величина позичкового процента повинна бути доступною для насичення трансакційного попиту на гроші й переходу на політику «довгих грошей», а розмір грошової маси повинен бути достатнім для обслуговування нею господарських оборотів.

Вибір напрямів грошово-кредитної політики, її цілей і механізмів повинен враховувати і зовнішньоекономічні фактори функціонування економіки, ступінь інтегрованості країни у світовий економічний простір. Останнє передбачає необхідність узгодженості грошово-кредитної та валютної політики.

В Україні засади грошово-кредитної політики, згідно із законом «Про Національний банк України», повинні ґрунтуватися на основних критеріях і макроекономічних показниках Державної програми економічного і соціального розвитку (ДПЕСР) України на відповідний період, що включають прогнозні показники обсягу ВВП, рівня інфляції, розміру дефіциту державного бюджету та джерел його покриття, платіжного та торговельного балансів.

Головним завданням грошово-кредитної політики НБУ є забезпечення стабільності національної грошової одиниці – гривні. Антиінфляційна спрямованість грошово-кредитної політики – це підтримування такої динаміки монетарних агрегатів, яка, водночас, задовольняє попит на гроші і не створює загрози для значної зміни цін. Таку політику характеризують певні макропоказники (див. табл. 1.6.1).

Таблиця 1.6.1

Динаміка основних макроекономічних показників України 2008-2012 роки

Показники	2008	2009	2010	2011	Лютий 2012
М0, млн. грн.	154 759	157 029	182 990	192 665	186 467
М1, млн. грн.	225 127	233 748	289 894	311 047	300 040
М2, млн. грн.	512 527	484 772	596 841	681 801	676 224
М3, млн. грн.	515 727	487 298	597 872	685 515	679 687
ВВП, млн. грн.	948 056	913 345	1 082 569	1 316 600	н.д.
Інфляція, %	122,3	112,3	109,1	104,6	100,2

З даних таблиці бачимо, що протягом 2008-2012 рр. частка грошової маси в обігу поступово збільшується, разом з цим не зменшується частка агрегата М0 в загальній грошовій масі, що не може не вплинути негативно на процес інфляції. Проте рівень інфляції щороку зменшується, що позитивно впливає на фінансову безпеку держави.

Неоднорідність макроекономічної ситуації безпосередньо зумовлювала особливості реалізації грошово-кредитної політики в окремі періоди 2011 року. Наприклад, у першому півріччі макроекономічне середовище реалізації грошово-кредитної політики характеризувалося сприятливими зовнішньоекономічними умовами.

За зростаючої динаміки світових цін на товари українського експорту й активних зовнішніх запозичень у першому півріччі 2011 р. платіжний баланс був зведений із позитивним сальдо – 1,8 млрд. доларів. Зростання зовнішнього та внутрішнього попиту на продукцію української промисловості зумовлювало її прискорене зростання (8,7% за перше півріччя 2011 року).

Водночас, прискорення цінової динаміки на світових товарних ринках разом з підвищенням адміністративно регульованих цін і тарифів створювало певні ризики для розвитку інфляційних процесів в Україні.

У цей період Національний банк проводив помірно жорстку грошово-кредитну політику, що полягала не стільки в посиленні параметрів тих чи інших монетарних інструментів і механізмів, скільки в утриманні від їх послаблення.

Стале збільшення обсягів надходжень іноземної валюти від нерезидентів не лише сприяло врівноваженню міжбанківського валютного ринку, а й надавало

можливість Національному банку поповнювати міжнародні резерви. Позитивне сальдо інтервенцій Національного банку на валютному ринку за січень – травень 2011 р. становило 1,7 млрд. доларів.

Домінування пропозиції на валютному ринку дало змогу Нацбанку вжити заходів із його лібералізації (у рамках умов програми «Стенд-бай» з МВФ). Зокрема, банкам було дозволено проводити між собою операції своп, здійснювати господарські операції на міжбанківському валютному ринку України, а також власні операції в межах установлених лімітів відкритої валютної позиції без наявності зобов'язань.

Забезпечення Національним банком помірно жорсткого характеру політики через стабілізацію ринкових очікувань та посилення довіри до гривні сприяло:

1) перелому інфляційних тенденцій – уже починаючи з березня темпи інфляції щомісяця знижувались, а високі показники інфляції в річному вимірі були наслідком статистичних ефектів бази порівняння, оскільки в квітні – червні 2010 р. фіксувалася дефляція;

2) сталому зростанню депозитної бази банків, загальний обсяг яких протягом першого півріччя 2011 р. збільшився на 11,5%;

3) зниженню рівня доларизації депозитів – до 41,46% станом на 1 липня 2011 року порівняно з 42,03% на початок 2011 р.;

4) зниженню відсоткових ставок за операціями банків, зокрема середньозважена відсоткова ставка за кредитами в національній валюті зменшилася з 15,0% у грудні 2010 р. до 14,0% у червні 2011 р.

У другому півріччі 2011 р. умови функціонування економіки суттєво погіршилися. Насамперед це було пов'язано з проявами рецесії в масштабах світової економіки, що мало наслідком падіння попиту на продукцію українського експорту, а також загостренням боргової кризи у країнах Європи та США, що ускладнило доступ українських позичальників до світових ринків капіталу.

Як наслідок, зведене сальдо платіжного балансу в другому півріччі 2011 р. було від'ємним (- 4,2 млрд. дол.).

Погіршення зовнішньоекономічної кон'юнктури безпосереднім чином позначилося на уповільненні темпів зростання промислового виробництва (у грудні його обсяг знизився на 0,5% вперше з жовтня 2009 р.).

Високі темпи зростання в сільському господарстві, яких було досягнуто внаслідок значних обсягів врожаю, суттєво вплинули на уповільнення інфляції, водночас, значно не покращили ситуації з платіжним балансом унаслідок дії впродовж більшої частини року обмежень на експорт зернових культур.

Зазначені фактори спричинили виникнення дисбалансу між попитом і пропозицією на валютному ринку в цей період. Додатковими факторами підвищення попиту на іноземну валюту виступали заходи з лібералізації валютного ринку,

здійснені відповідно до умов програми «Стенд-бай» у травні, а також, погіршення очікувань населення через поширення песимістичних оцінок щодо перспектив розвитку світової економіки.

В умовах підвищення попиту на валюту сальдо операцій Національного банку на валютному ринку, починаючи з червня 2011 р. набуло від'ємних значень і за червень – грудень сальдо валютних інтервенцій у 2011 р. становило 5,4 млрд. доларів.

Очікування економічних суб'єктів у цей період значною мірою позначилися й на динаміці депозитів. Так, якщо протягом першої половини минулого року більшими темпами зростали переважно депозити в національній валюті, то починаючи з серпня – в іноземній валюті. Осінні місяці характеризувалися незначним зменшенням загального обсягу депозитів у національній валюті, а в листопаді – у іноземній (на 1,4%).

У цей період, з метою нівелювання дії ризиків для економічного розвитку України, Нацбанк своєчасно вживав превентивних заходів і вдався до проведення жорсткої грошово-кредитної політики.

Національний банк двічі посилював вимоги до формування банками обов'язкових резервів. Зокрема, було зменшено розміри можливого зарахування для покриття обов'язкових резервів придбаних банками цільових облігацій внутрішніх державних позик України (випущених з метою фінансування заходів, пов'язаних із Євро-2012) зі 100% до 50% їх номінальної вартості. Водночас, було оптимізовано нормативи обов'язкового резервування в напрямі створення більш преференційних умов залучення банками довгострокових коштів.

Крім того, Нацбанк регулярно проводив операції з мобілізації коштів банків, загальний обсяг яких за 2011 р. становив 166,8 млрд. гривень.

За допомогою таких заходів Національному банку вдалося зв'язати значну частку вільної ліквідності банківської системи, що сприяло стабілізації ситуації на валютному ринку, збільшенню внутрішньої вартості гривні, покращенню ринкових очікувань і в результаті – зменшенню інфляції.

У міру зниження інфляційного тиску та з метою запобігання невчасному здійсненню банками платежів Нацбанк ужив певних пом'якшуючих заходів. Зокрема, починаючи з грудня разом із оптимізацією нормативів обов'язкового резервування банкам було надано можливість формувати частину обов'язкових резервів (30%) на кореспондентському рахунку в Національному банку, що сприяло розширенню можливостей банків з управління власною ліквідністю.

Одночасно, для банків було встановлено вимогу стосовно щоденного зберігання на початок операційного дня коштів обов'язкових резервів на кореспондентському рахунку в Нацбанку в розмірі 25% суми обов'язкових резервів, сформованих за попередній звітний період резервування.

Також, Національний банк в останні місяці року інтенсифікував проведення операцій із підтримки ліквідності банківської системи. Зокрема, починаючи з листопада було збільшено обсяг пропозиції банкам кредитів рефінансування, а також здійснювалися операції на відкритому ринку з купівлі державних цінних паперів. Близько 80% річного обсягу операцій із рефінансування було здійснено в останньому кварталі 2011 року.

Методика розрахунку рівня грошової безпеки України визначає перелік індикаторів, наведених у таблиці 1.6.2.

Таблиця 1.6.2

Індикатори та порогові значення індикаторів стану безпеки грошового ринку та інфляційних процесів України

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Фактичне значення в Україні, 2010 рік	Фактичне значення в Україні, 2011 рік	Нормативне значення
1	Відношення обсягу грошового агрегату М3 до ВВП (рівень монетизації), %	55,2	52	Не більше 50
2	Відношення ВВП до обсягу грошового агрегату М2 (швидкість обігу), кількість обертів	1,8	1,9	Не більше 2
3	Обсяг готівки, % до ВВП	30,6	28,1	Не більше 4
4	Рівень інфляції (до грудня попереднього року), %	109,1	104,6	Не більше 107
5	Частка довгострокових кредитів у загальному обсязі кредитів, наданих банківськими установами, %	29,3	25,4	Не менше 30
6	Рівень середньої процентної ставки кредитів банківських установ відносно інфляції, %	6,4	5,6	Не більше 5

Побудова механізму забезпечення безпеки грошового ринку та інфляційних процесів потребує визначення критеріальних вимог до неї, тобто гранично допустимих значень фінансових і соціально-економічних показників (індикаторів), перевищення яких може провокувати фінансову нестабільність і фінансову кризу.

Виходячи з даних таблиці 1.5.2 бачимо, що більшість показників грошової безпеки України не відповідають нормативному значенню, тобто держава знаходиться у нестійкому становищі. Основні досягнення можна виділити лише стосовно опанованого рівня інфляції, однак і досі актуальною є проблема значної швидкості обігу грошової маси та високого рівня монетизації країни.

Отже, основними загрозами у грошово-кредитній сфері є:

- обмежувальний характер грошово-кредитної політики, її спрямованість переважно на мінімізацію інфляції, а не потреби економічного зростання (наслідком є скорочення попиту, зростання безробіття);

- невисокий рівень монетизації економіки, дефіцит платіжних засобів;
- надмірна питома вага готівки в загальному обсязі грошової маси;
- незбалансованість грошового і товарного ринків;
- обмеженість монетарних інструментів для регулювання пропозиції грошей;
- недостатній вплив облікової ставки НБУ на вартість кредитів комбанків;
- незадовільне виконання гривнею функції нагромадження вартості.

У цілому вжиті Національним банком заходи в другому півріччі 2011 р. сприяли:

1) продовженню тенденції до прискореного зниження споживчої інфляції, показник якої за 2011 р. був найнижчим за останні 9 років;

2) покращенню динаміки платіжного балансу – його зведене сальдо у грудні було майже нульовим (- 91 млн. дол.) порівняно з дефіцитом у 0,9 млрд. дол. у листопаді, 1,6 млрд. дол. – у жовтні, 2 млрд. дол. – у вересні);

3) зменшенню чистого попиту на готівковому валютному ринку – до 0,7 млрд. дол. у грудні порівняно з 2,1 у вересні;

4) відновленню тенденції до зростання коштів на депозитних рахунках у національній валюті після їх зниження в жовтні – листопаді. Загальний приріст таких депозитів у грудні 2011 р. становив 7,2% порівняно з попереднім місяцем;

5) припиненню тенденції до зростання рівня доларизації, яка формувалася упродовж липня – листопада 2011 року. Рівень доларизації за грудень знизився майже на 1 в. п.

Разом з тим, заходи, вжиті Національним банком, не перешкоджали процесам підтримки економічного розвитку з боку банківського кредитування. Обсяг кредитів упродовж 2011 р. збільшився на 9,6% порівняно з 0,9% у 2010 році.

1.7. Безпека страхового та фондового ринків держави

Безпека страхового ринку – це такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дає їм змогу в разі потреби відшкодувати обумовлені в договорах страхування збитки клієнтів і забезпечити ефективне функціонування.

Фінансова безпека страхового ринку України визначається низкою показників – індикаторів фінансової безпеки, а також залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх факторів. Внутрішні загрози фінансовій безпеці страхового ринку пов'язані зазвичай з неадекватною фінансово-економічною

політикою страхових компаній, що призводить до неефективності в управлінні фінансами, а тому – до зниження фінансової надійності страховиків і безпеки їхньої діяльності.

Серед основних причин виникнення зовнішніх загроз фінансовій безпеці ринку страхових послуг є:

- стрімкий розвиток процесу глобалізації (транснаціоналізації фінансово-економічних зв'язків, інтернаціоналізації світового ринку страхових послуг);
- високий ступінь концентрації фінансових ресурсів на міжнародних страхових ринках та інтеграції у сфері перестраховання;
- зростаюча автономізація субдержавних суб'єктів (ТНК типу англійської Ллойдс тощо), що мають значну фінансову владу, вплив на господарські комплекси і страхові галузі окремих країн;
- високий ступінь мобільності та взаємозв'язку страхових фінансових ринків на базі новітніх інформаційних технологій;
- взаємопроникнення внутрішньої та зовнішньої політики держав, які дедалі більше залежать від світових страхових фінансів;
- посилення конкуренції та конфліктів між державами у сфері страхування;
- надмірна залежність національних страхових галузей (особливо у сфері перестраховання) від іноземного капіталу, що робить фінансову безпеку страхової діяльності особливо вразливою;
- глобальне нарощування нестійкості страхового складника світової фінансової системи, виникнення загрозливих кризових тенденцій, нездатність сучасних фінансових інститутів (зокрема міжнародних) ефективно їх контролювати.

Для оцінювання рівня фінансової безпеки вітчизняного страхового ринку було проведено розрахунок індикаторів його фінансової безпеки за допомогою методики розрахунку рівня економічної безпеки України на основі даних Державного комітету статистики України та Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України.

Проведемо аналіз основних індикаторів фінансової безпеки вітчизняного ринку страхових послуг (табл. 1.7.1).

Так, показник проникнення страхування (відношення валових страхових премій до ВВП) в Україні протягом 2007-2011 рр. залишався на дуже низькому рівні. Це свідчить про те, що внаслідок світової фінансової кризи обсяги як ВВП, так і валових страхових премій в Україні зменшились, а тому з 2009 р. спостерігається зниження частки страхування у ВВП на 0,3%. За цим індикатором рівень фінансової безпеки страхового ринку в Україні можна вважати незадовільним, оскільки його значення є значно меншим за встановлене методикою.

Незважаючи на стрімке зростання страхового сектору економіки України, відповідно до міжнародних стандартів, він ще залишається слабозвиненим,

Таблиця 1.7.1

**Динаміка індикаторів фінансової безпеки страхового ринку України
протягом 2007-2011 років**

Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення	2007	2008	2009	2010	2011 III кв.
Показник проникнення страхування (страхові премії до ВВП), %	8-12	2,5	2,5	2,2	2,1	1,7
Показник щільності страхування (страхові премії на одну особу), дол.	Не менше 140	76,52	98,24	55,63	63,02	45,01
Частка довгострокового страхування в загальному обсязі зібраних страхових премій, %	Не менше 30	4,4	4,6	4,1	3,9	5,5
Рівень страхових виплат, %	Не менше 30	23,4	29,4	33,0	26,4	26,9
Частка премій, що належать перестраховикам-нерезидентам, %	Не більше 25	4,3	4,3	5,4	4,3	5,5

про що свідчить показник щільності страхування. Як показали проведені розрахунки, вказаний показник в Україні у 2009 р. був меншим за порогове значення більш ніж у 2,5 раза, хоча протягом останніх років демонстрував позитивну динаміку.

Щодо страхування життя, то на відміну від ризикового страхування, воно досі перебуває на етапі становлення. Так, частка страхування життя в загальному обсязі зібраних страхових премій мала тенденцію до незначного зростання лише в 2011 році. На наш погляд, така катастрофічна ситуація є наслідком невпевненості громадян України в майбутньому та втрати відчуття соціальної перспективи, що відповідно унеможлиблює довготермінове планування життя.

Показник рівня страхових виплат за укладеними договорами страхування демонстрував позитивну динаміку зростання з 2007 до 2009 р., проте з 2010 р. він знову став меншим за порогове значення.

В останні роки спостерігалось також зростання частки премій, що належать перестраховикам-нерезидентам. Однак, цей показник (індикатор) майже у 5 разів менший за порогове значення, а тому рівень фінансової безпеки страхового ринку України за цим індикатором можна вважати досить високим.

Аналіз основних індикаторів фінансової безпеки страхового ринку України показав, що рівень фінансової безпеки вітчизняного ринку страхування є досить низьким, а як наслідок – уразливим до внутрішніх і зовнішніх загроз. Головними завданнями забезпечення формування повноцінного страхового ринку в нашій державі, підвищення рівня його фінансової безпеки, на наш погляд, повинні стати:

розроблення та реалізація дієвої державної політики у сфері страхування; приведення чинного законодавства у відповідність до норм, правил і вимог ЄС; забезпечення умов для розвитку конкуренції; створення умов удосконалення державного нагляду за страховою діяльністю.

Безпека фондового ринку – це оптимальний обсяг капіталізації ринку (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торгівців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів і держави в цілому.

Загрози фондовому ринку можна класифікувати на фундаментальні, інфраструктурні, законодавчо-управлінські та зовнішньоекономічні.

Фундаментальні загрози характеризуються слабкістю фондового ринку та недосконалістю механізмів залучення коштів; інфраструктурні – спричинені низьким рівнем обслуговування фондового ринку; до законодавчо-управлінських відносяться загрози, пов'язані з недоліками у правовому регулюванні діяльності учасників фондового ринку; зовнішньоекономічні призводять до виникнення фінансових криз і втрати Україною можливості залучення інвестицій для забезпечення економічного зростання.

Загрози розвитку фондового ринку здатні завдати шкоди національним економічним інтересам держави, спричинити виникнення фінансових криз, вони гальмують залучення інвестицій для забезпечення економічного зростання.

Для оцінки впливу загроз безпеці ринку цінних паперів використовують індикатори безпеки та їх порогові значення (табл. 1.7.2).

Таблиця 1.7.2

Індикатори безпеки фондового ринку та їх порогові значення, %

Індикатор	Фактичні значення					Порогове значення
	2007	2008	2009	2010	2011	
Відношення обсягу номінальної капіталізації ринку акцій до ВВП, %	78,4	19,1	89,5	26,7	22,7	60-90
Дохідність облігацій внутрішньої державної позики, %	9,84	11,86	12,21	12,69	10,1	3-4

Як видно з таблиці, показники виходять за межі порогових значень. Стримують розвиток фондового ринку такі фактори: недостатня захищеність прав інвесторів; утиски дрібних акціонерів, несприятливий підприємницький та інвестиційний клімат; непрозорість фінансово-господарської діяльності підприємств; непрозорість механізму ціноутворення; нерозвиненість електронної торгівлі; мінливість політичної ситуації тощо.

З метою посилення ролі фондового ринку в забезпеченні фінансової безпеки держави необхідно вжити таких заходів:

- удосконалити законодавчу базу фондового ринку з метою підвищення довіри потенційних вітчизняних та іноземних інвесторів до нього;
- створити сприятливі передумови для підвищення платоспроможного попиту на українські цінні папери з боку внутрішніх інвесторів, насамперед інституційних інвесторів і домогосподарств, спростивши процедури виходу на ринок і запропонувавши інвестиційно-привабливі фінансові інструменти та гарантії захисту інвестицій;
- підвищити рівень концентрації торгівлі на організованому ринку цінних паперів шляхом запровадження на існуючих торговельних майданчиках єдиних правил і стандартів, а також зосередження торгівлі цінними паперами підприємств, що мають стратегічне значення для економіки держави та підприємств-монополістів, на фондових біржах;
- інституційно зміцнити організований ринок цінних паперів України шляхом розвитку об'єктів його інфраструктури та застосування сучасних технологій обслуговування торговельних операцій, використання можливостей Інтернету, новітніх інформаційних технологій та сучасного програмного забезпечення;
- підвищити капіталізацію та ліквідність ринків емісійних цінних паперів, насамперед акцій та облігацій, зокрема урядових;
- запровадити зручні та маловитратні механізми доступу фізичних осіб на ринки державних цінних паперів;
- створити законодавчі передумови розвитку ринків похідних цінних паперів і строкових контрактів та їх широкого використання для прогнозування цін і хеджування фінансових ризиків, зокрема, у сфері торгівлі енергетичними та товарно-сировинними ресурсами;
- запровадити законодавчий механізм захисту прав міноритарних акціонерів і прав інвесторів у процесі злиття і поглинання компаній;
- удосконалити порядок випуску іпотечних облігацій та обігу заставних;
- імплементувати в українське законодавство європейські стандарти функціонування регульованих ринків цінних паперів, зокрема, ввести поняття «кваліфікований інвестор», як особи (юридичної та фізичної), досвід і кваліфікація якої дають їй змогу адекватно оцінювати ризики, пов'язані з інвестиціями в ті чи інші фінансові інструменти, і самостійно здійснювати операції з цінними паперами на основі таких оцінок;
- віднести діяльність із надання консультаційних послуг щодо цінних паперів до професійної діяльності із торгівлі цінними паперами, законодавчо визначивши умови проведення такої діяльності;
- унеможливити маніпулювання цінами на фінансові інструменти та незакон-

не використання інсайдерської інформації шляхом прийняття спеціального закону «Про інсайдерську інформацію та запобігання маніпулюванню цінами», у якому чітко визначити (відповідно до міжнародної практики): поняття «інсайдерська інформація», коло інсайдерів, перелік заборон на використання інсайдерської інформації, запобіжні заходи та встановити міру відповідальності за заподіяну шкоду;

- забезпечити ефективну систему захисту законних інтересів інвесторів шляхом підвищення інформаційної прозорості ринку, гарантованого виконання укладених угод, удосконалення обліку прав власності щодо цінних паперів і запровадження компенсаційних механізмів відповідно до вимог законодавства ЄС;

- стимулювати залучення грошових заощаджень громадян України в цінні папери вітчизняних емітентів шляхом встановлення ставок оподаткування доходів від володіння цінними паперами та операцій із ними на рівні ставок оподаткування доходів від розміщення коштів на банківських депозитах, а також звільнивши від оподаткування емісійний дохід, отриманий від розміщення цінних паперів;

- створити правові та організаційні умови для випуску та обігу українських депозитарних розписок, з метою заохочення здійснення операцій із фінансовими активами інших країн на фондових біржах України;

- для розвитку інфраструктури фондового ринку потрібно поступово перейти на бездокументарний обіг цінних паперів; створити сприятливі організаційно-правові умови для появи конкурентного та ефективного вітчизняного ринку рейтингових послуг, діяльності незалежних рейтингових агентств; модернізувати облікову інфраструктуру фондового ринку для полегшення здійснення розрахунків між суб'єктами інвестиційної діяльності;

- створити умови для об'єднання існуючих депозитаріїв у центральний депозитарій та розбудови центральної розрахунково-клірингової палати, які підвищать ліквідність ринків цінних паперів та інших фінансових інструментів, спростять розрахунки за угодами; запровадити ліцензування рейтингової діяльності на фінансовому ринку, забезпечивши прозорість та об'єктивність процесу присвоєння рейтингів;

- поновити переважні права акціонера на придбання акцій додаткової емісії;

- створити прозору систему розкриття інформації на фондовому ринку, зокрема регулярної та особливої інформації про емітента;

- ввести жорсткі санкції за порушення законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом;

- визначити основні механізми випуску та обігу похідних (деривативів), їх види, принципи державного нагляду та контролю;

- забезпечити захист учасників торгів та інвесторів від можливих зловживань на ринку цінних паперів, формувати реальні прозорі ринкові ціни на цінні папери;

- своєчасно вводити в обіг нові фінансові інструменти.

1.8. Напрями вдосконалення законодавства та практики його застосування з метою забезпечення економічної безпеки України

Після проголошення України незалежною державою було прийнято ряд законодавчо-нормативних актів, що регламентують питання національної безпеки, зокрема економічної. Зважаючи на високу диференціацію розвитку регіонів України, важливим є врахування особливостей кожного з них.

На сьогодні єдиним нормативним документом, що дає визначення економічній безпеці, є наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 №60. Так, економічна безпека – це такий стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і здатний задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства та держави. Цим наказом затверджено Методику розрахунку рівня економічної безпеки та її інтегрального індексу.

Математична модель методики, на основі якої розраховується рівень економічної безпеки, включає в себе 117 індикаторів. Окрім національних параметрів, в моделі наведено порівняння з відповідними показниками інших країн, тобто виникає залежність від роботи іноземних органів статистики. Тому, повне статистичне наповнення моделі можливе лише за 1,5-2 роки. Більш оперативне наповнення призводить до зниження рівня достовірності. Крім того, наприклад, продовольча безпека має лише річні показники і до квартальних змін є нечутливою. Таким чином, можемо констатувати, що використання цієї моделі для оперативних досліджень не є доцільним.

У 1997 р. було схвалено Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України, а у 2003 р. – Закон України «Про основи національної безпеки». Аналіз нормативно-правових актів і наукових досліджень, присвячених проблемам економічної безпеки, свідчить про потребу в правовому закріпленні концептуальних засад економічної безпеки, адже правове забезпечення цієї проблеми є недостатнім. Так, досі не прийнятими є нормативно-правові документи, що безпосередньо стосуються вказаного питання, – концепція, стратегія, державна програма економічної безпеки.

Закон «Про основи національної безпеки України» закріплює правові основи забезпечення безпеки особистості, суспільства та держави, основні засади координавання та контролю дій держави, спрямованих на досягнення національної безпеки на місцевому та загальнодержавному рівнях. Згідно із законом, національна безпека визначається як захист життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якого забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам. Закон передбачає системний підхід у вирішенні проблем

національної безпеки в поєднанні зовнішньої та внутрішньої безпеки і в структурі економічної, соціально-політичної, воєнної, екологічної та інших видів безпеки. Зокрема, у законі визначено суб'єкти національної безпеки – місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування.

Підвищення економічної безпеки регіону залежить від глибини державної підтримки та розроблення програм регіонального розвитку. Це потребує особливої уваги, оскільки проблеми, що виникають на рівні регіонів, із часом переростають у загальнодержавні кризові явища. Проте, регіон не визначається законом як об'єкт національної безпеки. Невключення положень про безпеку регіонів призводить до відсутності єдиної ефективної політики забезпечення національної безпеки та її складових, у тому числі, й економічної. Тому, доцільним було б включити в Закон України «Про основи національної безпеки» основні принципи та положення економічної безпеки регіону, визначити порогові показники економічної безпеки регіону.

Одним із найважливіших завдань є впровадження надійної системи забезпечення економічної безпеки шляхом створення нормативно-правової бази, визначення основних напрямів діяльності органів державної та місцевої влади, що регулює відносини в цій сфері, формування органів забезпечення економічної безпеки та розроблення механізмів контролю і нагляду за їх діяльністю. Система забезпечення економічної безпеки складається з органів законодавчої, виконавчої, судової гілок влади, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян.

Варто зазначити, що досі залишається не розробленою Стратегія забезпечення національної безпеки України. Невизначеними є стратегії за всіма її сферами, окрім військової. Так, у жовтні 1993 р. було прийнято Військову доктрину України. Розроблення та прийняття Стратегії національної безпеки та стратегій економічної, соціальної, енергетичної, продовольчої, інтелектуальної тощо безпеки допомогло б визначити конкретні пріоритетні напрями за кожною зі сфер та скоординувати дії із забезпечення стабільності, стійкості, здатності протистояти загрозам і, як наслідок, досягти високого рівня економічної безпеки.

Саме стратегія забезпечення економічної безпеки України має бути методологічною основою регулювання економічних відносин у країні та повинна систематизувати й об'єднати основні нормативно-правові засади стосовно забезпечення економічної безпеки. У такому разі можна сподіватися на взаємодоповнюючу, синхронну дію низки законів, спрямованих на досягнення спільної мети – забезпечення розвитку держави та досягнення її економічної безпеки. Виходячи з аналізу наявних проблем законодавчого забезпечення економічної безпеки, стратегія повинна включати:

- створення єдиної нормативно-правової бази щодо забезпечення економічної безпеки держави;

- основні засади функціонування системи забезпечення економічної безпеки та її підтримки на рівні держави;
- критерії та індикатори економічної безпеки; характеристику реальних та можливих внутрішніх і зовнішніх загроз економічній безпеці та моніторинг факторів, що підривають стійкість економічної системи держави;
- чітко визначені заходи та механізми державної політики щодо забезпечення економічної безпеки на національному та регіональному рівнях.

Однак, економічний розвиток держави в цілому неможливий без урахування територіальних і соціально-економічних особливостей регіонів. Саме наявність високого рівня їх диференціації є головною загрозою національній та економічній безпеці. Тому, украй необхідними є розроблення та прийняття стратегій забезпечення економічної безпеки регіонів, особливо гостро така необхідність виникає в депресивних регіонах.

Значним досягненням державного управління є прийняття в Україні Концепції державної регіональної політики, у якій передбачено організаційно-правові та економічні заходи у сфері регіонального розвитку, які повинні здійснюватися державою. Проте, концепцію державної регіональної політики необхідно доповнити положеннями щодо досягнення економічної безпеки регіонів.

Політика регіонів повинна спрямуватися на попередження та нейтралізацію впливу негативних факторів на стан економічної безпеки регіонів, які можуть призвести до зростання та поглиблення диференціації їх розвитку та недопущення появи депресивних територій.

Згідно з чинним законодавством основним координаційним органом з питань національної безпеки є Рада національної безпеки і оборони України. Однак, упродовж останніх років ст. 4 закону «Про Раду національної безпеки і оборони України» діяла як декларативна норма і жодного рішення відносно забезпечення економічної безпеки РНБОУ не було прийнято. Законом також не визначено систему підпорядкування органів місцевого управління апарату Ради національної безпеки і оборони України з питань економічної безпеки регіонів, а відсутність спеціального органу в апараті обласних державних адміністрацій, що вирішував би проблеми економічної безпеки на регіональному рівні, не дає змогу забезпечити належне виконання обов'язків і завдань комісії апарату РНБОУ, у тому числі здійснювати оцінку та моніторинг економічної безпеки регіону. Тому, доцільно було б інституційно посилити цю функцію створенням спеціального департаменту РНБОУ з питань економічної безпеки, у компетенцію якого входили б обов'язки з моніторингу ситуації у сфері економічної безпеки країни та її регіонів. Необхідно врахувати названі вище недоліки в організаційній структурі апарату РНБОУ та внести відповідні уточнення щодо повноважень і функцій органів місцевого самоврядування.

Указом Президента України від 7 травня 2001 р. було затверджено Положення про Міжвідомчу комісію з питань фінансової безпеки при РНБОУ. Вона є консультативно-дорадчим органом та повинна здійснювати оцінку, моніторинг, контроль і прогнозування розвитку всіх показників фінансової безпеки; аналіз діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування щодо додержання ними інтересів національної безпеки у фінансовій та грошово-кредитній сферах, внесення відповідних пропозицій. Однак, спочатку логічним було б створення Комісії з питань економічної безпеки, а в її складі – відповідних комісій з основних її напрямів, у тому числі з питань фінансової безпеки.

1.9. Моделювання систем економічної безпеки

Економічна система в сучасних умовах є складною та динамічною. Функціонування такої системи можливе тільки за умови швидкої та ефективної протидії внутрішнім та зовнішнім ризикам і загрозам за невизначеності та багатофакторності впливу. Забезпечення економічної безпеки на рівні держави або окремих суб'єктів господарювання може розглядатися як першочергове завдання забезпечення життєдіяльності або навіть існування суб'єкта. Економічна безпека – це гарантія незалежності країни, умова стабільності та ефективного функціонування суб'єктів господарювання. Економічна безпека – це практичне завдання, розв'язання якого потребує науково-обґрунтованих інструментів. Одним із таких наукових інструментів, що дають змогу знайти відповіді на практичні питання, визначити оптимальні шляхи вирішення конкретних прикладних проблем, є моделювання.

У роботах багатьох українських і зарубіжних науковців розглядаються теоретичні засади системи економічної безпеки. Цьому присвячені праці таких учених, як Л.І. Абалкін, О.І. Баранівський, О.Г. Білорус, І.О. Бланк, З.С. Варналій, О.С. Власюк, В.М. Геєць, В.І. Грушко, Я.А. Жаліло, О.І. Захаров, О.А. Кириченко, Т.Т. Ковальчук, В.В. Крутов, С.М. Лаптєв, В.В. Микитенко, Г.А. Пастернак-Таранушенко, С.І. Пирожков, Д.К. Прейгер, В.С. Сідак, В.К. Сенчагов, А.І. Сухоруков, О.С. Шнипко, Й.А. Шумпетер. Проте низка питань, пов'язаних із розробленням сучасних моделей систем економічної безпеки, залишаються невирішеними. Недостатньо висвітлені можливості використання для моделювання економічної безпеки сучасного математичного апарату та застосування можливостей нинішніх інформаційних технологій.

Різні наукові джерела саме поняття «економічна безпека» трактують сьогодні по-різному. У деяких працях пропонується поєднання таких категорій, як «економічна незалежність», «безпека», «стійкість і стабільність», «захист і захищеність економічних інтересів різних суб'єктів». В інших роботах висловлюється думка

про те, що економічну безпеку можна розглядати як складне та багатопланове суспільне явище, що характеризується різними сутнісними ознаками та формами прояву і нерозривно пов'язане з інтересами національними, державними, суспільними, корпоративними, індивідуальними.

Одним із найбільш точних, на нашу думку, є визначення, яке академік Л.І. Абалкін запропонував, розглядаючи проблеми економічної безпеки держави: «Економічна безпека – це сукупність умов і факторів, що забезпечують незалежність національної економіки та її стабільність, а також прагнення до постійного удосконалення» [160].

Узагальнивши різні наукові підходи до категорії «економічна безпека», можна сказати, що це і певний якісний стан, який характеризується стабільністю, здатністю захищати економічні інтереси як окремих суб'єктів господарювання, так і економіки держави в цілому, а також процес, що дає змогу досягнути такого стану.

Варто зауважити, що в багатьох роботах як вітчизняних, так і зарубіжних учених підкреслюється, що економічну безпеку необхідно розглядати як комплексну систему. Її функціонування є можливим тільки за умови узгодженої взаємодії сукупності взаємопов'язаних елементів. У наукових джерелах серед основних структурних складових економічної безпеки, виділяють різні елементи. Наприклад, для економічної безпеки держави основними вважають: технологічну, техніко-виробничу, фінансову та/або валютно-кредитну, енергетичну, екологічну, інформаційну та екологічну складові. Інші джерела розширюють цей список, називаючи демографічну, ресурсну, продовольчу, кримінальну та інші види безпеки, що нерозривно пов'язані з безпекою економічною. Із практичної точки зору декомпозиція структури та визначення складових частин економічної безпеки держави або суб'єкта господарювання є вкрай важливими. Це дає можливість визначити та проаналізувати фактори впливу, прогнозувати основні ризики та загрози з метою запобігання та протидії їм.

Побудова надійної та ефективної системи економічної безпеки потребує сучасних підходів і методів. Серед інструментів, необхідних для цього, потрібно назвати моделювання та прогнозування із залученням математичного апарату. Математика є загально визнаним інструментом дослідження реального світу та широко застосовується у процесі побудови моделей у різних галузях. За допомогою математики почали вивчати явища та процеси, пов'язані з проблемами безпеки.

Досліджуючи можливості побудови моделей економічної безпеки, варто зазначити, що поняття «модель», у цьому разі, може трактуватися так, як про неї писав Д. Стокберджер, наголошуючи, що це уявлення, яке містить основні складові структури певного об'єкта. При цьому найбільшу потужність, найбільші можливості мають математичні моделі [161].

Енциклопедія «Британіка» називає математичні моделі математичним поданням реальності. Ідеться про використання математичного апарату для опису тих

чи інших об'єктів, явищ, процесів, їх властивостей тощо. Наприклад, про сукупність математичних співвідношень, рівнянь, нерівностей тощо, які описують основні закономірності, властивості та складові системи економічної безпеки. У разі моделювання безпека може розглядатися як властивість складної системи, що складається з великої кількості взаємопов'язаних елементів.

Побудова будь-якої моделі економічної безпеки потребує певних підходів до її формалізації. Серед сучасних підходів можна назвати такі, як теоретико-множинний формалізм, системно-динамічна концепція безпеки та техногенного ризику, ентропійна концепція безпеки тощо. Так, теоретико-множинний формалізм як напрям формалізації розглядає можливість побудови теорії керування безпекою, що містила б концептуальні питання захисту систем незалежно від їх функціонального призначення. Такий підхід базується на відокремленні у просторі станів системи областей безпеки та їх наступної трансформації на множині збурень. Системно-динамічна концепція є одним із можливих підходів побудови математичної формалізованої методології дослідження проблем забезпечення безпеки. Цей підхід спрямований на встановлення цілей і критеріїв управління безпекою [162].

Говорити про формалізацію предметної сфери, що є недостатньо вивченою, складно. Кожна економічна ситуація пов'язана, наприклад, із надзвичайною ситуацією соціального, природного або техногенного походження, є унікальною та неповторною. Жодна, навіть розвинена країна світу, не може створити надійну інформаційну базу для абсолютно точного прогнозування та попередження впливу руйнівних факторів, що становлять загрозу для економічної безпеки держави.

Українські вчені С.В. Козловський і В.О. Козловський зазначають, що складність економіки іноді розглядається як обґрунтування неможливості достовірного прогнозування її розвитку, математичного моделювання тих чи інших економічних показників і процесів, вивчення тенденцій із застосуванням засобів математики тощо. Але така точка зору є хибною. Прогнозувати та моделювати можна об'єкти будь-якої природи та будь-якої складності. І саме складні об'єкти становлять найбільший інтерес для моделювання; саме тут моделювання може дати результати, які не можна одержати іншими методами досліджень; саме тут отримані результати можуть виявитися визначальними для прийняття тих чи інших управлінських рішень. Потенційна можливість прогнозування та математичного моделювання будь-яких економічних показників і процесів визначається високим сучасним рівнем економічних і математичних знань, наявністю високопродуктивної комп'ютерної техніки та належного програмного забезпечення [163].

Автори наукових публікацій з питань формування, функціонування та розвитку систем безпеки підкреслюють, що властивості системи безпеки притаманні й системам економічної безпеки. Ураховуючи багатовимірність структури економічної

безпеки, Т.Д. Ромашенко [164] вважає, що її можна подати як соціально-економічну систему, яка містить сукупність елементів, їх властивостей, взаємозв'язків і взаємовідносин. На основі цього може бути побудована модель економічної безпеки.

Описуючи шлях побудови моделі, австралійські вчені також підкреслюють необхідність визначення структури системи, взаємозв'язків між її елементами або компонентами, формування переліків факторів впливу. Особлива увага приділяється при цьому дослідженню того, як окремий фактор може вплинути на всю систему та її окремі компоненти впродовж певного інтервалу часу. Говорити про моделювання з метою забезпечення економічної безпеки можна, визначивши максимально повний перелік змін та спрогнозувавши їх наслідки, передбачивши поведінку системи у відповідь на певні фактори впливу, які призводять до можливої зміни системи, її окремих складових або їх взаємозв'язків.

У цьому разі моделювання систем економічної безпеки поєднує в собі методи моделювання прикладних систем і динамічних. Останнє є особливо важливим. Учені наголошують на тому, що з плином часу не можна отримати результат впливу певного фактора на систему, який повторювався б. Це зумовлено тим, що сама система не є статичною, вона постійно змінюється. Не можуть абсолютно точно відтворюватися й умови зовнішнього середовища її функціонування. Тобто динамічною є вся система: її структура, властивості, реакції [165].

Незалежно від розбиття конкретної складної системи на підсистеми та окремі елементи, у процесі моделювання кожної з них необхідно виконати зовнішнє та внутрішнє проектування. На стадії моделювання зовнішнього середовища повинна бути розроблена узагальнена модель процесу функціонування складної системи, що дає змогу отримати відповіді на питання про ефективність різних стратегій управління об'єктом у ході його взаємодії із зовнішнім середовищем. Цю стадію можна розбити на аналіз і синтез. При аналізі вивчають об'єкт управління, будують модель впливів зовнішнього середовища, визначають критерії оцінки ефективності, наявні ресурси, необхідні обмеження. Кінцева мета стадії аналізу – побудова моделі об'єкта управління для оцінки його характеристик. При синтезі на етапі зовнішнього моделювання вирішуються завдання вибору стратегії управління на основі моделі об'єкта моделювання, тобто складної системи. [166].

У роботах багатьох науковців моделювання економічної безпеки розглядається як моделювання процесу, спрямованого на поліпшення низки показників. Отже, може йтися про побудову моделі для вирішення завдання оптимізації: досягнення максимальних показників економічної безпеки за умови мінімізації витрат та ризиків і загроз. Доктор Жозе Гонзалес пише про «модель безпеки ланцюга з великою кількістю слабких ланок». Така модель повинна бути динамічною. Динаміка, розвиток із часом самої системи, її складових та їх взаємозв'язків мають вирішальне значення для забезпечення економічної безпеки. Повинні бути враховані й обста-

вини, зумовлені людським фактором: суб'єктивність і зміни сприйняття ризику, час затримки реакції та ймовірність помилки. Взаємодія людської поведінки, організаційні аспекти, технології, особливості навколишнього середовища в умовах невизначеності. Модель повинна відображати зворотний зв'язок. Для цього можуть бути використані методи нелінійної динаміки.

Побудова математичної моделі системи економічної безпеки будь-якого типу потребує надійного інформаційно-аналітичного забезпечення. Важливість інформації для забезпечення економічної безпеки пояснюється тим, що без різнопланової, точної, об'єктивної та актуальної інформації не може розвиватися ні економічна, ні фінансова, ні будь-яка інша сфера. Інформація є основою для прийняття вкрай важливих рішень, що впливають на подальший розвиток усієї системи.

Значення інформаційної складової для забезпечення економічної безпеки важко переоцінити. Якщо йдеться про побудову моделі для забезпечення економічної безпеки суб'єкта господарювання, то саме інформація дає можливість поєднати в єдине ціле, визначивши взаємозв'язки між такими елементами системи, як процеси й технології, розроблення стратегії та організаційна структура, кадровий потенціал і фінансова стійкість. Інформація є основою для планування заходів щодо забезпечення економічної безпеки та впровадження новітніх технологій. Інформаційна складова дає можливість визначати відповідність управлінських рішень цілям організації.

При цьому необхідність інформаційно-аналітичного забезпечення зумовлена й необхідністю комплексного підходу до побудови моделі економічної безпеки. Використання інформації, що постійно оновлюється, дає змогу при використанні дієвої моделі шляхом аналізу завчасно виявити нові загрози та розробити заходи для протидії їм.

Побудова будь-якої моделі потребує вхідної інформації, а результатом є певні вихідні дані. До вхідних даних, необхідних для побудови моделі системи економічної безпеки, деякі вчені, наприклад, Т.Д. Ромащенко, відносять такі властивості, як невизначеність, ризик і загрози. До вихідних параметрів, які визначають формування властивостей системи економічної безпеки – стійкість, адаптивність, гнучкість та ефективність. При цьому стійкість у процесі розвитку системи може розглядатися в різних формах: у відновленні попереднього стійкого стану в системі, утворенні нового тощо.

Параметром функції, що описує систему економічної безпеки в цьому контексті, може розглядатися здатність системи до самоналагодження свого складу та структури для адекватного відбиття загроз і можливості функціонування в нових умовах [164].

Варто згадати також метод імітаційного моделювання складних систем, розроблений Дж. Форестером. Йдеться про системну динаміку. Побудова моделі

системної динаміки неможлива без використання інформації як ресурсу, без урахування інформаційних потоків, що змінюються в часі. У своїй моделі Форестер використовує шість параметрів – шість взаємозалежних потоків, що відображають діяльність промислового підприємства. П'ять із них – це потоки матеріалів, замовлень, грошових коштів, устаткування та робочої сили. Шостий – інформація. Інформаційний потік поєднує п'ять інших [167].

Важливість інформаційної складової економічної безпеки, що поєднує інші складові, може бути проілюстрована за допомогою моделі-піраміди, усі елементи якої інформаційно взаємодіють один із одним. Якщо хоча б одна складова моделі або взаємозв'язок між ними змінюється, то порушується рівновага, баланс (див. рис. 1.9.1) [168].

Доволі часто при використанні моделювання на практиці застосовують підхід до моделі інформаційної складової економічної безпеки як до формального (математичного, алгоритмічного, схематичного тощо) вираження політики безпеки. Ураховуючи значення інформаційної складової у процесі моделювання, систему економічної безпеки можна розглядати і як інформаційну систему.

На сьогодні розроблено багато моделей інформаційних систем, які можуть

Рис. 1.9.1. Модель інформаційного зв'язку складових економічної безпеки

бути адаптовані та застосовані для моделювання систем економічної безпеки. Їх класифікують за різними ознаками та критеріями. Наприклад, за природою реалізації розрізняють фізичні та математичні моделі; за характером параметрів опису моделі – детерміновані, стохастичні, нечіткі тощо; за видом залежностей, які описуються, – дискретні, безперервні, лінійні, нелінійні, комбіновані; за метою створення моделі поділяють на створені з метою прогнозу та оптимізації; за динамічними властивостями виділяють статистичні та динамічні.

Цей перелік можна продовжувати. Деякі моделі безпеки, такі як модель Белла-ЛаПадула (Bell-LaPadula), реалізують правила, що забезпечують захист конфіденційності. Це перша математична модель багаторівневої політики безпеки, що визначає концепцію безпечного стану та необхідні режими доступу. Вона побудована для аналізу систем захисту, які реалізують мандатне розмежування доступу, і вважається класичною. Модель була запропонована ще в 1975 р., проте її повний опис і дотепер недоступний. В її основу покладено головну теорему безпеки, доведену авторами за допомогою математичного апарату.

Інші моделі, як, наприклад, Біба (Viba), реалізують правила, що забезпечують захист цілісності інформації. Її можна розглядати як інверсію моделі Белла-ЛаПадула. Формальні моделі безпеки, такі як Белла-ЛаПадула та Біба, використовуються для надання високого рівня гарантій безпеки. Неформальні моделі, такі як Кларка-Вілсона (Clark-Wilson), частіше застосовуються як основа для опису того, як різні політики безпеки повинні реалізовуватися. Модель Белла-ЛаПадула має розширення. Одне з них базується на теоремі безпеки Мак-Ліна, у якій ідеться про безпеку системи в різних станах та про процеси переходів між ними. Інше розширення – модель спільного доступу. У ній доступ до певної інформації або модифікація її рівня безпеки може здійснюватися тільки в результаті спільних дій декількох користувачів, тобто лише в результаті групового доступу [169].

Моделі мандатного доступу базуються на суб'єктно-об'єктній моделі комп'ютерних систем і правилах організації діловодства, прийнятих у державних установах. Їх головне завдання – не допустити витоку інформації з документів із високим грифом таємності до співробітників із низьким рівнем допуску.

Варто також згадати модель Кларка-Вілсона – це модель цілісності, реалізована для захисту цілісності даних і забезпечення виконання тільки коректних транзакцій. Модель інформаційних потоків – модель, у якій інформація обмежена у своїх потоках і може передаватися тільки способами, які не порушуватимуть політику безпеки. Цікаво згадати як приклад поєднання різних класів моделей автоматну модель «невпливу» Гогена-Месігера (Goguen-Meseguer). У ній реалізовано ідеологію невтручання команд, введених одними користувачами, на результати, отримані на виході іншими [170].

Проте необхідно підкреслити, що будь-яка із запропонованих на сьогодні мо-

делей не є універсальною. Вона вирішує тільки частину проблем, визначених як пріоритетні, не враховуючи унікальність кожної із систем, що знаходяться в умовах постійних змін, під впливом багатьох чинників, які часто складно не тільки описати в числах і формулах, а й визначити заздалегідь. Для вирішення цієї проблеми як методологічна основа моделювання може використовуватися теорія м'яких систем.

Поведінка інформаційної системи зі зворотним зв'язком визначається її структурою. Форестер пише, що поняття інформаційних систем зі зворотним зв'язком є основою для створення базової структури, що інтегрує різні сторони процесів управління. У загальних рисах її можна визначити так: «інформаційна система зі зворотним зв'язком існує там, де навколишнє середовище призводить до прийняття рішення, яке викликає дію, що впливає на навколишнє середовище і на подальші рішення» [167].

Значну роль при моделюванні систем економічної безпеки відіграють теоретико-ігрові методи. Теорія ігор, як розділ математики, у якому досліджуються математичні моделі прийняття рішень в умовах конфлікту, тобто в умовах зіткнення інтересів сторін, кожна з яких прагне впливати на розвиток ситуації, добре зарекомендувала себе при моделюванні систем економічної безпеки. Методи, засновані на теорії ігор, використовуються для прийняття рішень в умовах невизначеності.

Теорія ігор була вперше систематично викладена Дж. Нейманом і О. Моргенштерном: автори написали оригінальну книгу, в якій вміщувалися переважно економічні приклади. Робота названих вище авторів і сьогодні не втратила своєї актуальності. Методи, які вони використовують для розв'язання економічних проблем, включно з аргументацією обґрунтування доцільності їх застосування й нині залишаються ефективними [171].

При цьому за умов більш детального їх розгляду стає очевидним, що методи прийнятні не тільки для вирішення економічних проблем, а й можуть і повинні бути застосовані для розв'язання завдань, що стоять перед системами безпеки, зокрема економічної. У процесі моделювання економічної безпеки такі методи дають змогу проаналізувати та спрогнозувати поведінку суб'єктів, наприклад, у ході боротьби за місце на конкурентному ринку або розподілу між собою обмеженої кількості ресурсів, фінансових засобів так, щоб отримати максимальну частку.

Ідея полягає в тому, що розглядається гра n гравців, хід кожного з яких є низкою альтернатив, серед яких здійснюється вибір. Розглядаються ситуації, тільки коли зацікавлені сторони мають можливість виконання не менше двох варіантів дій. Якщо гравець має у своєму розпорядженні тільки одну дію, то він фактично не бере участі в грі, оскільки заздалегідь відомо, що він зробить. Причому вибір може здійснюватися як самим гравцем, так і залежати від деяких випадкових факторів, що можуть бути прогнозовані з певною часткою ймовірності.

Для ігор характерна невизначеність результату. Причини невизначеності умовно можна поділити на три групи:

- 1) комбінаторні джерела;
- 2) вплив випадкових факторів;
- 3) стратегічне походження.

Останнє є вкрай важливим при моделюванні, оскільки зумовлено тим, що гравець не знає, які саме дії виконає супротивник. Отже, теорія ігор дає змогу врахувати при моделюванні системи безпеки невизначеність різного типу.

У ході побудови моделі економічної безпеки на основі теорії ігор найбільше практичне значення мають стратегічні ігри з різною кількістю стратегій, учасників та інформації у гравців щодо дій супротивників. Для моделювання з метою вирішення окремих завдань економічної безпеки, наприклад, конкурентної боротьби суб'єкта з відомим супротивником у чітко визначених умовах, що характеризуються сукупністю правил, може бути застосована модель кінцевої стратегічної гри з повною інформацією. У такій грі беруть участь дві сторони, що мають протилежні інтереси, – кінцева гра двох осіб із нульовою сумою. Окремо варто згадати матричну гру двох осіб із нульовою сумою, тобто коли виграш одного гравця дорівнює програшу іншого, а матриці визначають скінченну кількість стратегій гравців, визначених правилами. Наприклад, законодавчими актами.

З основного положення теорії стратегічних ігор випливає, що у разі використання змішаних стратегій існує щонайменше одне оптимальне рішення. У багатьох випадках гра двох осіб із нульовою сумою може бути зведена до завдання лінійного програмування. А це дає можливість використовувати комп'ютерну техніку в процесі моделювання та аналізу ситуації на основі побудованої моделі.

Проте багато реальних процесів і подій не можуть бути описані за допомогою лінійних функцій. Нелінійність може бути зумовлена різними факторами: непропорційні залежності між обсягом виробництва та витратами, між показниками якості готової продукції та кількістю ресурсів, необхідних для її виробництва, тощо; установлені законодавством або організаційною структурою правила, які можуть бути описані нелінійними залежностями, наприклад, певні ставки оподаткування, формули розрахунку зі споживачами електроенергії або інших видів послуг; правила визначення страхових ризиків і вартість страхових послуг; імовірнісний розподіл випадкових величин, які повинні бути розглянуті в моделі, наприклад, форс-мажорні обставини тощо.

У цьому разі при побудові моделі для вирішення завдань економічної безпеки можуть бути використані оптимізаційні методи та методи нелінійного програмування. Про значення теорії оптимізації та теорії ігор писали багато вчених. Так, Т.Л. Сааті зазначав, що одним із найбільш значних і ефективних математичних методів, які знайшли різне застосування, особливо в разі прийняття рішень, є теорія

оптимізації. Ця теорія зазвичай розглядає способи максимізації (або мінімізації) функції, яка описує набір цілей, і вплив обмежень, під які вони підпадають [172].

Усі методи оптимізації ґрунтуються на концепції переваги корисності. У практиці прийняття рішень зазвичай розглядають усі доступні альтернативи і вибирають варіант, що дає найбільший результат, або такий, що має найбільшу корисність. Класичні методи оптимізації дають математичний апарат, необхідний для вибору варіанта, що забезпечує оптимальну (максимальну або мінімальну) віддачу.

У разі моделювання з використанням методів оптимізації стан економічної безпеки може бути описаний за допомогою деякої функції $F(x_t)$, що визначає стан економічної безпеки в певний момент часу. Залежно від вибору функції та критеріїв, необхідно розглядати умови мінімізації або максимізації цієї функції:

$F(x_t) \rightarrow$ бажаний стан,

наприклад, якщо функція описує ризику або витрати, то

$F(x_t) \rightarrow \min$.

При цьому змінна функції може розглядатися як вектор, де x_1, x_2, \dots, x_n – це показники складових, отриманих на основі декомпозиції або показники факторів впливу, які необхідно врахувати для вирішення певного завдання. Як правило, для кожного елемента такого вектора встановлюються певні обмеження. Наприклад, витрати на захист власних інтересів у конкурентній боротьбі є обмеженими, доцільність упровадження новітніх технологій зумовлена раціональним співвідношенням між їх вартістю та підвищенням ефективності виробництва тощо.

У разі побудови моделі економічної безпеки можуть бути застосовані різні класи завдань нелінійного програмування. Наприклад, оптимізація нелінійної функції з обмеженнями на невід’ємність значень змінних. У цьому разі розглядається деяка функція:

$F(x) \rightarrow \max$,

при $x \geq 0$,

де $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ – вектор змінних.

Для знаходження критичних точок функції та визначення її максимального значення необхідно, щоб функція була двічі диференційованою. Оскільки йдеться про створення матриці частинних похідних другого порядку, то можуть бути застосовані стандартні алгоритми вирішення такого завдання. Вони можуть бути покладені в основу комп’ютерної програми. Застосування як потужних математичних програмних пакетів, так і спеціалізованих програмних продуктів дає можливість адаптувати таку модель для вирішення практичних завдань забезпечення економічної безпеки. Наприклад, вибір найбільш ефективної стратегії використання трудових ресурсів і певних видів сировини для випуску певних видів продукції з метою отримання максимального прибутку. Але якщо при цьому необхідно враховувати додаткові умови, наприклад, дії конкурентів або зміни ринкових умов,

то в разі побудови моделі необхідно розширити перелік обмежень або застосувати комбіновані методи.

Моделі нелінійного програмування добре зарекомендували себе, наприклад, у процесі моделювання фінансової складової економічної безпеки, зокрема формування портфеля цінних паперів. Моделі такого типу дозволяють дати рекомендації щодо отримання максимального прибутку за умови мінімізації ризиків. Розрахунки виконуються для певного інтервалу часу. Проте побудова такої моделі потребує додаткової інформації щодо ймовірності співвідношення ризиків і прибутковості цінних паперів. Математичні співвідношення, покладені для цього в основу спеціалізованого програмного забезпечення, дають змогу проаналізувати різні варіанти капіталовкладень та обрати оптимальну стратегію.

Методи лінійного та нелінійного прогнозування можуть бути також застосовані для побудови прогнозних моделей. Прийняття того чи іншого рішення у сфері безпеки є більш ефективним, коли воно опирається не лише на оброблені та проаналізовані статистичні дані, а й на дані аналізу прогнозної моделі.

При цьому прогноз є імовірнісним судженням про майбутній стан об'єкта, системи, її складових, взаємозв'язків між ними та реакції системи на певні фактори впливу. Сутність прогнозування полягає в описі й аналізі майбутнього розвитку процесів. Прогнозування може розглядатися як основа всієї системи, оскільки нерозривно пов'язане з такими процесами, як планування та управління. Прогноз дається на основі певної моделі та може виступати як основа створення інформаційного забезпечення для побудови ефективної моделі економічної безпеки.

Прогнозування при побудові моделі повинно розглядатися як один з інструментів забезпечення економічної безпеки. Результати прогнозування, точність прогнозних оцінок основних показників економічної безпеки значною мірою зумовлені вибором методу. Під методом прогнозування розуміють сукупність способів і прийомів мислення, які дають змогу на основі аналізу ретроспективних ендогенних (внутрішніх) та екзогенних (зовнішніх) даних, а також їх змін протягом певного інтервалу часу, сформулювати певне судження про майбутній стан і розвиток об'єкта прогнозу.

Методологічною основою прогнозування може виступати теорія розвитку об'єкта, яка розкриває суть закономірностей і зміст основних причинно-наслідкових зв'язків цього процесу. Методи прогнозування дають змогу знайти міру впливу окремих факторів на загальну тенденцію розвитку системи економічної безпеки. Це дає можливість представити об'єкт прогнозу як динамічну систему, якою і є система економічної безпеки. Її поведінка визначається взаємодією різних внутрішніх і зовнішніх факторів впливу. Такий підхід до прогнозування дає змогу визначити з певним ступенем імовірності стан або реакцію цієї системи в майбутньому.

Прогнозування стану системи економічної безпеки характеризує майбутні показники, виходячи з гіпотези, що основні тенденції, фактори впливу та взаємозв'язки, виявлені за період дослідження, збережуться на період прогнозу. Або за умови, що можна визначити та врахувати напрям їх змін у інтервалі часу, що розглядається.

На сьогодні існує більше ста методів прогнозування. Значну частину з них розроблено з використанням математичного апарату. Застосування математичних методів є необхідною умовою для розроблення та використання дієвих методів прогнозування.

Результати аналізу можливості застосування різних методів для прогнозування основних показників стану економічної безпеки наведено в таблиці 1.9.1.

Аналіз різних методів науковцями показав, що практично кожен із них має певні обмеження в застосуванні. Серед основних причин цього можна виділити три основні:

- складність практичної реалізації певного методу;
- неповна відповідність підходу особливостям прогнозованих процесів;
- великі вимоги до інформаційної бази, необхідної для реалізації методу [173].

Частково ці проблеми можуть бути вирішені за допомогою розроблення спеціалізованого програмного забезпечення. Створення великої інформаційної бази статистичної інформації є окремим, у край складним завданням, яке не може бути вирішене без застосування сучасних інформаційних технологій. Проте з урахуванням нерівномірності, нестабільності економічних процесів це тільки частково вирішить проблему.

Отже, традиційні методи, засновані на побудові статистичних залежностей (екстраполяційні, регресійні тощо), у реальних умовах не можуть дати стовідсотково точних прогнозних розрахунків. Водночас при побудові прогнозної моделі необхідно враховувати, що процеси, які характеризують, наприклад, розвиток суб'єкта господарювання, взаємопов'язані, і це повинно знайти відображення в моделях і методах.

Для підвищення точності може бути створена інформаційна база, яка може бути застосована для уточнення результатів, отриманих за допомогою функцій прогнозування. Така база потребує розрахування низки ймовірностей та відображення інформації про події, що відбуваються у внутрішньому і/або зовнішньому середовищах (з погляду ймовірності їх впливу на значення конкретного показника економічної безпеки, у найпростішому варіанті реалізації – погіршення/покращення отриманих на основі математичних методів результатів). Ідеться про події, що відбулися або відбуваються зараз і впливають на значення відповідного показника. Окрім цього, у базі може подаватися інформація про суб'єкти, інтереси яких пов'язані з певними економічними показниками, наявність засобів впливу у таких суб'єктів (фінансових, політичних, економічних), імовірність реалізації певних заходів для корегуван-

**Аналіз можливості застосування різних методів для прогнозування
основних показників стану економічної безпеки**

№	Назва методу	Характеристика методу	Можливість застосування
1.	Екстраполяція	Статистичний метод прогнозування. Визначення прогнозних оцінок на основі апроксимації обраної функції поза межами заданого інтервалу, в якості якого може використовуватися часовий ряд. Розрізняють динамічну і статистичну екстраполяцію, екстраполяцію залежних змінних тощо.	<p>Дає змогу переносити тенденції та зв'язки, що склалися в минулому, на поточний і майбутній періоди.</p> <p>Для використання потребує статистичних даних, які повинні бути представлені як часові ряди. Для визначення тенденції необхідно розглянути максимально можливий період часу. Точні прогнозні оцінки можна отримати за умови стабільності економічного розвитку.</p> <p>У разі визначення прогнозних оцінок окремих показників економічної безпеки метод додатково потребує визначення комплексної оцінки, що відображала б їх взаємозв'язок.</p>
	Функції, що можуть бути використані для екстраполяції, у яких аргумент t-значення часового ряду		
	Поліном n-ого степеня	$y = a_0 + a_1t + a_2t^2 + \dots + a_nt^n$	
	Поліном Лагранжа	$L(x) = \sum_{j=0}^n y_j l_j(x)$, де $l_j(x) = \prod_{i=0, i \neq j}^n \frac{x - x_i}{x_j - x_i}$	
	Логарифмічна	$y = a_0 + a_1 \ln t$	
	Експоненціальна	$y = e^{a_0 + a_1 t + a_2 t^2 + \dots + a_n t^n}$	
	Логістична	$y = \frac{a_0}{1 + a_1 e^{-a_2 t}}$	
	Функція Торнквіста	$y = \frac{a_0 t}{a_1 + t}$	
2.	Регресія	Статистичний метод прогнозування. Наближений опис вибірки даних (Xi.. Yi) функцією f(x). Реалізується шляхом визначення коефіцієнтів, що описують аналітичну залежність f(x). Розрізняють однофакторну та багатфакторну регресію	У разі визначення прогнозних оцінок основних показників економічної безпеки метод потребує використання статистичних даних за значний період часу. Є доволі трудомістким. Реалізується за допомогою відповідного програмного забезпечення

Продовження табл. 1.9.1

3.	Метод найменших квадратів	Статистичний метод прогнозування. Один із методів регресійного аналізу. Застосовується для оцінки невідомих величин за результатами вимірів, що можуть містити випадкові помилки.	При визначенні прогнозних оцінок основних показників економічної безпеки метод потребує вибірки початкових даних і узагальнення отриманих результатів із урахуванням взаємозв'язків основних складових економічної безпеки.
4.	Метод Дельфі	Експертний метод. Прогнозна оцінка визначається групою експертів, які можуть бути не пов'язані між собою шляхом їх індивідуального опитування.	Визначення прогнозних оцінок основних показників економічної безпеки цим методом є доволі складним, оскільки потребує великої групи експертів, що є фахівцями в різних галузях. Отримані результати повинні бути узагальнені, наприклад, за допомогою статистичних методів.
5.	Мозковий штурм	Експертний метод. Із загального числа оцінок, висловлених експертами на основі ідей стосовно динаміки розвитку подій, факторів впливу тощо. Потім за спеціально розробленими критеріями відбирають найбільш імовірні.	Застосування для визначення прогнозних оцінок основних показників економічної безпеки обмежено. Може бути застосовано в кризових ситуаціях для розроблення заходів протидії ризикам і загрозам.
6.	Морфологічний аналіз	Метод базується на комбінаториці та систематичному вивченні всіх можливих варіантів, які впливають із морфології об'єкта.	При визначенні прогнозних оцінок основних показників економічної безпеки застосування методу є обмеженим, оскільки сам об'єкт (економічна безпека) є вкрай складним.
7.	Метод комісії	Експертний метод, що передбачає визначення колективної думки фахівців. Суть полягає в тому, що в ході прийняття рішення експерти впливають один на одного так, щоб компенсувати можливі помилки.	При визначенні прогнозних оцінок основних показників економічної безпеки застосування методу є обмеженим, оскільки потребує великої роботи різних груп експертів, які можуть бути спеціалістами вузького профілю.

8.	Метод побудови сценарію	Метод моделювання. Передбачає встановлення логічної послідовності подій, коли на основі поточної ситуації поетапно розглядається можливість розгортання подій у майбутньому. Метод акцентує увагу на деталях і процесах майбутніх умов для аналізованого об'єкта.	Може бути використаний для визначення прогнозних оцінок основних показників економічної безпеки. Проте є доволі трудомістким. Більш часто розглядаються сценарії для прогнозування стану окремих показників, наприклад, енергетичної складової економічної безпеки країни при певних змінах на зовнішніх ринках енергоресурсів, зовнішньополітичних змінах тощо.
9.	Метод історичної аналогії	Метод моделювання. Базується на порівнянні прогнозованих подій або процесів, що можуть відбуватися з об'єктом прогнозування, та подібних сценаріїв, що розвивалися в минулому.	Може бути використаний для визначення прогнозних оцінок основних показників економічної безпеки. Проте з урахуванням складності об'єкта прогнозування повинен застосовуватися як допоміжний.
10.	Метод аналізу потоків публікацій	Метод моделювання. Прогнозна оцінка визначається як результат інформаційно-аналітичної роботи, проведеної з метою визначення й аналізу можливих тенденцій, що впливають на стан об'єкта прогнозування.	Використання при визначенні прогнозних оцінок основних показників економічної безпеки обмежене з урахуванням складності та багатофакторності об'єкта прогнозування. Може бути використаний для визначення прогнозування ризиків і загроз окремих складових економічної безпеки. Наприклад, для виявлення ризиків фінансовій безпеці країни у зв'язку з певними політичними подіями.

ня наслідків впливу подій, що відбуваються або відбулися. У спрощеному вигляді користувачу можна запропонувати перелік найбільш імовірних подій.

Також для підвищення точності прогнозних оцінок стану економічної безпеки можуть бути застосовані матричні моделі, процедури експертного оцінювання, адаптивні моделі багатовимірних адаптивних процесів.

Отже, можна говорити про те, що система економічної безпеки є складною багатокомпонентною динамічною системою. Вона постійно змінюється під дією значної кількості різних факторів. Саме тому для організації її ефективної роботи необхідним є застосування різних методів моделювання з використанням можливостей сучасного математичного апарату. Побудова на їх основі моделі дає змогу аналізувати, прогнозувати, планувати, ефективно управляти та підтримувати стабільність системи економічної безпеки.

Розділ 2

Продовольча безпека в системі економічної безпеки держави

2.1. Поняття, специфіка вимог і основні фактори продовольчої безпеки держави

Серед різних видів безпеки об'єктів соціальної природи особливе місце займає національна безпека держави, тобто стан країни, коли відсутні або усунені зовнішні і внутрішні загрози національним цінностям і національному способу життя, забезпечується реалізація її важливих інтересів. Іншими словами, національна безпека є захищеністю життєво важливих інтересів громадян, суспільства, держави, а також національних цінностей і способу життя від широкого спектра зовнішніх і внутрішніх загроз, різних за своєю природою (політичних, економічних, військових, екологічних тощо).

Протягом усієї історії людства забезпечення населення продовольством є одним із найбільш важливих державних завдань, адже продовольча безпека країни – невід'ємна частина її національної безпеки і повинна бути пріоритетним напрямом державної політики, оскільки охоплює широкий спектр національних, економічних, соціальних, демографічних і екологічних факторів.

Роль продовольчої безпеки пов'язана з тим, що продовольство є базовим показником життєдіяльності людини. Рівень харчування населення характеризує рівень економічного розвитку держави в цілому, оскільки, як відомо, виробництво продуктів харчування було, є і буде найпершою умовою діяльності виробників і будь-якого виробництва, а рівень забезпечення населення продовольством розглядається як найважливіший фактор і визначальний критерій рівня соціального життя, життєздатності економічної структури та державного устрою країни.

Сьогодні в країнах із розвинутою ринковою економікою виробництво сільськогосподарської продукції та її переробка розглядається як найважливіша умова політичної стабільності, як показник національної незалежності і тому відповідним чином регулюється.

Ступінь продовольчої безпеки держави залежить насамперед від базового потенціалу сільськогосподарського виробництва. Аграрна політика в галузі забезпечення продовольчої безпеки повинна бути спрямована на надання допомоги вітчизняному сільськогосподарському товаровиробникові з використанням раціональної стратегії аграрного протекціонізму.

Недостатність продовольства виникає внаслідок стихійних лих, спричинених природними явищами, війнами, економічними кризами в державі, радикальними змінами суспільного ладу тощо. У зв'язку з цим, як для окремої людини, так і окремої держави та світу в цілому виникає проблема стабільного забезпечення продовольством і продовольчої безпеки. Важливість проблеми продовольчої безпеки в системі національної безпеки полягає і в тому, що вона тісно пов'язана з екологічною безпекою. Сільськогосподарська діяльність має значний вплив на погіршення екологічної ситуації у світі, що, з одного боку, перешкоджає зростанню виробництва сільськогосподарської продукції як сировини для продовольства, з іншого – веде до виробництва продукції, забрудненої різними токсичними речовинами. У XX столітті з розвитком міждержавної торгівлі продовольство стало використовуватися як зброя для політичного тиску одних країн на інші.

Таким чином, продовольча безпека є одним із найважливіших елементів не тільки економічної безпеки держави, а й її політичної та екологічної безпеки, визначаючи провідну роль продовольчої безпеки в системі національної безпеки. Проблема продовольчої безпеки населення стала предметом активного розгляду світовим співтовариством з середини 70-х рр. XX століття.

Уперше термін «продовольча безпека» було введено в практику в 1974 р. в Римі на Всесвітній конференції з проблем продовольства, організованій ФАО після різкого зростання світових цін на зерно. Як поняття цей термін був розкритий лише через 20 років, у 1996 р. на всесвітній зустрічі на вищому рівні з проблем продовольства. За підсумками зустрічі було прийнято Римську декларацію з всесвітньої продовольчої безпеки (World Food Summit, Rome, Italy, 1996). Відповідно до неї продовольча безпека – стан економіки, за якого населенню країни в цілому і кожному громадянину зокрема гарантується забезпечення доступу до продуктів харчування, питної води та інших харчових продуктів в якості, асортименті та обсягах, необхідних і достатніх для фізичного та соціального розвитку особистості, забезпечення здоров'я і розширеного відтворення населення країни.

У другій половині 90-х рр. минулого століття термін «продовольча безпека» став широко використовуватися як в офіційних документах, так і науковій літературі. Дослідження їх дає змогу зробити висновок, що досі не склалося чіткого єдиного розуміння сутності цієї категорії. Так, в одних джерелах вона розглядається як «здатність держави не тільки у звичайних, а й в екстремальних умовах, неза-

лежно від зовнішніх і внутрішніх загроз, задовольняти потреби населення країни в продовольстві на рівні, що забезпечує нормальну життєдіяльність людини». В інших вона трактується як «... здатність держави гарантувати задоволення потреб у продовольстві на рівні, що забезпечує нормальну життєдіяльність населення». У третіх – як «... стан економіки країни, в тому числі її агропромислового комплексу, який забезпечений відповідними ресурсами, потенціалом і гарантіями, і при якому без зменшення державного продовольчого резерву, незалежно від зовнішніх і внутрішніх умов, задовольняються потреби населення в продуктах харчування відповідно до фізіологічних норм харчування».

Слід зазначити, що в економіко-правовій літературі трактування поняття продовольчої безпеки дуже різноманітне. Так, на думку Б.А. Чернякова «...продовольча безпека – це забезпечення життєво важливими продуктами харчування з власних джерел і доступність їх для всіх громадян країни в обсягах і асортименті, які максимально задовольняють необхідні і корисні потреби». Поняття продовольчої безпеки країни Н.С. Посунько формулює як «...рівень розвитку національної економіки (насамперед галузей АПК), що забезпечує продовольчу незалежність».

На думку В.Г. Логінова, під продовольчою безпекою слід розуміти «... обмежену в часі здатність держави і суспільства забезпечити доступ населення до продуктів харчування в кількості і якості, достатніх для здорового фізичного та соціального розвитку кожної особистості в звичайних умовах і мінімально необхідних для підтримки здоров'я і працездатності в надзвичайних ситуаціях».

Таким чином, проблема продовольчої безпеки має комплексний характер.

Продовольча безпека для України є однією з центральних проблем у системі національної безпеки, оскільки без надійного забезпечення продовольством жодна країна не в змозі уникнути залежності від інших держав.

Для оцінки стану продовольчої безпеки слід урахувати такі фактори (рис. 2.1.1).

Забезпечення продовольчої безпеки є пріоритетним напрямом державної політики, що охоплює широкий спектр національних, економічних, соціальних, демографічних і екологічних факторів. У сфері продовольчої безпеки перетинаються ключові проблеми проведення агропромислової та економічної реформ, об'єктивні тенденції розвитку виробництва сільськогосподарської та продовольчої продукції, вітчизняного ринку, ступеня його залежності від світового ринку продовольства, соціального стану та платоспроможності споживачів у різних територіальних регіонах України.

Нашій країні слід інтегруватися у світовий науковий процес, націлений на вирішення продовольчої проблеми в глобальному масштабі. Адже в останні роки особливої актуальності набули питання, що мають для України практичне значення. Це боротьба з епідеміями сільськогосподарських тварин, збереження генетич-

них ресурсів тварин і рослин, продовольча безпека, безпека та якість продуктів харчування, використання біотехнологій у виробництві продуктів харчування.

Рис. 2.1.1. Фактори оцінки стану продовольчої безпеки

Таким чином, проблема продовольчої безпеки має багато аспектів. Перш за все, це глобальний (світовий). На сьогодні існує величезна різниця в розвитку продовольчого господарства окремих регіонів. Значні групи населення живуть в умовах недостатнього харчування, або взагалі голодують, що обумовлено, насамперед, соціально-економічними факторами розвитку регіону. Інші ж, навпаки, мають надлишок продовольчих товарів. Крім цього, продовольча безпека включає в себе не лише міжнародні, а й внутрішні – національно-політичні та соціально-економічні аспекти. Навіть у країнах із високим життєвим рівнем є значні групи населення з низьким рівнем споживання продовольства внаслідок таких причин, як безробіття, відсутність необхідної освіти, нездатність адаптуватися до нових умов розвитку суспільства.

2.2. Сучасний стан продовольчої безпеки України

До кінця ХХ століття Україна виявилася серед тих держав, які втратили свою продовольчу незалежність. Така економічна та політична ситуація характеризується, з одного боку, значним зниженням обсягів вітчизняного виробництва продовольства, а з іншого – різким зростанням імпорту традиційно вироблюваних у країні видів продовольчих продуктів і руйнуванням виробничого потенціалу АПК. Нині в Україну завозиться близько 50% продуктів харчування, хоча вважається, що при імпорті 25% продовольства держава вже втрачає продовольчу незалежність.

Продовольчу безпеку України можна розглядати також стосовно її адміністративно-територіальних регіонів. Регіональний аспект обумовлюється різницею природно-кліматичних умов, економічною, демографічною ситуацією, територіальним розміщенням населення.

Необхідно зазначити, що адміністративно-територіальні регіони країни перебувають у різному становищі щодо продовольчого забезпечення: одні з них вивозять продовольство, інші за рахунок внутрішнього виробництва не можуть створити достатнього продовольчого забезпечення та змушені завозити його. А під продовольчою безпекою країни та її регіонів, як зазначалося вище, розуміється такий рівень гарантованого кількісного та якісного забезпечення доступного всім продовольства, за якого досягається максимально можлива в сучасних умовах середня тривалість життя людей.

Для підтримання продовольчої безпеки на достатньому рівні в регіонах необхідно приймати відповідні програми. При їх розробленні варто враховувати такі фактори, що впливають на рівень продовольчої безпеки регіонів (рис. 2.2.1):

Програми повинні забезпечуватися виділенням необхідних коштів на місцевому та державному рівнях із бюджету, а їх реалізація може гарантувати продовольчу безпеку регіонів України.

Збалансоване за кількістю, асортиментом і якістю продовольче постачання населення є найважливішим фактором забезпечення його здоров'я, життя і загального благополуччя. Згідно зі статистичними даними, в середньому на душу населення в Україні сільськогосподарського продовольства за останні роки було вироблено утричі менше, ніж в 1990 році.

Таким чином, проблема продовольчого забезпечення в державі на сьогодні становить серйозну загрозу біологічним основам здоров'я та життєдіяльності населення. Більшість продовольчих товарів постачаються до України за демпінговими цінами. До того ж, нерідко імпортовані продукти харчування бувають низької якості, екологічно небезпечними і навіть забороненими в розвинених країнах. Головною причиною зростання імпорту продовольства є руйнування економічного потенціала

Рис. 2.2.1. Фактори, що впливають на рівень продовольчої безпеки регіонів

лу країни, у першу чергу сільського господарства та суміжних з ним галузей. Реформи призвели до абсолютного та відносного скорочення місця і ролі сільського господарства в економіці, створили загрозу національній безпеці країни.

До того ж, на становище вітчизняних сільськогосподарських виробників усіх форм власності тисне диспаритет цін між сільськогосподарською продукцією і промисловими товарами та послугами, що реалізуються аграріям. Тому, для насичення ринку продовольчими товарами та відновлення продовольчої безпеки необхідно визначити критерії оцінки, переглянути програми виходу з аграрної кризи, розробити заходи, спрямовані на ліквідацію сформованих загроз продовольчій безпеці.

Так, можна виділити основні критерії оцінки продовольчої безпеки України (рис. 2.2.2).

Необхідно розробити стратегію і тактику забезпечення продовольчої безпеки, визначити цілі та основні напрями її здійснення. У першу чергу, необхідно відновити рівень споживання продовольства з основних продуктів і загальної калорійності харчування, визначити середньострокові та довгострокові цілі забезпечення продовольчої безпеки.

Середньострокова мета – забезпечення продовольчої незалежності за всіма базовими продуктами харчування, які можуть бути вироблені в Україні.

Довгострокова мета – вихід країни з урахуванням загострення продовольчої проблеми у світі та сприятливих природно-кліматичних умов сільськогосподарсь-

Рис. 2.2.2. Основні критерії оцінки продовольчої безпеки

кого виробництва в більшості регіонів країни на світовий ринок продовольства.

Реалізувати вказані цілі можна через таку систему заходів:

- оптимальне поєднання державного та ринкового регулювання цін на сільськогосподарську продукцію;
- регулювання обсягу імпорту з основних стратегічних видів продовольства (зерно, м'ясо, молоко, олія);
- послідовне скорочення імпорту продуктів харчування, виробництво яких може бути здійснено в Україні;
- активне регулювання рівня та структури роздрібних цін на продовольство для поживлення платоспроможного попиту населення та підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів на внутрішньому, а в перспективі й на зовнішньому ринках;
- проведення політики бюджетного субсидування виробництва продовольства для соціально незахищених верств населення.

Таким чином, проблему продовольчої безпеки необхідно вирішувати тільки шляхом поєднання ринкового саморегулювання з державним впливом на розвиток ринку продовольства і державною підтримкою аграрного сектору економіки.

До того ж, наприклад, на думку Н.С. Оглуздіна, продовольча безпека держави буде досягнута повністю, якщо:

- населення країни забезпечено екологічно чистими, корисними для здоров'я продуктами харчування вітчизняного виробництва з науково-обґрунтованими

нормам з урахуванням статі, віку, умов праці, природно-кліматичних умов і національних традицій;

- ціни на ці продукти харчування доступні всім громадянам, багатодітним сім'ям, пенсіонерам незалежно від національної приналежності та професії;

- створено стратегічні запаси продовольства на випадок стихійних лих, війни або інших надзвичайних обставин. Цей запас дасть змогу уникнути голоду в країні із введенням нормованого розподілу продуктів протягом не менше п'яти років;

- агропромисловий комплекс, рибне та лісове господарства розвиваються стало і мають резерви, що дають змогу нарощувати виробництво продовольства для збільшення запасів і на випадок надання продовольчої допомоги іншим країнам, які спіткали стихійні лиха чи війни;

- наука знаходиться на рівні вищих світових досягнень і забезпечує всі сфери життєдіяльності новітніми зразками техніки, технологіями, підтримує і покращує генофонд тваринництва та рослинництва і дає достовірні прогнози розвитку суспільства на перспективу;

- природоохоронна і природовідновлювальна політика і практика забезпечують збереження і поліпшення середовища проживання.

Продовольча безпека буде досягнута частково, якщо виконуються такі умови:

- населення країни забезпечене продуктами харчування вітчизняного виробництва не менш ніж на 85% і ці продукти є екологічно чистими та корисними для здоров'я. Цей норматив близький до прийнятого міжнародною продовольчою організацією (ФАО);

- ціни на ці продукти доступні основній масі працездатного населення країни;

- стратегічні запаси продовольства обмежені і не забезпечують стійке постачання населення в разі виникнення надзвичайних обставин;

- виробничі потужності дають змогу нарощувати випуск продовольства;

- науково-технічна база хоч і відстає від рівня вищих світових досягнень, але розвивається.

Продовольча безпека країни не буде досягнута, якщо:

- населення країни забезпечено екологічно чистими та корисними продуктами харчування вітчизняного виробництва на 60-80%;

- ціни на ці продукти основній масі працездатного населення не доступні;

- стратегічні запаси продовольства виснажені або відсутні;

- виробничі потужності не дають змоги нарощувати випуск продовольства.

Підбиваючи підсумок, можна сказати, що продовольча безпека – це перш за все забезпечення відповідного вітчизняного рівня виробництва, або повне самозабезпечення, або підтримка критичного мінімуму. Критерії оцінки рівня продовольчої безпеки дають можливість встановлювати гранично-критичну межу продовольчої залежності від зовнішнього ринку.

2.3. Напрями забезпечення продовольчої безпеки України

Забезпечення продовольчої незалежності країни може бути досягнуто двома шляхами. Перший пов'язаний із самозабезпеченням продовольством. Прикладом може бути досвід США та Китаю, які всіляко захищають свій внутрішній ринок від імпорту продовольства і стимулюють експорт сільськогосподарської продукції, тим самим проводять політику підтримки продовольчої незалежності. Другий шлях забезпечення продовольчої незалежності полягає в поєднанні використання можливостей власного виробництва продовольства й імпортних поставок відсутньої його кількості. Так, наприклад, в Англії постачається продовольство з економічно залежних від неї країн – колишніх колоній. Стосовно України такий підхід може використовуватися для забезпечення продукцією, виробництво якої на території країни неможливе через несприятливі чи не зовсім сприятливі природно-кліматичні умови, наприклад, таких як: чай, кава, бавовна тощо.

Необхідно також зазначити, що в період входження до СОТ об'єктивно зростають зовнішньоекономічні зв'язки і це сприяє імпорту сільськогосподарської продукції зарубіжних товаровиробників (їх обсяги не повинні перевищувати граничні рамки продовольчої незалежності країни). Тільки облік цих факторів дасть змогу бути надійним і незалежним партнером в економічних структурах світового господарства.

Що стосується проведення зовнішньоторговельної політики з країнами СНД, то дуже важливим є поглиблення з ними виробничо-торговельних зв'язків. Це обумовлено диференціацією природно-кліматичних умов, різною спеціалізацією сільськогосподарського виробництва. Це дасть можливість звести до мінімуму внутрішні бар'єри для вільного руху сільськогосподарських і продовольчих товарів, крім вимог санітарно-ветеринарного порядку, створити вищий рівень продовольчої безпеки для всіх його учасників.

Таким чином, серед пріоритетних напрямів зовнішньоторговельної політики України, пов'язаних із забезпеченням продовольчої безпеки, можна виділити такі:

- налагодження механізмів постачання в Україну відсутньої кількості продовольства з країн-імпортерів;
- створення на основі міжурядових угод умов для вільного переміщення сільськогосподарських товарів і продовольства;
- поступове спрощення сплати митних та інших зборів із країнами-партнерами;
- координація та узгодження цінової, фінансово-кредитної та податкової політики;
- здійснення спільних програм із підтримки галузей сільського господарства.

Фундаментальною основою продовольчої безпеки України повинно стати високоефективно працююче продовольче господарство. Тому підтримка та стимулювання його з боку держави є надзвичайно важливими. Здійснити це можна тільки через систему державного регулювання. Досвід країн, які мають ефективне сільське господарство, свідчить, що навіть в умовах високого рівня наукового, технологічного та сервісного забезпечення необхідна активна державна підтримка галузі. Необхідність державної підтримки зумовлена також соціальними і демографічними особливостями сільської місцевості.

З початком оголошеного переходу до ринкової економіки в 90-х рр. в Україні існувала думка про вільний, який не підлягає державному регулюванню, ринок. Наслідки такого підходу особливо важко позначилися на сільському господарстві, де зниження виробництва призвело до експансії продовольчого імпорту, демпінгової політики імпортерів, що є серйозною загрозою продовольчій безпеці нашої країни. Вже визнано, що активна роль держави важлива, перш за все, там, де стратегічно важливі для суспільства проблеми, у тому числі продовольчі, без цього не можна вирішити. У розвинених країнах аграрний сектор економіки є найрегульованішим.

Важливим напрямом у системі забезпечення продовольчої безпеки України є прийняття комплексних цільових програми державного регулювання продовольчого господарства країни. В умовах відмови від суцільного державного планування агропромислового виробництва найдієвішим інструментом його державного регулювання стають комплексні цільові програми, що охоплюють як власне виробництво, так і інші сфери продовольчого господарства, а також різні сторони виробничих відносин. Регулювання ринку сільськогосподарської продукції сировини та продовольства повинно здійснюватися з метою підвищення конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства для підтримки прибутковості сільськогосподарських товаровиробників.

Основними завданнями зазначеного напрямку є збільшення частки вітчизняної сільськогосподарської продукції, сировини та продовольства на внутрішньому ринку, згладжування сезонних коливань цін на сільськогосподарську продукцію, сировину та продовольство, а також створення умов для збільшення експорту сільськогосподарської продукції та розвитку збутової інфраструктури на внутрішньому ринку.

Важливу роль у механізмі ринкового регулювання відіграють ціни на сільськогосподарську сировину і продовольство: з одного боку, вони стимулюють зростання пропозиції, а з іншого – впливають на платоспроможний попит населення, роблячи більш або менш доступними для нього продовольчі товари. Проблемним моментом у питанні цінової політики в аграрній сфері залишається існування дис-

паритету цін між сільськогосподарською продукцією і продукцією, що створюється в різних галузях промисловості.

Тому необхідно виробити і проводити чітку державну концепцію ціноутворення на продовольство, що забезпечувала б необхідну прибутковість сільськогосподарських товаровиробників та доступність для населення рослинницької і тваринницької продукції. Така концепція повинна включати встановлення граничних ринкових цін на продовольство, гарантованих цін на сировину, що закуповується у резервні фонди, додаткові закупівлі надлишкової сільськогосподарської продукції державою.

У галузі фінансово-кредитної політики забезпечення продовольчої безпеки необхідні цільові асигнування з бюджету на розвиток і підтримку вітчизняних товаровиробників, а саме: на здійснення державної підтримки племінного тваринництва, елітного насінництва, виробництва льону та конопель, завезення насіння для вирощування кормових культур, закладку та догляд за багаторічними насадженнями, компенсацію частини витрат на придбання засобів хімізації.

У сфері податкової політики в контексті забезпечення продовольчої незалежності країни важливого значення набувають положення, що містяться в податковому законодавстві, зокрема Податковому кодексі України. Застосування пільгових умов оподаткування до вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників сприятиме збільшенню їх числа на аграрному ринку країни і стимулюватиме розширення виробництва тих суб'єктів сільськогосподарського виробництва, які зараз провадять діяльність із виробництва, переробки та реалізації вітчизняної сільськогосподарської продукції.

У галузі страхової політики спостерігається ситуація, коли господарства аграрного сектору дуже неохоче беруть участь у комерційному страхуванні через нестачу коштів, надмірно високі ставки страхових платежів і загальну невивідреність умов страхування. У зв'язку з цим, необхідно сформувати державно-комерційну систему страхування на основі пайової участі бюджету в страхових виплатах.

Таким чином, для забезпечення і підтримки продовольчої безпеки України потрібно визначити пріоритети державної підтримки аграрного сектору, згідно з якими уряду необхідно:

- встановити державне регулювання цін і тарифів на споживані сільським господарством електроенергію, тепло, транспорт, пально-мастильні матеріали, добрива, засоби захисту рослин і тварин, сільськогосподарську техніку; відновити еквівалентні відносини між промисловістю та сільським господарством;
- заборонити переведення земель сільськогосподарського призначення в інші категорії;
- ввести обмеження на імпорт тих видів зарубіжного продовольства, які можуть

вироблятися в Україні і бути конкурентоспроможними на світовому ринку продуктів харчування;

- посилити контроль за дотриманням санітарно-гігієнічних вимог до імпортного продовольства;

- особливу увагу в процесі державного регулювання приділяти державним програмам і національним проектам, які стосуються продовольчої безпеки;

- здійснювати фінансове оздоровлення і реформування сільськогосподарських підприємств, перетворити їх на життєздатні, ринково-орієнтовані виробничі одиниці;

- забезпечити розвиток і бюджетну підтримку всіх форм власності та господарювання, звернувши особливу увагу на колективні господарства;

- сформувати систему безперервного сільськогосподарського навчання, формувати кадрові резерви всіх категорій працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві;

- удосконалювати механізми фінансового лізингу сільськогосподарської техніки, розвивати вітчизняне сільськогосподарське машинобудування;

- відпрацювати механізми довгострокового кредитування; створити спеціальний фонд пільгового кредитування в сільському господарстві;

- створювати страхові резерви окремих ресурсів (фонди насіння, ветеринарних препаратів, засобів захисту рослин тощо), розвивати систему страхування ризиків сільських товаровиробників;

- впровадити заходи, що забезпечують якість і безпеку продуктів харчування, вирощування екологічно чистої харчової сировини на індустріально забруднених землях;

- проводити модернізацію підприємств переробної промисловості, упроваджувати високоефективне обладнання та прогресивні технології;

- прийняти перспективні регіональні програми підтримки та розвитку агропромислового комплексу, спрямовані на забезпечення продовольчої безпеки як окремих регіонів, так і України в цілому.

Для вирішення проблем продовольчої безпеки населення, крім державної підтримки та стимулювання розвитку національного аграрно-продовольчого сектору, необхідно виробити і законодавчо закріпити механізми підвищення доступності та якості продовольства, виходячи із завдань покращення здоров'я нації, передбачаючи у тому числі:

- розвиток інфраструктури продовольчого ринку та підвищення її доступності для всіх товаровиробників аграрно-продовольчого сектору;

- недопущення встановлення територіальних торгових бар'єрів;

- розроблення системи адресної продовольчої допомоги;

- внесення змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів з метою

створення єдиного державного органу з контролю якості та безпеки харчових продуктів шляхом об'єднання відомств із розроблення стандартів із відомствами, відповідальними за їх дотримання.

Вирішення продовольчої проблеми – основне завдання держави. У сучасних умовах при формуванні аграрної політики держава повинна орієнтуватися, як мінімум, на рівень гарантованого власного виробництва життєво важливих продуктів. З цією метою необхідно розробити та реалізувати юридичні, економічні, соціальні, науково-технічні та інші заходи із забезпечення виробництва агропродовольчої продукції в достатній кількості для населення України.

Таким чином, забезпечення продовольчої безпеки повинно стати пріоритетним напрямом державної політики, тому що охоплює широкий спектр національних, економічних, соціальних, демографічних і екологічних факторів.

На сьогодні проблему продовольчої безпеки держави необхідно розглядати в трьох аспектах. Перший – фізична доступність продовольства – це наявність продуктів харчування на всій території країни в будь-який час і в необхідному асортименті. Другий – економічна доступність продовольства – це рівень доходів незалежно від соціального статусу і місця проживання громадянина, який дає змогу купувати продукти харчування на мінімальному рівні споживання. Третій – безпека продовольства для споживачів – це запобігання виробництву, реалізації та споживанню неякісних харчових продуктів, здатних зашкодити здоров'ю населення.

З метою підвищення ефективності державного регулювання АПК як фактора забезпечення продовольчої безпеки країни необхідно:

- усунути диспаритет цін у процесі обміну між сільським господарством та його постачальниками матеріально-технічних ресурсів, підвищити платоспроможність селян, рівень і якість їх життя і праці;

- створити фінансово-кредитний механізм, адекватний сучасним умовам і завданням розвитку аграрного сектору;

- вжити реальних заходів щодо зниження податкового навантаження на підприємства АПК з тим, щоб вони отримали власні кошти для модернізації виробництва;

- проводити політику протекціонізму, забезпечити захист вітчизняного сільськогосподарського виробника за рахунок митних тарифних і нетарифних заходів з урахуванням умов, що висуваються до України СОТ.

- сприяти розвитку інтеграції, створення великих конкурентоспроможних, насамперед на зовнішніх ринках фінансових аграрно-промислових компаній.

Нині не викликає сумніву той факт, що необхідно кардинально змінювати підходи та напрями в розвитку найважливішої галузі народного господарства – аграрного сектору. Найважливіше завдання держави полягає у створенні найсприятливіших економічних, правових і соціальних умов у аграрній сфері на регіо-

нальному рівні та наданні реальної фінансової допомоги сільськогосподарським підприємствам, фермерам, власникам особистих господарств, що сприятиме вирішенню проблеми продовольчої залежності України від зарубіжних країн.

Для забезпечення продовольчої безпеки як частини національної безпеки країни важливе значення має створення належних соціальних умов для сільського населення. Різкий спад і відставання соціальної сфери від розвинених країн може спричинити соціальні конфлікти в суспільстві.

Підбиваючи підсумок, варто сказати, що продовольча безпека забезпечується на основі ряду принципів:

- принцип економічного обґрунтування державних потреб, пов'язаних із забезпеченням країни продовольством;
- принцип доступності всіх громадян держави до продовольства в кількості, необхідній для активного повноцінного здорового життя;
- принцип державного, цільового, програмного (у тому числі в рамках реалізації пріоритетних національних проектів) регулювання продовольчого ринку країни;
- принцип державної підтримки вітчизняних товаровиробників.

Розділ 3

Питання енергетичної безпеки держави

3.1. Енергетична безпека в сучасному світі

Людство протягом усієї своєї історії змушене вирішувати різні завдання природно-кліматичного, соціально-економічного або іншого характеру. Нині серед ключових проблем виживання можна виділити такі: забезпечення продовольством, забезпечення енергією та збереження придатного для життя навколишнього середовища.

У сучасному світі загальна безпека та забезпеченість вуглеводнями, зокрема нафтою і природним газом, взаємозалежні. До загроз енергетичній безпеці відносять нерівномірність розподілу родовищ нафти і природного газу на планеті, а також нерівномірність споживання енергетичних ресурсів країнами. Міжнародна безпека втратить стійкість, якщо світова система забезпечення енергетики сировинними матеріалами вийде з рівноваги. Відповідно, її рівновагою потрібно керувати, спираючись на загальну міжнародну правову базу та загальну енергетичну стратегію.

На сьогодні питання нового базового енергоносія, який повинен зайняти істотну частку світової енергетики, крім нафти, газу і кам'яного вугілля, спричинене не стільки незворотнім зменшенням запасів невідновлюваних енергоносіїв, скільки необхідністю довгострокового та надійного забезпечення енергією всіх жителів планети на гідному рівні при допустимому впливі на навколишнє середовище. Незважаючи на провідну роль нафти і газу у світовому енергетичному балансі розвинених країн, корисно поквапитися зі збільшення частки атомної енергії на основі замкнутого ядерного паливного циклу. Тридцять років тому прогнозувалося, що у XXI столітті атомні електростанції вироблятимуть 55% електроенергії. Реально цей показник нині становить 14%.

Розмірковуючи над питанням існування межі зростання споживання енергії людською цивілізацією і його стримування без шкоди підвищенню рівня якості життя, слід визнати, що вичерпної відповіді сьогодні дати не можливо. Очевидно, у першій половині XXI століття буде виправдано кардинальне підвищення енерго-

ефективності в усіх секторах людської діяльності, а також, широке використання енергетичного потенціалу відновлюваних джерел.

Нове визначення енергетичної безпеки як захищеності від загроз надійному паливному й енергетичному забезпеченню було дано на 32-му саміті глав держав і урядів «Великої вісімки», а також чітко виділено шість ключових умов її зміцнення:

- підвищення прозорості, передбачуваності та стабільності світових енергетичних ринків;
- поліпшення інвестиційного клімату;
- підвищення енергоефективності та енергозбереження;
- диверсифікація видів енергії, забезпечення безпеки інфраструктури;
- скорочення енергетичної бідності;
- вирішення проблеми зміни клімату.

На цій основі повинен будуватися загальний курс, що включає взаємну відповідальність постачальників, споживачів і транзитерів. У цих координатах можна буде домагатися довгострокових гарантій енергетичної безпеки на основі балансу інтересів сторін.

Нині ресурсна безпека стала одним із найважливіших компонентів міжнародної безпеки, основою соціально-економічного розвитку народів і держав. У цьому відмінність XXI століття від XX.

У XX столітті основною гарантією виживання була військово-стратегічна надійність національної безпеки, яка спиралася на:

- розвиток військово-промислового комплексу, що створював усе більш потужні та смертоносні види зброї;
- формування військових «таборів» і блоків, які поділяли народи і держави на ворогуючі сили;
- створення ідеології протистояння, яка виправдовувала гонку озброєнь і розділеність світу.

Інерційна активність зазначених чинників ще не згасла. Про це свідчать зростаючі військові бюджети, а також військові конфлікти, що спалахують в окремих регіонах планети.

Світова енергетика – це висококонкурентна сфера діяльності. Тут точиться боротьба за ринки збуту, стабільність постачання енергоносіїв, залучення надійних партнерів.

Незважаючи на введення в дію нових родовищ, побоювання щодо скорочення доступних запасів вуглеводнів не безпідставні, оскільки посилюються об'єктивною нерівномірністю розподілу та споживання енергії.

Прогнози показують, що в найближчі десятиріччя структура енергоспоживання за світовими регіонами істотно не зміниться, збережеться також залежність

найбільших споживачів від імпорту традиційних енергоносіїв. До 2050 р. можна очікувати подвоєння попиту на енергоресурси. Очевидно, політична нестабільність може призвести до серйозного дефіциту сировинних ресурсів навіть за їх достатності.

Тому, постає запитання: чи неминучими у зв'язку з цим є небезпечні сплески жорсткої конкуренції та відкритої боротьби за контроль над існуючими джерелами? Слід очікувати, що все залежатиме від якості світової політики, здатності держав чітко розуміти, що ми вступили в епоху зростаючої глобальної взаємозалежності. Повинна зростати відповідальність за правильне розуміння цілей, за вдосконалення методів реалізації національних інтересів у світі. Уже неприпустимими та саморуйнівними є будь-які військово-політичні методи боротьби за ресурси розвитку.

Ураховуючи фактор можливого в далекій перспективі критичного дефіциту доступних для видобутку вуглеводнів, необхідно сьогодні усвідомити потребу в оптимізації поступового переходу з традиційних енергоносіїв до недостатньо освоєних. Досліджуючи можливі варіанти нової ресурсної бази енергетики, перевагу завтра слід віддавати урану, залученому в замкнутий ядерний паливний цикл, і торію, а післязавтра – термоядерній енергетиці. Для цього потрібно істотно розширити і прискорити дослідні та технологічні програми, будівництво нових енергетичних об'єктів і супутньої промислової інфраструктури. Слід також ефективно та солідарно вирішувати проблеми нерозповсюдження ядерних матеріалів і технологій, безпечного зберігання та перероблення опроміненого ядерного палива, знешкодження радіоактивних відходів, а також наддалекої передачі електроенергії на основі надпровідних магістралей.

Загальна тенденція першої половини цього століття, визнана всіма енергетичними агентствами, пов'язана зі збереженням провідної ролі вуглеводнів (до 80%) в енергетичній генерації. Відновлювані вуглеводні в цьому періоді, незважаючи на активне їх просування, не займають істотної частки в загальному енергетичному балансі. Там, де вони не є традиційним паливом, відіграють роль резервного місцевого енергетичного ресурсу.

В окремих регіонах зі сприятливими природно-кліматичними умовами частка біомаси в загальному енергетичному балансі може бути значною. Але, очевидно, що світові потреби в енергоресурсах до середини цього століття перевищать можливості їх видобутку, тому біомаса становище не врятує. Більше того, природа нас вчить, що саме дерева прекрасно консервують вуглекислий газ, особливо якщо перетворюються на торф, вугілля або предмети тривалого користування.

В умовах нерівномірного індустріального розвитку світових регіонів, очевидно, не вдасться змінити становище, за якого тягар скорочення кількості парникових газів в атмосфері в основному нести будуть великі розвинені країни (до речі,

вони ж спровокували глобальне потепління), в той час як країни, що наздоганяють, будуть викидати в атмосферу двоокис вуглецю в значних кількостях. Отже, за розвиненими країнами залишиться, по-перше, перехід на безвуглеводневу енергетику, а по-друге – розроблення енергоефективних технологій та виробництво менш енергоємних предметів масового споживання.

Інша тенденція, підтвердження статистикою і прогнозами, – це збільшення частки електроенергії в загальному обсязі кінцевого споживання енергії. Темпи зростання споживання електроенергії вище темпів зростання споживання первинної енергії. Отже, ефективність і якість електрогенерації, а також розподіл електроенергії – ключові критерії розвитку енергетики на найближчу чверть століття.

Найвищий коефіцієнт використання встановленої потужності об'єктів електроенергетики на сьогодні спостерігається в атомних (близько 90%) і геотермальних (понад 90%) електростанцій. Нижчий – електростанцій на вугіллі та біомасі. Незважаючи на істотно менший коефіцієнт використання потужності гідроелектростанціями, вітровими та сонячними електрогенераторами, вони, безумовно, також будуть актуальними.

Паливна проблема атомної енергетики на тисячоліття вирішується замкнутим паливним циклом на основі реакторів на швидких нейтронах із розширеним відтворенням ядерного палива. Істотними є вигоди від низької інвестиційної та паливної складових реакторів на швидких нейтронах. Цікаві неенергетичні застосування атомних реакторів – здійснення високотемпературних технологій, отримання водню з води, синтез-газу з відходів. Міжнародні зусилля та інвестиції слід зосередити на створенні системи поводження з радіоактивними відходами та спільної реалізації замкнутого ядерного паливного циклу.

Тенденція до збільшення споживання електроенергії, перш за все, проявляється у великих містах, а також промислових густонаселених районах. Тут, окрім проблеми сталого та безпечного енергопостачання, невирішеною залишається проблема транспорту. Велике місто майбутнього – це тривимірна міська агломерація з багаторівневими і багатовимірними транспортними магістралями. Для них прийнятний безшумний екологічно чистий транспорт, а це досягається використанням електромобілів або гібридних автомобілів. Стартовим паливом для гібридів може бути бензин, дизельне пальне, біопальне, зріджений природний газ, а також рідке або газоподібне пальне, отримане з відходів. Великі міста є фабриками з виробництва відходів, що складаються на 60% із вуглеводнів, і цю особливість слід використовувати повністю.

Відзначимо ще одну особливість: у великому місті в сукупності акумулятори гібридних автомобілів накопичують велику кількість електроенергії, яку за необхідності можна повернути в мережу. Гібриди «електрика-газ» дають змогу змен-

шити витрати пального у понад 1,5 раза, а коефіцієнт перетворення хімічної енергії в механічну у них у 4-6 разів вищий, ніж у традиційних автомобілів.

Необхідно не тільки вітати тенденцію зростання виробництва гібридних автомобілів, а й здійснювати спільну політику, що забезпечує переваги заповнення гібридними автомобілями великих міст і розвитку відповідної інфраструктури. Якщо застосування біопального поки що не досягає заявлених цілей, то гібридні автомобілі відповідають розвиткові в напрямі основних тенденцій, а також самі ініціюють ряд позитивних тенденцій.

Наступна тенденція, яка в останні роки знову набула динаміки, це акумулювання енергії та енергоносіїв. Останнім часом багато країн світу переглянули свої вимоги до обсягів резервів. США збільшили вдвічі обсяг свого стратегічного нафтового резерву – до 1,5 млрд. барелів нафти до 2027 року. Максимальні обсяги природного газу в резервних сховищах США еквівалентні обсягу його річного імпорту та щорічно споживаються приблизно на дві третини. Європейський Союз нині змінює політику щодо нафтових резервів, а також формує програму розширення підземних сховищ природного газу. Моделювання всіх наслідків цих тенденцій було б корисно провести на загальних моделях, ураховуючи баланс економічних і політичних пріоритетів як експортерів, так і імпортерів енергоносіїв. Прагнення до нарощування стратегічних резервів енергоносіїв є індикатором тривожних очікувань не тільки в частині глобальних кліматичних змін, а й політичної нестабільності.

У галузі енергоефективності має сенс перейти до аналізу більш складних систем, оскільки за багатомірного підходу виявляються тенденції, що змушують своєчасно коригувати енергетичні стратегії.

Нарешті, найголовніша тенденція у світовій енергетиці – посилення її блокової конфронтаційності, яка поки що перебуває в проміжній стадії. Однак, реакція на зростаючу багатополарність світу повинна виражатися не в тому, щоб кожен вибрав свій блок і приєднався до нього, а в тому, щоб у єдиній глобальній мережі кожен встановив із сусідами рівноправні партнерські відносини, а через них – з усією мережею.

Таким чином, сучасна енергетична безпека є дуже важливим питанням, вирішення якого потребує врахування його багатогранності.

3.2. Концептуальні підходи до визначення поняття «енергетична безпека»

Поняття «енергетична безпека» стало широко вживаним і тісно пов'язане з безпекою країни. Дослідження всього спектра проблем безпеки, і зокрема енерге-

тичної, має важливе значення забезпечення національної безпеки кожної держави, особливо для тих, які недостатньою мірою забезпечені енергоресурсами. До них належить і Україна.

На ранніх етапах історії нашої цивілізації розуміння безпеки не виходило за рамки буденного уявлення і трактувалось як відсутність небезпеки для людини. У такому значенні поняття «безпека» застосовувалося, наприклад, давньогрецьким філософом Платоном. У Середньовіччі під безпекою розуміли спокійний стан духу людини, що вважала себе захищеною від будь-якої небезпеки. Завдяки філософським концепціям Т. Гоббса, Д. Локка, Н. Макіавеллі, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спінози та інших мислителів XV-XVIII століть поняття «безпека» стало означати спокійний стан людини як результат відсутності реальної небезпеки. Саме в ці часи вчені почали займатися теоретичною розробкою змісту цього поняття. Згодом, Й. Зонненфельсом було запропоновано визначення, згідно з яким «безпека» – це такий стан, при якому для всіх без винятку осіб відсутня реальна небезпека. Для конкретної людини такий стан означав приватну, особисту безпеку, а для держави – суспільну безпеку.

З часом, у міру розвитку понятійного апарату теорії безпеки, розвивались і розширювались наукові дослідження проблем забезпечення безпеки людини, суспільства та держави. В умовах постійної присутності загроз, що виходять від сторонніх осіб та країн, безпека стає метою, що визначає діяльність держав.

Останнім часом найбільш поширеними є дві школи західних дослідників проблем безпеки. В одній із них (С. Браун, Б. Броді, У. Липман, М. Каплан, Г. Моргентау, С. Хоффман та інші) національна безпека та похідні категорії розглядаються крізь призму «національних інтересів», що, як правило, виявляються у вигляді ідеального та нормативного комплексу цілей. Представники іншої точки зору (А. Вольферс, К. Норр, Ф. Трегер, Д. Кауфман, А. Архарія та інші) пов'язують національну безпеку із системою базисних цінностей суспільства як структурного, екзистенціального, так і функціонального рівнів.

Енергетична безпека є однією з найважливіших складових економічної безпеки будь-якої країни та зачіпає явища і процеси не тільки енергетичної системи, а й економіки та суспільства в цілому. Вона визначається як захищеність громадян і держави від загроз дефіциту всіх видів енергії та енергоресурсів, що виникають через вплив негативних природних і техногенних, управлінських, соціально-економічних, внутрішньо- і зовнішньополітичних чинників.

Енергетична безпека як одна з найважливіших складових економічної безпеки проявляється, по-перше, як стан забезпечення держави паливно-енергетичними ресурсами, що гарантують її повноцінну життєдіяльність; і, по-друге, як стан безпеки енергетичного комплексу та здатність енергетики забезпечити нормальне

функціонування економіки, енергетичну незалежність країни. Політична й енергетична незалежність є взаємообумовленими.

Проблемам енергетичної безпеки присвячені роботи численних іноземних і вітчизняних науковців. Серед останніх слід відзначити В. Баранніка, І. Бінька, О. Власюка, С. Воронцова, Я. Жаліла, М. Земляного, В. Микитенка, Д. Прейгера, А. Сминковського, Є. Сухіна, О. Суходолу, А. Шидловського, А. Шевцова та інших.

У ході напрацювання аналітичного інструментарію для оцінки рівня загроз і стану енергетичної безпеки використовуються різні підходи, що не дає можливості чітко окреслити предметне поле та визначити сферу використання поняття «енергетична безпека».

Розроблення інструментарію оцінки рівня енергетичної безпеки неможливе без чіткого розуміння змісту поняття «енергетична безпека». Спроби визначення суті останнього не були системними та відзначаються використанням різних підходів.

У трактуванні, даному Світовою енергетичною радою, енергетична безпека – це впевненість у тому, що енергія буде в наявності в тій кількості та якості, які вимагаються за даних економічних умов.

На сайті Міжнародного енергетичного агентства енергетична безпека визначається як безперервна фізична доступність за ціною, що є прийнятною з точки зору дотримання екології.

При цьому, існує відмінність у пріоритетах різних груп країн у сфері енергетичної безпеки. Для країн-імпортерів це передусім забезпечення надійності їх енергопостачання, диверсифікація джерел постачання енергоресурсів, забезпечення безпеки енергетичної інфраструктури, упровадження нових технологій для зниження залежності від імпорту енергоресурсів. Для країн-експортерів – це закріплення на стратегічних ринках за економічно вигідними цінами, забезпечення капіталу та фінансування інвестицій в інфраструктуру та розробку ресурсів.

Європейська Комісія дає більш повне визначення: «Безпека поставок означає, що істотно необхідні енергетичні потреби будуть задоволені як за рахунок використання адекватних внутрішніх ресурсів, що видобуваються економічно доцільним способом або утримуються в якості стратегічного резерву, так і за рахунок доступних і стабільних зовнішніх джерел, що доповнюються в разі необхідності за рахунок стратегічного резерву».

На жаль, у цих визначеннях можна помітити певні вузькість і розмитість поняття «енергетична безпека», тому що, по-перше, не конкретизовано об'єкт і суб'єкт енергетичної безпеки, що не дає змоги визначити цілі стратегії забезпечення енергетичної безпеки та відпрацювати конкретні засоби досягнення цих цілей. По-друге, не вказується причина виникнення загроз енергетичній безпеці, що можуть мати як економічний, так і політичний, соціальний, природний, техногенний,

технологічний характер. По-третє, такі трактування не передбачають додаткового включення до поняття енергетичної безпеки факторів, що враховують роль паливно-енергетичного комплексу в економіці країни.

Слід відзначити, що в рамках Міжнародного енергетичного агентства, ОПЕК, а також низки регіональних організацій, насамперед ЄС, НАФТА, АТЕС, активно розробляються концептуальні положення й механізми забезпечення міжнародної енергетичної безпеки, при цьому йдеться насамперед про безпеку країн, що входять до цих об'єднань.

У сучасній російській економічній літературі можна виділити три основні підходи до визначення поняття «енергетична безпека», що доповнюють одне одного.

Перший підхід ототожнює зміст поняття «енергетична безпека» з визначенням, даним Світовою енергетичною радою.

Другий формулює два взаємодоповнюючих поняття, виходячи з визначення «безпека», сформульованого у статті 1 Закону РФ «Про безпеку» № 2446-1 від 05.03.1992, і їх зміст трактується досить широко:

1. Енергетична безпека – це стан захищеності життєво важливих енергетичних інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

2. Енергетична безпека – це стан захищеності країни (регіону), її громадян, суспільства, держави, економіки, що їх обслуговує, від загрози дефіциту в забезпеченні потреб в енергії економічно доступними паливно-енергетичними ресурсами прийнятної якості в нормальних умовах і при надзвичайних обставинах, а також від загрози порушення стабільності постачання палива та енергії.

Третій підхід виходить зі змісту поняття енергетичної безпеки, що сформульоване в «Енергетичній стратегії Росії на період до 2020 року», затвердженій розпорядженням Уряду РФ від 28.08.2003 № 1234-р: «Енергетична безпека – це стан захищеності країни, її громадян, суспільства, економіки від загроз надійному паливно- й енергозабезпеченню. Ці загрози визначаються як зовнішніми (геополітичними, макроекономічними, кон'юнктурними) факторами, так і власне станом і функціонуванням енергетичного сектору країни».

У цьому визначенні вже є конкретизація об'єкта енергетичної безпеки (держава, суспільство, особа). Не викликає сумнівів і твердження про те, що саме інтереси, загрози і захищеність є базовими елементами визначення безпеки. Причому її першооснову становлять інтереси особи, з яких впливають інтереси суспільства і держави як інструменту, що забезпечує найкращі умови для розвитку кожної особистості й суспільства загалом.

Енергетична безпека в трактуванні В. Морозова передбачає «надійне та безперебійне забезпечення споживачів електричною і паливною енергією». Проте в цьому визначенні представлено в основному технічний напрям процесу енергоза-

безпечення та не враховано управлінські аспекти, від яких залежить економічний кінцевий результат.

У визначенні енергетичної безпеки Л. Грязнова економічна основа процесів енергозабезпечення представлена частково: «Енергетична безпека ринкової економіки – це забезпеченість економіки паливно-енергетичними ресурсами за вартістю, за якої, з одного боку, можливими є процеси відтворення в галузях ПЕК, а з другого боку, коли в основних галузях національної економіки створюється позитивна додана вартість».

Авторитетні американські науковці в дослідженні «Енергія та безпека: на шляху до нової зовнішньополітичної стратегії» визначають енергетичну безпеку як «забезпеченість доступу до енергетичних ресурсів, необхідних для поступального розвитку національної могутності».

На думку президента Міжнародного наукового центру ім. В. Вільсона Лі Гамільтона, «енергетична безпека – другий за важливістю компонент державної політики безпеки після національної оборони». Він вважає, що «займатися зміцненням енергетичної безпеки необхідно практично кожній країні світу, включаючи, звичайно, Сполучені Штати».

Українські науковці в економічній енциклопедії визначають енергетичну безпеку як наявність економічного суверенітету країни в забезпеченні себе паливно-енергетичними ресурсами. Автори видання відзначають, що зворотним боком енергетичної безпеки є енергетична небезпека, що виникає внаслідок гострої нестачі паливно-енергетичних ресурсів, неекономного використання енергоносіїв, надмірної залежності від їх імпорту, нераціонального роздержавлення та приватизації енергетичної системи держави тощо. Головними чинниками, що впливають на енергетичну безпеку, є рівень забезпеченості власною нафтою, газом і деякими сировинними ресурсами, а також висока енерговитратність виробництва.

Так, М. Земляний, виходячи з поняття «безпека» взагалі як стану захищеності (кого-небудь, чого-небудь) від загроз, визначає енергетичну безпеку країни як стан її захищеності від загроз енергетичного характеру, тобто стан, за якого забезпечені:

- обґрунтоване достатнє, надійне й технічно безпечне постачання економіки та населення енергоресурсами;
- неможливість суттєвого внутрішнього та зовнішнього тиску на керівництво держави, чинники якого пов'язані з енергетичною сферою;
- прийнятний рівень шкідливого впливу на довкілля від виробництва та використання енергії;
- відсутність соціальної напруженості в суспільстві (суттєвих конфліктів, страйків та інших соціальних негараздів), пов'язаних з енергетичною сферою.

Також, М. Суходоля вважає, що «енергетична безпека – це стан захищеності

життєво важливих «енергетичних інтересів» особи, суспільства, держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, що забезпечує безперерйне задоволення споживачів економічно доступними ПЕР прийнятної якості за нормальних умов та в надзвичайних ситуаціях».

В. Микитенко розглядає енергетичну безпеку як систему поєднання потенціалів – економічного, політичного, техніко-технологічного, ресурсного і власне енергетичного, а також факторів наукового, географічного, організаційного, управлінського тощо, без урахування яких аналіз будь-якої безпеки є неможливим.

Такий погляд на сутність і зміст енергетичної безпеки дає змогу структурувати її на основі багатолінійного та багаторівневого підходу, що значно поглиблює можливості об'єктивного аналізу процесів, пов'язаних зі змінами в енергетичній сфері. Крім того, відповідно до реальної структуризації системи енергетичної безпеки держави на засадах інформаційного та синергетичного світосприйняття можна визначити пріоритетні шляхи розвитку в паливно-енергетичному комплексі.

Так, Є. Сухін вважає, що енергетична безпека – «це спроможність держави забезпечити максимально надійне, технічно безпечне, екологічно прийнятне та обгрунтовано достатнє енергозабезпечення економіки й населення, а також гарантоване забезпечення можливості керівництва держави у формуванні та здійсненні політики захисту національних інтересів у сфері енергетики без надмірного зовнішнього та внутрішнього тиску в сучасних і прогнозованих умовах».

У постанові Кабінету Міністрів України «Про концепцію діяльності органів виконавчої влади у забезпеченні енергетичної безпеки України» від 19.01.1998 № 48 поняття «енергетична безпека» формулюється як «своєчасне, повне і безперерйне забезпечення паливом та енергією необхідної якості матеріального виробництва, невиробничої сфери, населення, комунально-побутових та інших споживачів; запобігання шкідливому впливові на довкілля; транспортування, перетворення і споживання паливно-енергетичних ресурсів в умовах сучасних ринкових відносин, тенденцій і показників світового ринку енергоносіїв».

Деякі дослідники питань, пов'язаних з енергетичною безпекою, визначають її як «стан готовності паливно-енергетичного комплексу країни щодо максимально надійного, технічно безпечного, екологічно прийнятного, економічно ефективного та обгрунтовано достатнього енергозабезпечення економіки держави й населення, а також щодо гарантованого забезпечення можливості керівництва держави у формуванні і здійсненні політики захисту національних інтересів у сфері енергетики без зовнішнього та внутрішнього тиску».

У монографії В. Шлемка та І. Бінька зазначено, що під енергетичною безпекою України розуміють «спроможність держави забезпечити ефективне використання власної паливно-енергетичної бази, здійснити оптимальну диверсифікацію джерел і шляхів постачання в Україну енергоносіїв для забезпечення

життєдіяльності населення та функціонування національної економіки у режимі звичайного, надзвичайного та воєнного стану, попередити різкі цінові коливання на паливно-енергетичні ресурси або ж створити умови для безболісної адаптації національної економіки до нових цін на ці ресурси». Це визначення є більш розгорнутим, однак недостатньо враховує управлінські аспекти реалізації процесу енергозабезпечення.

В. Бараннік визначає енергетичну безпеку як «спроможність держави забезпечити максимально надійне, технічно безпечне, екологічно прийнятне та обґрунтовано достатнє енергозабезпечення економіки й населення, а також гарантоване забезпечення можливості керівництва держави у формуванні та здійсненні політики захисту національних інтересів у сфері енергетики без надмірного зовнішнього та внутрішнього тиску в сучасних і прогнозованих умовах». Таке трактування поняття «енергетична безпека» є, на нашу думку, найбільш широким, ураховує економічні, політичні, екологічні та управлінські аспекти енергозабезпечення держави.

У березні 2006 р. Кабінет Міністрів України затвердив Енергетичну стратегію України на період до 2030 року, яка визначила шляхи розвитку всіх видів енергетичних ресурсів для подальшого розроблення та впровадження відповідних державних програм. У розділі IX «Гарантування енергетичної безпеки» зазначено, що «енергетична безпека є невід'ємною складовою економічної та національної безпеки, необхідною умовою існування і розвитку держави. У сучасному розумінні гарантування енергетичної безпеки – це досягнення стану технічно надійного, стабільного, економічно ефективного та екологічно прийнятного забезпечення енергетичними ресурсами економіки і соціальної сфери країни, а також створення умов для формування і реалізації політики захисту національних інтересів у сфері енергетики». У документі сформульовано головні цілі енергетичної безпеки України, головні принципи діяльності суб'єктів енергетичної безпеки у сфері енергетики. Відзначено, що важливим для енергетичної безпеки країни є питання власності енергетичних об'єктів. У державній власності необхідно зберегти атомні та гідроелектростанції, підземні сховища газу, магістральні і міждержавні електромережі, нафто-, газопроводи та диспетчерське управління ними.

Нове визначення енергетичної безпеки як захищеності від загроз надійному паливному й енергетичному забезпеченню було дано на 32-му саміті глав держав і урядів «Великої вісімки» (2006 р.), де було також чітко виділено шість ключових умов її зміцнення: підвищення прозорості, передбачуваності і стабільності світових енергетичних ринків; поліпшення інвестиційного клімату; підвищення енергоефективності та енергозаощадження; диверсифікація видів енергії, забезпечення безпеки інфраструктури; скорочення енергетичної бідності; вирішення проблеми зміни клімату.

Проаналізувавши всі вищенаведені підходи трактування енергетичної безпеки, відзначимо, що спільним для них є виокремлення таких трьох постулатів:

- стан захищеності громадян, суспільства, економіки від загроз незадовільного енергозабезпечення;
- стан захищеності інтересів (національних, державних, суспільних) у енергетичній сфері;
- стан захищеності систем енергозабезпечення (зокрема ПЕК) у різних умовах.

В науковій літературі зустрічаються різноманітні підходи до визначення взаємозв'язку, взаємообумовленості базового та видових понять безпеки, і енергетичної безпеки зокрема. Очевидно, що для формування національної стратегії енергетичної безпеки необхідно ґрунтовно дослідити всі існуючі підходи до трактування енергетичної безпеки і на цій основі розробити власну її модель.

На сьогодні основними труднощами у вивченні енергетичної безпеки є те, що в кожному з існуючих підходів акцентується увага лише на одному певному її аспекті.

Це спричинено недостатньою розробленістю теорії енергетичної безпеки, методології її вивчення та забезпечення.

Не заперечуючи існуючі визначення енергетичної безпеки, найбільш повним, на думку автора, у теоретичному та практичному сенсах є таке визначення: енергетична безпека є захищеністю в енергозабезпеченні держави, захищеністю держави в енергетичній сфері, а також захищеністю систем енергозабезпечення в різних умовах.

Аналіз основних підходів до визначення поняття енергетичної безпеки дає змогу зробити висновок про те, що особливості у трактуванні енергетичної безпеки базуються на тому, що відносно енергетичних ресурсів одна країна виступає як експортер, інша – як імпортер. Постачальник зацікавлений у високих, а споживач у низьких цінах на продукт, але обидва – у надійності постачання. Проведене дослідження показує необхідність проведення подальших теоретичних розробок у цій сфері.

Вбачається необхідним розбудовувати загальний курс, що включає взаємну відповідальність постачальників, споживачів і транзитерів енергетичних ресурсів. У цих координатах можна домогтися довгострокових гарантій енергетичної безпеки на основі балансу інтересів сторін.

Нині ресурсна, і відповідно енергетична, безпека стала одним із найважливіших компонентів міжнародної безпеки, основою соціально-економічного розвитку народів і держав, на відміну від століття ХХ, де основою гарантією виживання була військово-стратегічна надійність національної безпеки, яка спиралася на: розвиток військово-промислового комплексу, який створював усе більш потужні

та смертоносні види зброї; формування військових «таборів» і блоків, які поділяють народи і держави на ворогуючі сили; створення ідеології протистояння, що виправдовувала гонку озброєнь і розділеність світу.

Сьогодні держави повинні будувати спільну систему забезпечення енергетичної безпеки, спираючись на співробітництво і не нагнітаючи суперництва за диверсифікацію джерел і маршрутів поставок, а також не нарощуючи стратегічних запасів палива з темпами, що нагадують військові приготування.

3.3. Перспективи розвитку енергетики в контексті забезпечення енергетичної безпеки

За більш ніж сторічну історію використання викопних вуглеводнів в якості енергоносіїв людство створило розвинену інфраструктуру їх видобутку, транспортування, переробки та кінцевого споживання. Із зростанням населення Землі, збільшенням його потреб і розширенням виробництва, також, зростає глобальне споживання первинної енергії, тому світова спільнота виявляє все більше занепокоєння питанням вичерпності викопного палива, енергетичної безпеки та необхідності захисту навколишнього середовища, що змушує шукати нові шляхи вирішення вказаних проблем.

Побуває думка, що впровадження наявних технологій принципово нової, неуглеводневої енергетики штучно стримується найбільшими нафтогазовими корпораціями світу, які мають значний вплив і фінансові ресурси. При цьому наголошується, що, урахувавши вектор розвитку світової економіки й енергетики, зокрема, підрозділи цих компаній, особливо тих, які експлуатують виснажені родовища вуглеводнів і не мають можливості інвестувати достатні кошти в розвиток нових центрів виробництва викопних енергоносіїв, прагнуть розвивати неуглеводневі технології, зокрема сектор відновлюваних джерел енергії.

Водночас, незважаючи на прогнози, що передбачали виснаження світових запасів нафти, у 1986-2006 рр. підтверджені промислові запаси зростали паралельно з рівнем споживання. Багато в чому це пояснювалося розвитком технологій, які давали можливість збільшити обсяг видобутку на існуючих родовищах. Разом з тим, реальні успіхи нафтовидобувних компаній у нарощуванні потужностей для видобування нафти, що залягає дуже глибоко, та її переробки були недостатніми. Темпи буріння й освоєння свердловин відставали, оскільки країни, що володіють значними промисловими запасами (в основному члени ОПЕК), не вкладали потрібних коштів у розширення видобувної та переробної інфраструктури. Таким чином, світове споживання і запаси у 1986-2006 рр. зростали в середньому на 1,6% на рік, а нафтовидобувні потужності збільшувалися всього на 0,8% на рік. За да-

ними Міжнародного енергетичного агентства, у 2000-2005 рр. світові інвестиції в розвідку й освоєння родовищ подвоїлися, проте з урахуванням зростання собівартості (більше 10% на рік) інвестиції збільшувалися менш ніж на 4% на рік. Цього недостатньо для забезпечення адекватного зростання нафтовидобувних потужностей.

Відповіддю на запитання, чому нафтові компанії не реінвестували більш істотну частину своїх стрімко зростаючих доходів, є наступне: усі запаси нафти країн-членів ОПЕК належать державним монополіям або контролюються ними. Доходи цих монополіям є основним джерелом фінансування потреб швидкозростаючого населення. Крім інвестицій у видобуток енергоносіїв, існує чимало інших пріоритетів, включаючи прийняті в деяких країнах програми диверсифікації економіки. Приватні нафтогазовидобувні компанії, на відміну від державних, в останні роки інвестували в енергоресурси значно більшу частку своїх грошових потоків. Однак запаси нафти розвинених країн дуже виснажилися за сто років інтенсивної розробки, тому їхні доходи від освоєння нових родовищ виявилися незначними у порівнянні з потенціалом державних нафтовидобувних підприємств країн ОПЕК. Крім того, приватним міжнародним нафтовим компаніям стає все важче одержати доступ до запасів ОПЕК – у Саудівській Аравії, Кувейті та Мексиці іноземні компанії повністю позбавлені можливості інвестувати в освоєння нафтогазових запасів. Подібні заборони вводяться в більшості країн, де існують національні нафтові компанії. Часи, коли ці компанії були безумовними монополістами у сфері технологій, давно минули. Їм майже нічого запропонувати в обмін на доступ до нафтових багатств Близького Сходу. Звичайно, їхні прибутки збільшилися, оскільки зросла вартість тих запасів і активів, якими вони володіють. Але їх можливості вигідно інвестувати в розвідування і освоєння нових родовищ невеликі. В умовах обмеженого доступу до запасів ОПЕК міжнародним компаніям не залишається нічого іншого, як повертати більшу частину своїх грошових потоків акціонерам через викуп акцій і виплату дивідендів. За винятком Saudi Aramco, жоден із державних нафтових монополістів країн ОПЕК не виявив бажання тримати ціни на нафту шляхом розширення видобувних потужностей. Їх турбує те, що нові потужності сприятимуть зниженню цін і тих колосальних доходів, на які ці країни звикли розраховувати в ході реалізації внутрішніх політичних цілей.

Нині, завдяки науково-технічному прогресу, часовий горизонт вуглеводневої енергетики постійно віддаляється, що певною мірою компенсує зростання споживання первинної енергії. Так, у XXI столітті тільки вдосконалення технологій видобутку й переробки викопних енергоносіїв забезпечило приріст їх доведених запасів. Розширення використання атомної енергії, поновлюваних джерел енергії, нетрадиційних газів, горючих сланців і нафтоносних пісків, вживання заходів щодо зниження енергетичних витрат і відкриття нових глибоководних родовищ

енергоносіїв, запасів енергетичної сировини на морських шельфах та в Арктиці можуть збільшити терміни використання вуглеводнів у світовій енергетиці, а створення промислових технологій отримання метану з газогідратів може дати можливість людству відтермінувати проблему вичерпності викопного палива.

З іншого боку, науково-технічна революція та прискорений розвиток науки і техніки припускають подальший поступальний розвиток енергетики та перехід економіки промислово розвинених держав на п'ятий технологічний уклад, що формується на наукових розробках в біотехнології, генній інженерії, інформатиці, мікроелектроніці, а також активному освоєнні космосу та створенні нових видів сировини. Це означає, що в довгостроковій перспективі широке поширення одержать нові джерела енергії та сформується відповідна інфраструктура їх використання, що може мати різкий понижуючий вплив на світове споживання вуглеводнів. Слід зазначити, що розвиток відповідної інфраструктури для використання нових видів енергії потребує близько 25-30 років, оскільки енергетика є досить консервативним сектором економіки, зважаючи на тривалий термін експлуатації створених енергетичних об'єктів і структур.

Виходячи з вищесказаного, можна прогнозувати, що в найближчі десятиріччя в енергетиці поширяться не тільки використання різних альтернативних нафті, газу та вугіллю джерел енергії, а й застосування нових технологій виробництва та споживання енергії. У довгостроковій перспективі при збільшенні частки альтернативних джерел енергії у світовому енергетичному балансі одночасно буде відбуватися також їх якісна зміна.

Нижче пропонується опис систематизованої тенденції розвитку альтернативних джерел енергії у світовій енергетиці:

– альтернативні джерела енергії першого порядку – поновлювані джерела енергії (енергія води, біомаса, сонячна теплова та світлова енергія, енергія вітру, припливів, геотермальна енергія), удруге поновлювані джерела енергії, проміжні джерела енергії, а також бітуми, високов'язка нафта та нафтові сланці;

– альтернативні джерела енергії другого порядку – джерела (а також способи одержання та збереження) енергії, використання яких можливе з урахуванням сучасного рівня розвитку техніки, проте потребує розбудови відповідної інфраструктури з їх виробництва, зберігання та споживання, на створення якої необхідно витратити кілька десятиріч, а також значні інвестиції. До них можна віднести, наприклад, водень, газогідрати, плазмові технології;

– альтернативні джерела енергії третього порядку – джерела (і способи отримання) енергії, які на сьогодні мають теоретичне обґрунтування використання, оскільки в найближчі кілька десятиріч застосування таких джерел енергії неможливе без досягнення відповідного рівня розвитку науки і техніки. До цієї категорії можна віднести реакцію термоядерного синтезу (з використанням літію і

дейтерію, розчиненого в морській воді), доставку на Землю з Місяця гелію-3 для термоядерної енергетики, виведення на геостаціонарну орбіту Землі енергетичних комплексів із виробництва електроенергії (з використанням сонячної енергії) з наступною її передачею на Землю за допомогою променя або кабеля, освітлення земної поверхні космічними дзеркалами, гравітаційну енергетику та інші методи отримання енергії.

Згідно з базовим сценарієм Міжнародного енергетичного агентства, у 2008-2035 рр. середньорічні темпи приросту споживання первинної енергії становитимуть 1,2%, і до 2035 р. світове енергоспоживання збільшиться на 36% – до 16,7 млрд. т нафтового еквівалента. Основний попит на енергоносії буде забезпечений з боку економік країн не членів ОЕСР, що активно розвиваються – держав Азії, Близького і Середнього Сходу. Однак, протягом аналізованого періоду світове споживання первинних енергоносіїв буде збільшуватися нерівномірно (див. рис. 3.3.1).

Країни, що не входять до ОЕСР, за наявності сприятливих факторів можуть отримати від промислово розвинених держав передові технології, що дають змогу знизити споживання енергії, та оминати деякі технологічні стадії, що, у свою чергу, дасть можливість впровадити ноу-хау на більш ранніх етапах свого економічного розвитку, ніж це відбувалося в країнах ОЕСР. Дослідження показують, що за умови використання країнами, що розвиваються, таких технологій, при досягненні рівня економічного розвитку країн ОЕСР, питоме енергоспоживання в них буде значно меншим. Водночас, прогнозується, що попит на всі види енергії

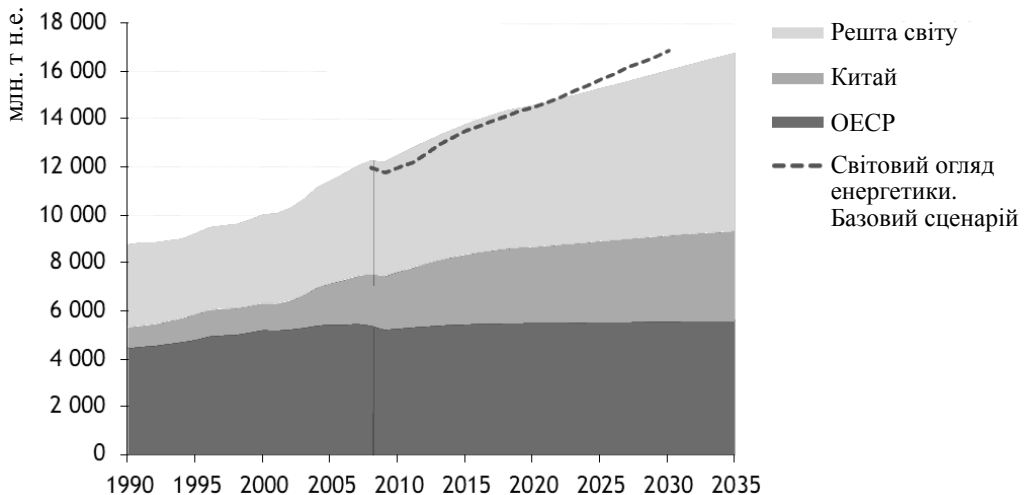

Рис. 3.3.1. Світове споживання енергії

буде збільшуватися в країнах, що не входять в ОЕСР, у той час як попит на вугілля та нафту знижується в країнах ОЕСР.

Згідно з базовим сценарієм Міжнародного енергетичного агентства в період до 2035 р. вичерпне паливо залишиться домінуючим первинним джерелом енергії, за рахунок якого буде забезпечуватися зростання глобального енергоспоживання. Темпи зростання споживання вугілля будуть вищими, ніж газу і нафти, хоча до 2035 р. частка нафти у світовому енергетичному балансі первинних енергоносіїв залишиться найбільшою. Роль природного газу в задоволенні світових потреб в енергетичних ресурсах зростатиме протягом наступних кількох десятиріч.

У 2009-2035 рр. середньорічні темпи приросту попиту на нафту (виключаючи біопаливо) становитимуть приблизно 1%, а споживання її збільшиться до 99 млн. бар. на добу (у 2009 р. – близько 85 млн.). При цьому, основне зростання споживання нафти буде забезпечено за рахунок держав, що не входять в ОЕСР, а в промислово розвинених країнах попит на неї зменшиться. У прогнозований період розвиток транспортного сектору визначить приблизно 97% зростання попиту на нафту.

У державах, що не входять в ОПЕК, пік видобутку традиційної нафти може був досягнутий у 2010 р., тому, на думку аналітиків Міжнародного енергетичного агентства, до 2035 р. основний пік зростання її виробництва відбудеться за рахунок збільшення видобутку країнами ОПЕК (див. рис. 3.3.2, 3.3.3).

У той же час, деякі фахівці вважають, що в окремих країнах Близького і Середнього Сходу реальний стан в нафтовій галузі відрізняється від ситуації, що повідомляється офіційними джерелами (у ряді країн ці відомості є державною таємницею). Так, член Національної ради США по нафті Метью Сіммонс вважає, що в Саудівській Аравії пік видобутку нафти вже досягнутий. Зараз майже

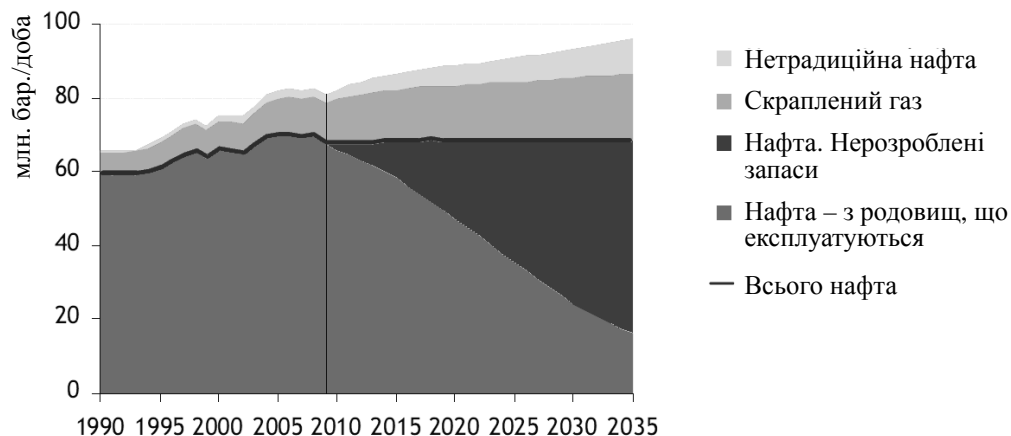

Рис. 3.3.2. Світовий видобуток нафти за типом

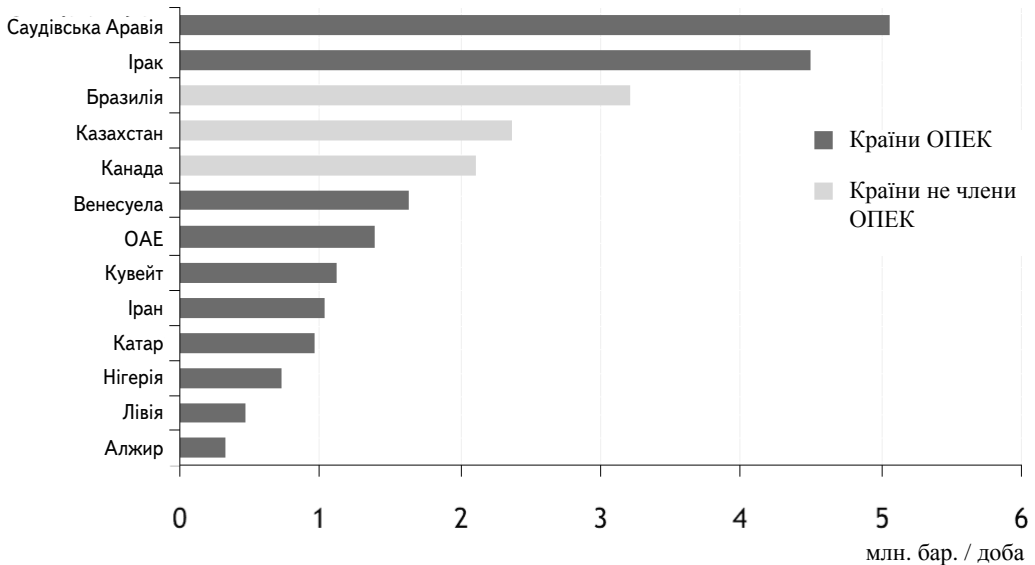

Рис. 3.3.3. Додатковий видобуток нафти по країнах, 2009-2035 роки

вся аравійська нафта видобувається на родовищах, що експлуатуються більше 40 років, при цьому видобуток сировини проводився високими темпами протягом більшої частини цього часу. Сучасні результати геологорозвідувальних робіт виявилися не дуже обнадійливими, і лише невелика кількість дрібних нафтових родовищ забезпечили видобуток значного обсягу нафти. За оцінкою Метью Сіммонса, на старіючих родовищах країни компанія Saudi Aramco, успішно використовуючи передові методи буріння й розробки, підтримує рівень виробництва сировини у 7-8 млн. барелів на добу (незважаючи на високу обводненість видобувних свердловин) і зберігає резервні потужності для видобутку ще приблизно 1 млн. барелів нафти на добу. Таким чином, Саудівська Аравія може збільшити виробництво нафти в основному за рахунок використання зарезервованих потужностей, проте це є тимчасовим заходом, який може завдати незворотної шкоди національній нафтовій галузі з ризиком різкого скорочення видобутку нафти в подальшому, хоча форму кривої цього зниження прогнозувати досить важко.

Непрямими доказами вагомості доказів Метью Сіммонса є зростаюче занепокоєння уряду США з приводу високого рівня залежності країни від постачання нафти з регіону Перської затоки, розширення присутності американських компаній в інших нафтоносних районах світу, зокрема в Іраку і країнах Гвінейської затоки, інтенсивний розвиток технологій використання попутного нафтового газу та нетрадиційного газу, а також відновлюваних джерел енергії.

Нині 25% усього імпорту нафти США надходить із району Перської затоки. У цілому на частку цього району, що має близько двох третин підтверджених світових запасів нафти, припадає приблизно 40% світового імпорту нафти.

У свою чергу країни Близького і Середнього Сходу в максимально короткі терміни прагнуть створити потужні нафтохімічні та нафтопереробні підприємства, інвестувати кошти в розвиток відновлюваної енергетики та інші сфери економіки (будівництво інфраструктури, розширення потужностей з опріснення води). Крім того, запропоновані ними проекти з інвестування коштів у освоєння нових нафтогазових родовищ поки що не знайшли очікуваної підтримки у провідних світових компаній нафтогазового сектору.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити такі висновки щодо напрямів розвитку світової енергетики в довгостроковій перспективі:

1. У першій половині поточного століття попит на традиційні вуглеводневі енергоносії буде досить високим, при цьому до 2050 р. вони збережуть основну частку у світовому енергетичному балансі.

2. У 2010-2035 рр. відбуватиметься вдосконалення технологій розвідки, видобутку, виробництва і споживання традиційних вуглеводнів, а також атомної енергетики і сфер енергозбереження та енергоефективності. Це відповідає представленій Європейською комісією 10 листопада 2010 р. новій енергетичній стратегії до 2020 року. Стратегія визначає пріоритети на наступні 10 років і пропонує дії, спрямовані на поліпшення енергозбереження, створення ринку з конкурентними цінами та гарантованим постачанням, прискорення розвитку технологій. У своєму комюніке Єврокомісія визначила 5 пріоритетів: енергозбереження, інтеграція інфраструктури європейського ринку, визначення єдиної зовнішньої енергетичної політики, розвиток технологій і захист прав споживачів. На їх базі Єврокомісія планує запропонувати нові законодавчі ініціативи протягом найближчого часу. Використання альтернативних джерел енергії буде відбуватися в напрямі розширення їх частки у глобальному енергоспоживанні, а в багатьох промислово розвинених країнах зміна чергового технологічного укладу призведе до абсолютного скорочення споживання не тільки нафти, вугілля і газу, а й первинної енергії в цілому.

3. У найближчі десятиріччя досягнення науки і техніки дасть змогу закласти базу для переходу на новий щабель розвитку енергетики – широке використання альтернативних джерел енергії другого порядку. При цьому буде поступово створюватися відповідна інфраструктура.

4. Використання альтернативних джерел енергії першого та другого порядків сприятиме зниженню глобального попиту на вуглеводневу сировину.

5. Із переходом світової економіки на більш високий технологічний уклад подальший розвиток енергетики буде визначатися використанням альтернативних

джерел енергії другого і третього порядків, а також атомної енергії, при цьому частка нафти, газу та вугілля поступово зменшуватиметься до рівня 50-60% сумарного споживання первинних енергоресурсів.

У поточному десятиріччі глобальна фінансово-економічна криза внесла свої корективи у розвиток світової енергетики. Як показують теорія і світовий досвід, вихід із знижувальної фази економічного циклу завжди здійснюється через оновлення основного капіталу та впровадження інновацій. Так, у 70-х рр. XX століття інтенсивний розвиток отримала хімічна промисловість. У 80-х рр. відбувся черговий інноваційний ривок: за 5-7 років середній показник глибини переробки нафти виріс у середньому з 72% до 88% (у США – до 92%). Тоді ж у багатьох країнах підвищилася енергоефективність виробництва. Наприкінці XX століття новий виток інноваційного розвитку був пов'язаний із підвищенням попиту на електроніку та засоби комунікації, реалізацією інфраструктурних проєктів, подальшим облаштуванням побуту населення. У новому столітті увагу фахівців привернуто до сфери альтернативних джерел енергії, технології видобутку та переробки важкої нафти, газу, вугілля та біомаси, способів підвищення енергоефективності та зниження енергетичних втрат.

Енергетична галузь України не може розглядатися відірваною від світових господарських і політичних зв'язків і впливів. Ефективне використання енергоресурсів та енергозберігаючих технологій у поєднанні з питаннями охорони навколишнього середовища, енергетичної та економічної безпеки є пріоритетним напрямом на сучасному етапі розвитку енергетичного сектору України. У державі, поряд з актуальною потребою збільшення обсягу ВВП, існує необхідність зменшення використання енергоресурсів.

Оскільки енергетика є основою економічного розвитку будь-якої держави, для України пріоритетні завдання інноваційного розвитку полягають у наступному:

1. Створення стратегічного резерву вуглеводнів (сховищ нафти, нафтопродуктів, газу і вугілля), а також консервація ряду їх доступних родовищ.

2. Підвищення енергоефективності та зниження енерговитрат у всіх сферах економіки.

3. Упровадження у вітчизняній економіці нових технологій розвідки, видобутку, переробки, транспортування та споживання вуглеводневої сировини.

4. Розвиток науково-технічної бази та проведення комплексної модернізації економіки країни з метою розширення використання альтернативних джерел енергії, атомної енергії, а також розвитку нових технологій і створення інфраструктури для широкого застосування альтернативних джерел енергії другого порядку. Необхідно не тільки розвивати власні дослідження, а й упроваджувати чужий досвід у цій сфері.

5. Розвиток малої енергетики, широке впровадження в усіх секторах економі-

ки силових установок малої та середньої потужності та включення їх у загальну мережу.

6. Підготовка компетентних кадрів для народного господарства країни, зниження бюрократичних бар'єрів для населення та бізнесу.

7. Розвиток венчурних компаній. Україні необхідно впроваджувати наявний світовий досвід і знижувати період комерціалізації ідей.

На основі дослідження сучасного стану світової енергетичної безпеки, систематизації тенденцій розвитку альтернативних джерел енергії у світовій енергетиці, визначення пріоритетних напрямів розвитку для забезпечення енергетичної безпеки України можна зробити висновки, що розвиток технологій спричинить появу в майбутньому непростих проблем. Неминучим є визнання необхідності їх вирішення. Зміна парадигми розвитку енергетики неможлива без вирішення складних науково-технічних завдань і витрат величезних матеріальних ресурсів, що вимагатиме більшої відкритості та свободи потоків інформації, технологій і капіталів. Забезпечення глобальної енергетичної безпеки неможливе без діалогу та взаємної відвертості. Важливе місце у цьому належить науці й техніці.

3.4. Сучасна енергетична політика України та її вплив на енергетичну безпеку держави

Проблема забезпечення енергетичної безпеки країн світу стала дуже актуальною через поступове вичерпання основних паливно-енергетичних ресурсів, що, у свою чергу, спричинило значне загострення ситуації стосовно спроб заволодіння, контролю над видобутком, розподілом і транспортуванням паливно-енергетичних ресурсів.

Наслідки міжнародних криз другої половини XX – початку XXI століття змусили уряди багатьох країн звернути особливу увагу на проблему енергетичної безпеки, не залишилась осторонь цього процесу й Україна. Останні події в українській енергетичній сфері демонструють нестабільність національної енергетичної безпеки, її залежність від внутрішніх і зовнішніх чинників.

Енергетичну політику України формують державні органи влади залежно від нагальних і перспективних потреб та пріоритетів держави. У формуванні державної політики у сфері енергетики, а отже, і енергетичної безпеки України, бере участь значна кількість державних інституцій, а саме: Президент, Верховна Рада, Міністерство енергетики та вугільної промисловості, Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, Міністерство надзвичайних ситуацій, Міністерство екології та природних ресурсів, Міністерство економічного розвитку та торгівлі, Національна комісія регулювання елект-

роенергетики, Державна інспекція ядерного регулювання, Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження, Рада національної безпеки і оборони, Антимонопольний комітет тощо.

Інші органи виконавчої влади контролюють сфери, які меншою мірою стосуються енергетичного сектору, але підтримують його структуру чи діяльність. Державна служба статистики України збирає та оприлюднює дані про енергопостачання та споживання. Міністерство фінансів несе відповідальність за Державний бюджет України, політику оподаткування та управління державними боргами. Міністерство аграрної політики та продовольства України координує діяльність сільського господарства та визначає заходи щодо використання біомаси. Фонд державного майна України формально володіє державними активами в паливно-енергетичному комплексі. Серед інших інституцій, що беруть участь в адмініструванні паливно-енергетичного комплексу, – Міністерство промислової політики України та Міністерство юстиції України.

Для координації діяльності органів виконавчої влади в енергетичній сфері 7 липня 2010 р. утворено Міжвідомчу комісію з питань розвитку енергетики. Основні завдання цієї комісії: забезпечення координації заходів із розвитку інфраструктури для транспортування енергетичних ресурсів; організація роботи з оптимізації структури енергетичного балансу держави, зокрема шляхом заміщення традиційних джерел енергії альтернативними (відновлюваними) джерелами енергії з метою підвищення рівня енергетичної безпеки держави та конкурентоспроможності національної економіки; створення сприятливих економічних умов для залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій у сферу енергетики; розгляд питань щодо необхідності та доцільності розміщення об'єктів традиційної та альтернативної (відновлюваної) енергетики в регіонах для поліпшення енергозабезпечення споживачів.

Дані, що характеризують тенденції останніх десятиріч у видобутку та споживанні палива та енергії в Україні, наведено на рис. 3.4.1.

Аналізуючи наведені дані (див. рис. 3.4.1), слід зазначити, що в 1970-х рр. в Україні позначилося тенденція до зменшення темпів нарощування видобутку вуглеводнів. Найбільшу кількість вугілля було видобуто в 1976 р.; видобуток нафти почав знижуватися в 1972 р., газу – в 1976 р., причиною цього стали обмеженість ресурсної бази (нафта, газ) та ускладнення гірничо-геологічних умов експлуатації родовищ (вугілля). Зважаючи на це, у програмах розвитку економіки Української РСР планувався розвиток паливно-енергетичного комплексу в умовах різкого зниження видобутку палива. Було заплановано, що забезпеченість республіки власним мінеральним паливом у 2005 р. становитиме 30-40%.

Як можна побачити з наведеного графіка, прогнози щодо скорочення видобутку палива справдилися. Разом із значним скороченням інвестицій у 1990-1993 рр.,

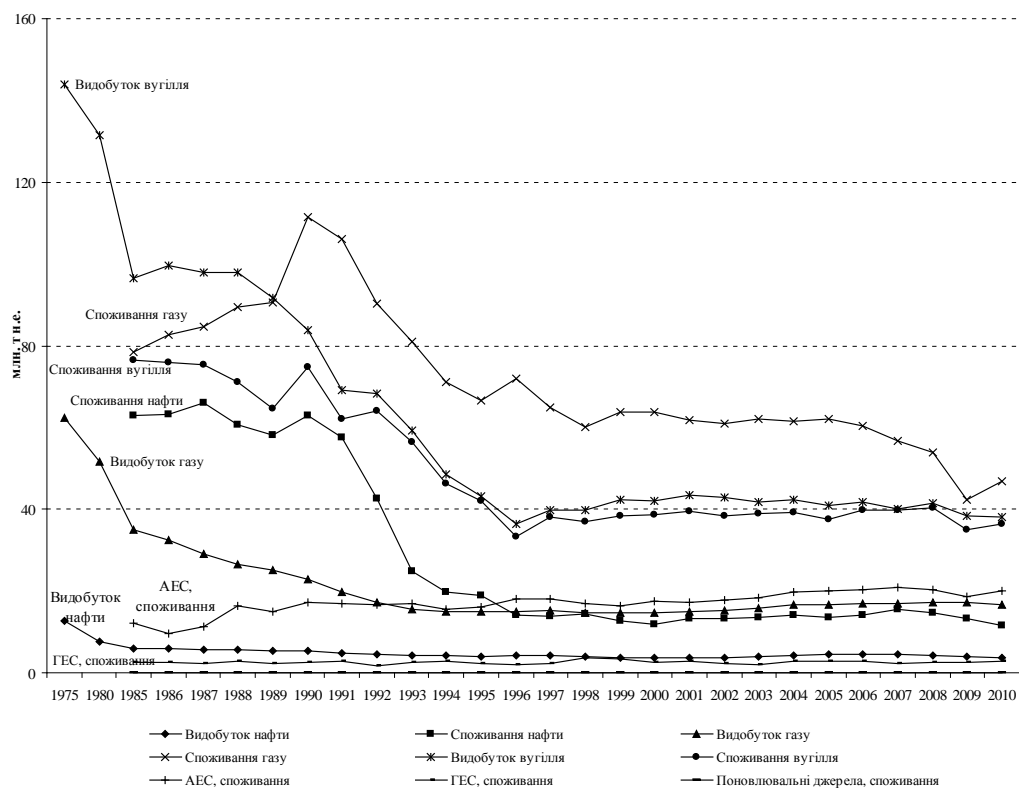

Рис. 3.4.1. Видобуток і споживання палива та енергії в Україні у 1975, 1980, 1985-2010 рр., млн. т н.е.

особливо у вугільну промисловість, видобуток власних енергоресурсів суттєво зменшився. Це становище не покращилося і в подальшому. У цілому рівень забезпеченості України власними енергоресурсами знизився до 37-42%. Негативним було також стрімке зростання вартості всіх видів первинних ресурсів, що досягло світового рівня. Таким чином, проблема забезпечення енергетичної безпеки України стала дуже важливою й актуальною.

Вагомий вплив на енергетичну політику мають відносини з міжнародними партнерами, а також успішність обстоювання бізнес-інтересів фінансово-промислових груп. Ідеться про такі українські компанії: ДТЕК (приватна вертикально-інтегрована енергетична компанія України, до складу якої входять підприємства з видобутку вугілля, генерації та постачання електроенергії); група «Приват» (управляє 55% нафтопереробних потужностей країни, 85% потужностей із мор-

ської перевалки нафтоналивних вантажів і понад 90% нафтовидобутку через велику частку в компанії «Укрнафта», а також контролює близько 30% продажів палива через 1558 власних АЗС); а також іноземні: Royal Dutch Shell (мережа АЗС, заяви про наміри видобутку сланцевого газу); Лукойл (вийшла на ринок України у 1997 р., володіє Одеським НПЗ, 200 АЗС у 20 регіонах країни); АТ «ТВЕЛ» (поставляє ядерне паливо для реакторів ВВЕР українських АЕС, у 1997 році з ДП НАЕК «Енергоатом» було укладено контракт, що передбачає поставки ТВЗ до 2010 р. включно), «ГНК-ВР» (володіє компаніями, які займаються видобутком, переробкою та реалізацією нафтопродуктів), НК «Альянс-Україна» (володіє мережею підприємств на півдні та в центрі України з реалізації нафтопродуктів); «Укртатнафта» (фінансово-промислова нафтова компанія, що займається розвідкою, добуванням і збутом нафтопродуктів; створена у 1994 р. на базі АТ «Кременчукнафторгсинтез» і грошових внесків та акцій нафтодобувних компаній Республіки Татарстан); СП «Полтавська газонафтова компанія» (з 1995 по 2010 р. компанія видобула 1,895 млн. т нафти та 4,419 млрд. куб. м газу). Про вихід на український енергетичний ринок для розроблення шельфу Чорного моря заявляли Chevron, Exxon Mobil, Texaco, Marathon Oil, Vanco Prykerchenska.

Територіальне розташування, природні ресурси і спадок потужностей енергетичної системи, що залишилися від Радянського Союзу, роблять Україну економічно привабливим міжнародним партнером. Однак не всі ці партнерства однаково вигідні для нашої країни. Україна – один із найбільших споживачів енергоресурсів Росії та одна з найбільших держав-транзитерів російських енергоносіїв. Тому Росія намагається бути одним із ключових гравців на енергетичному ринку України.

У 2003 р. РФ прийняла Енергетичну стратегію до 2020 року, згідно з якою вона обрала курс на активну присутність на українському енергетичному ринку. У стратегії, зокрема, було визначено цілі енергетичної політики Росії: зміцнення позицій держави на світових енергетичних ринках, максимально ефективна реалізація експортних можливостей російського ПЕК, забезпечення недискримінаційного режиму зовнішньоекономічної діяльності в енергетичному секторі, вільний доступ російських енергетичних компаній до закордонних ринків енергоресурсів і фінансових ринків, провідних енергетичних технологій.

У листопаді 2009 р. з урахуванням досвіду реалізації попередньої стратегії було ухвалено Енергетичну стратегію Росії до 2030 року. У підрозділі «Зовнішня енергетична політика» зазначено, що однією з основних проблем у цій сфері залишається «збереження залежності російського експорту від країн-транзитерів». Для досягнення стратегічної мети зовнішньої енергетичної політики необхідна «диверсифікація експортних енергетичних ринків» і «закріплення позицій провідних російських енергетичних компаній за кордоном». Нині російська сторона

проявляє активну зацікавленість у підприємствах українського енергетичного сектору.

Європейський Союз досі не став ключовим гравцем на українському енергетичному ринку, хоча наша країна є учасником низки ініціатив ЄС у сфері енергетики. Найважливіші з них: Енергетична Хартія, Меморандум про розуміння між Україною та ЄС у сфері енергетики, Спільна Заява за результатами Спільної міжнародної конференції ЄС – Україна щодо модернізації газотранспортної системи України, Договір про енергетичне співтовариство, Східноєвропейське партнерство щодо енергоефективності та довкілля, до якого Україна приєдналася 26 листопада 2009 р. (Ініціатива передбачає створення Фонду 100 млн. євро у рамках Європейського банку реконструкції та розвитку. Щоб долучитися до Східноєвропейського партнерства Україна зобов'язана вкласти у Фонд упродовж 5 років 10 млн. євро).

Ратифікація Договору до Енергетичної Хартії та приєднання до енергетичного пакету ЄС, який передбачає розподіл функцій видобутку, транспортування і продажу газу, що обмежує право на володіння й управління енерготранспортними мережами з боку вертикально інтегрованих компаній, з усією очевидністю показує, що Україна розраховувала на підтримку ЄС у питанні модернізації своєї газотранспортної системи та забезпечення її завантаження на перспективу, а також на переговорах із Росією щодо перегляду газових угод. Проте, як показав час, ці розрахунки поки що не виправдалися. Більше того, деякі країни-члени Європейського енергетичного співтовариства взяли участь у будівництві газопроводу «Північний потік» в обхід України. На сьогодні з мовчазної згоди ЄС повним ходом іде підготовка до реалізації проекту «Південний потік», який фактично суперечить власній енергетичній політиці ЄС. Зокрема, ніщо не завадило підписати угоду про участь у будівництві «Південного потоку» між ВАТ «Газпром» і ENI, EDF, Wintershall.

Таким чином, ЄС укотре демонструє подвійні стандарти, з одного боку, висуваючи жорсткі вимоги до України в рамках європейського енергетичного законодавства, а з іншого – закриваючи очі на порушення цього законодавства деякими європейськими країнами та їх впливовими компаніями. Разом із цим, поспішний крок щодо виходу України з Європейського енергетичного співтовариства може мати негативні наслідки. По-перше, це суперечить Закону України «Про основні засади внутрішньої і зовнішньої політики», стаття 7 якого говорить, що основними принципами внутрішньої політики в економічній сфері є перехід українських газо-, нафтотранспортних та електричних мереж на умови функціонування, які діють у державах Європейського Союзу. По-друге, такий крок не посилить позиції України на газових переговорах із Росією, зате остаточно переkreслить досягнутий рівень відносин із Євросоюзом.

США завжди проявляли велику зацікавленість у присутності на енергетичному

ринку України. Водночас особливістю енергетичної політики США на українському напрямі завжди було бажання домогтися виконання власних стратегічних завдань, часто без урахування інтересів нашої держави. Наприклад, наприкінці 1990-х рр. США здійснювали тиск, щоб не допустити участі України в побудові Бушерської АЕС. У результаті наша країна відмовилася від участі у проекті, не отримавши за це обіцяних компенсацій. У 2000 р. також під тиском США, Україна прийняла остаточне рішення щодо закриття Чорнобильської АЕС – знову за відсутності будь-яких компенсацій.

У ході участі Президента України в саміті з питань ядерної безпеки у квітні 2010 р. Сполучені Штати досягли чергової мети – Україна прийняла рішення позбутися всіх запасів високозбагаченого урану до наступного саміту з цих питань. Натомість США обіцяли необхідну технічну та фінансову допомогу. Ішлося також про те, що в Україну після переробки високозбагаченого урану буде частково повернено низькозбагачений уран для його подальшого використання в наукових цілях. Україна в повному обсязі виконала взяті на себе зобов'язання 22 березня 2012 р., забезпечивши вивезення останньої партії високозбагачених ядерних матеріалів.

Законодавство нашої держави, яке повинно гарантувати енергетичну безпеку України, поєднало демократичні формулювання законів із застарілими механізмами їх втілення, що залишилися від радянських часів. За демократичними гаслами не завжди стоять демократичні процедури їхньої реалізації. Через відсутність єдиної законотворчої процедури українське енергетичне законодавство досі не відповідає повною мірою європейським аналогам, його досконалість зумовлює такі проблеми в енергетичній сфері:

- відсутність структурних реформ в енергетичному секторі;
- відсутність системи контролю за стратегічними державними рішеннями;
- корумпованість енергетичного сектору;
- відсутність контролю за природними монополіями і незалежного регулювання їхньої діяльності;
- неефективність тарифів для підприємств і населення.

Прийняття Енергетичної стратегії України стало спробою вирішити частину законодавчих проблем і вивести українську енергетику на новий рівень. Вона була спрямована на:

- збільшення рівня споживання електроенергії на громадянина України і зменшення – на одиницю ВВП. Нині в Україні показник споживання енергії на одиницю ВВП у 3,9 раза більший, аніж у ЄС;
- використання географічного розташування і привабливих умов для транспортування нафти та газу до європейських країн;
- продаж у Європу електроенергії, якою Україна може забезпечити територію завбільшки в дві-три Словаччини;

- посилення контролю держави для захисту інтересів енергоспоживачів;
- організаційно-правові зміни для регулювання, запобігання зловживанням тарифною політикою та контролю за діяльністю компаній, що є природними монополіями;
- зменшення енергозалежності України через:
 - 1) збільшення обсягів добування нафти та газу;
 - 2) будівництво нових потужностей і модернізацію старих для збільшення видобування бурого вугілля та його спалення;
 - 3) використання транспортного потенціалу;
 - 4) розбудову газопроводу «Богородчани – Ужгород» зі 120 млрд. до 140 млрд. куб. м на рік;
 - 5) зменшення споживання газу до 45-48 млрд. куб. м до 2020-2030 рр.;
 - 6) збільшення обсягів споживання електроенергії;
 - 7) виробництво елементів ядерного палива (окрім збагачення);
 - 8) модернізацію атомних електростанцій.

Через відсутність економічної стратегії України та стратегічного планування загалом Енергетична стратегія не мала зв'язку з іншими сферами життя країни. Під час розроблення Стратегії не бралися до уваги аналогічні документи, які формувалися та оновлювалися в той самий час у сусідніх країнах.

Підписано низку міжнародних угод у енергетичній сфері, жодна з яких не виконана повністю та не узгоджується повною мірою зі стратегією.

У стратегії на час її створення було вироблено правильні напрями розвитку сектору, але згодом вона належним чином не використовувалася та не було здійснено жодних спроб стосовно її доопрацювання.

У стратегії відсутня ієрархія пріоритетів енергетичного комплексу України. Іноді вона більше нагадує збірку побажань галузевих лобі, аніж комплексний документ.

Прийняття Енергетичної стратегії України 2006 року не стало гарантією її виконання.

Існує два варіанти поліпшення стратегічного планування в енергетичній сфері:

- удосконалити і модернізувати наявну стратегію на основі іншого методологічного підходу;
- запропонувати нову стратегію, зрозумілу всім і прийняту всіма, що відповідатиме на сучасні виклики перед Україною та об'єднає всі пріоритети, цілі і завдання всіх написаних стратегій, концепцій, програм у сфері енергетичної безпеки.

Реорганізація та реструктуризація енергетичної сфери після проголошення незалежності лише поглиблювала енергозалежність від імпорту енергоресурсів, незважаючи на наявність на території України покладів нафти (балансові запаси

нафти та газового конденсату категорії А+В+С1 і С2 на початок 2005 р. становили відповідно 152 млн. т та 87 млн. т.), газу (1 360 млрд. куб. м), вугілля (45,275 млрд. т, із якого 13,3 млрд. т – коксівне).

На сьогодні Україна задовольняє власні потреби в енергоресурсах таким чином:

- нафти видобуває 10-12% загального споживання (видобуток 3,7-4,2 млн. т/рік);
- природного газу – 20-25% (видобуток приблизно 20 млрд. куб. м);
- вугілля – 90-92% (видобуток 70-75 млн. т/рік).

Підсумовуючи, зазначимо, що проблема енергетичної безпеки виникла не внаслідок нестачі природних ресурсів, а через неефективну державну політику в енергетичній галузі та відсутність стратегічного планування використання ресурсів.

Прийнята у 2006 р. Енергетична стратегія України на період до 2030 року від початку не мала дієвих механізмів виконання визначених у ній завдань. Зокрема, фактично нічого не було зроблено для освоєння власних нових родовищ вуглеводнів і створення потужностей із фабрикації ядерного палива, для диверсифікації джерел і маршрутів їх постачання. Як результат, вугілля добувають у нелегальних шахтах, а перспективні поклади нафти і газу держава не використовує – для видобутку їх немає необхідних технологій і фінансових ресурсів, внутрішні потреби за рахунок власного видобутку нафти задовольняються на 25% загального обсягу споживання, газу – до 30%, а тому країна є залежною від імпорту російської нафти на 65%, газу – на 70%, ядерного палива – на 100%.

Разом із посиленням негативного впливу низки чинників внутрішнього та зовнішнього походження окремі проблеми, і серед них проблема забезпечення енергетичної безпеки, набули ще більшого загострення. Слід констатувати, що за останні роки майже не зустрічаються спроби дослідити питання досягнення основних показників, закладених в Енергетичну стратегію.

Аналіз даних (див. табл. 3.4.1) дає змогу зробити висновки, що планових показників Енергетичної стратегії з виробництва та споживання енергетичних ресурсів у 2005-2011 рр., в основному, не було досягнуто.

Позитивним є лише скорочення споживання природного газу. Незважаючи на загальне скорочення імпорту природного газу, його частка у структурі споживання паливно-енергетичних ресурсів залишається майже незмінною та найбільш вагомою.

Про гальмування модернізації виробництва свідчать тенденції до подальшого старіння основних фондів вітчизняного паливно-енергетичного комплексу. Однак, незважаючи на ремонти та реконструкції енергоблоків ТЕС, вони повинні бути виведені з експлуатації у найближчі роки. Нових потужностей не було збудовано за цей час.

Таблиця 3.4.1

	Вугілля				Нафта			
	Виробництво		Споживання				Виробництво	
	План *	Факт		План *	Факт		План *	Факт
2005	-	41,0	2005	-	41,0	2005	-	41,0
2006	-	41,7	2006	-	41,7	2006	-	41,7
2007	-	39,9	2007	-	39,9	2007	-	39,9
2008	-	41,3	2008	-	41,3	2008	-	41,3
2009	-	38,4	2009	-	38,4	2009	-	38,4
2010	63,6	38,1	2010	63,6	38,1	2010	63,6	38,1
	Газ				Електрична енергія			
	Виробництво *		Споживання				Виробництво *	
	План	Факт		План	Факт		План	Факт
2005	-	16,7	2005	-	16,7	2005	-	16,7
2006	-	16,9	2006	-	16,9	2006	-	16,9
2007	-	16,9	2007	-	16,9	2007	-	16,9
2008	-	17,1	2008	-	17,1	2008	-	17,1
2009	-	17,3	2009	-	17,3	2009	-	17,3
2010	23	16,7	2010	23	16,7	2010	23	16,7

* Відповідно до даних Енергетичної стратегії України на період до 2030 року.

Негативні тенденції спостерігаються в електромережевому господарстві. Відповідно до Плану заходів на виконання Енергетичної стратегії, протягом 2006-2010 рр. в Україні передбачалося введення в експлуатацію 5710 км ліній електромереж, проте в експлуатацію введено лише близько 220 км. Крім того, збудовані нові потужності енергоблоків №4 Ровенської АЕС та №2 Хмельницької АЕС не працюють ефективно саме через відсутність можливості зняття потужності. Тобто, будівництво нових потужностей втрачає сенс, оскільки не існує відповідних ліній електромереж.

Через недостатні обсяги капітальних вкладень у вугільну промисловість Україна має найстаріший серед країн СНД шахтний фонд, що призводить до формування негативного балансу виробничих потужностей. Зниження їх обсягу набуло сталої тенденції.

Усе вищевикладене дає змогу виокремити перелік загроз енергетичній безпеці, серед яких одними із основних є нераціональна структура споживання та тенденція до зниження видобутку власних паливно-енергетичних ресурсів.

Енергетична політика України залишається фрагментованою, кон'юнктурною,

залежною від змін владних команд і наближених до них фінансово-промислових груп та окремих осіб. Фактично сучасна енергетична політика не забезпечує енергетичну незалежність держави та не протидіє внутрішнім і зовнішнім загрозам.

Слід констатувати, що сліпе копіювання чужого досвіду, без звертання уваги на критику цього досвіду тими, від кого він переймається (імплементція 2-го енергетичного пакету замість того, щоб оперативно переходити до імплементції 3-го енергетичного пакету, де враховано попередні помилки), значно знижує енергетичну безпеку. Необхідно докорінно змінювати енергетичну політику, а саме: створювати повноцінну систему стратегічного планування розвитку енергетичної галузі в цілому та енергетичної безпеки зокрема, з наступним жорстким контролем за їх виконанням, проводити незалежну від змін урядів політику.

З огляду на існуючий світовий та вітчизняний досвід, слід зазначити, що найкращим способом управління енергетичною безпекою країни є монополізація енергетичної галузі з боку держави, за виключенням відновлювальної енергетики, розвиток якої необхідно стимулювати виключно для забезпечення локальних потреб у енергії та паливі.

З урахуванням останніх тенденцій світової енергетики можна визнати, що енергетика майбутнього – це оптимальна комбінація енергетики фізичних середовищ, хімічних реакцій і ядерних перетворень. Але геополітична рівновага в довгостроковій перспективі, з урахуванням справедливого доступу до енергії для всіх народів і впливу фактора обмеженості будь-яких ресурсів, буде досягтися тільки за широкого використання ядерної енергії. Доступного для сучасних енергетичних технологій ядерного палива вистачить людству на сотні років. Сьогодні це найвисокопотенційніше паливо, що дуже важливо для підвищення коефіцієнта корисної дії енергетичних установок. Це найкомпактніше паливо, що в глобальному масштабі дасть змогу значно знизити транспортні витрати. Атомні електростанції демонструють найвищий коефіцієнт використання встановленої потужності. Атомна енергетика дає найменше відходів на одиницю виробленої енергії. Міжнародній спільноті потрібно зосередити волю та ресурси на здійсненні промислового замкнутого ядерного паливного циклу з реакторами на швидких нейтронах та на наддалекій передачі електричної енергії без істотних втрат. Запасів хімічних енергоносіїв – природного газу, нафти, вугілля – повинно вистачити, щоб встигнути реалізувати цю можливість у світовому масштабі.

Але енергетика високих питомих потужностей, побудована на складних технологіях, вимагає більш високого рівня міждержавних відносин, більшої участі держави в такому бізнесі, більш суворої відповідальності, більшої прозорості, більш тісної співпраці, більш спокійного ставлення до конкуренції та дивер-

сифікації. Прикладів міжнародних проектів у атомній енергетиці безліч. Нині держави повинні будувати спільну систему забезпечення енергетичної безпеки, спираючись на взаємне співробітництво і не нагнітаючи суперництва за диверсифікацію джерел і маршрутів поставок, а також не нарощуючи стратегічних запасів палива форсованими темпами. Створенням загальної системи енергопостачання, заснованої на залученні всього інтелектуального та виробничого досвіду людства, буде продемонстровано добру волю, підвищено рівень взаємної довіри, об'єднано людський потенціал і природні ресурси задля досягнення цілей тисячоліття.

Розділ 4

Особливості бюджетного захисту соціальної сфери

Сучасний механізм фінансування соціальної сфери базується на низці джерел, серед яких – бюджетні асигнування, кошти юридичних і фізичних осіб, ресурси страхових фондів, сформовані за рахунок страхових відрахувань застрахованих осіб і роботодавців, донорські кошти (спонсорство, благодійні організації та фонди, міжнародні донорські установи), кредитування. Необхідність державного фінансування соціальної сфери зумовлена нездатністю ринкової економіки задовольняти потреби населення в соціальних благах і значною диференціацією населення за рівнем доходу, яка значно посилюється в умовах посткризового розвитку. Бюджетне забезпечення залишається наразі основним джерелом фінансування соціальної сфери, до основних інструментів якого належить складання соціального бюджету. Соціальний бюджет – це кошторис усіх видатків і доходів держави, що забезпечують функціонування складових соціально-культурної сфери і спрямовані на підвищення добробуту та забезпечення належної якості життя громадян на основі дотримання принципів соціальної справедливості.

Державні видатки на розвиток соціальної сфери в Україні стабільно зростали впродовж останнього десятиріччя і, починаючи з 2002 р., становили більше половини сукупних видатків консолідованого бюджету, що характеризувало їх як «соціальні». Така тенденція зростання державних витрат спостерігається нині в переважній більшості країн світу і є закономірною, відповідно до закону А. Вагнера (1863 р.) про постійно зростаюче соціальне навантаження держави порівняно з номінальним зростанням суспільного продукту. Однак, у розвинених країнах зростання державних витрат у другій половині минулого століття супроводжувалося значним покращенням якості життя: підвищенням заробітної плати, рівня освіти населення, зростанням тривалості життя, удосконаленням системи охорони здоров'я, поліпшенням умов відтворення робочої сили тощо. В Україні ситуація є не такою однозначною, незважаючи на значний обсяг бюджетних коштів, що спрямовуються на соціальні цілі.

У цілому, видаткова частина Зведеного бюджету України зросла з 27,3% до 34,5% ВВП упродовж 2002-2010 років. І якщо на початку десятиріччя ця тенденція була пов'язана зі сприятливими макроекономічними умовами та поступовим нарощуванням темпів економічного зростання, відповідаючи зростанню національного доходу, то прискорене нарощування видатків зведеного бюджету в роки розгортання фінансово-економічної кризи та протягом посткризового періоду призвело до масштабного зростання бюджетного дефіциту. Так, частка сукупних доходів Зведеного бюджету України щодо ВВП зменшилася з 31,4% у 2008 р. до 28,8% у 2010; у поєднанні зі зростанням видатків, розмір бюджетного дефіциту у 2010 р. досягнув рекордних 5,9% ВВП (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

**Доходи та видатки Зведеного бюджету України
як відсоток до ВВП, 2002-2010 роки**

	2002	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Доходи	27,4	30,4	31,6	30,5	31,4	29,9	28,7
Видатки	26,8	32,1	32,2	31,4	32,6	33,7	34,5
Чисте кредитування	-0,1	0,1	0,04	0,2	0,3	0,3	0,1
Дефіцит	-0,7	1,8	0,7	1,1	1,5	4,1	5,9

Протягом цього періоду питома вага видатків на соціально-культурні заходи зросла на 29,6 в.п. (відповідно з 33,8% до 63,4% сукупних видатків зведеного бюджету). При цьому спостерігалось два максимуми «соціалізації» бюджету – у 2005 р., коли частка видатків на соціальні цілі сягнула 60,3% сукупних видатків, та у 2009-2010 рр. (відповідно 61,4% та 63,4 %). І якщо перший пік, імовірно, був пов'язаний із виконанням широкого переліку соціальних зобов'язань, задекларованих під час виборчої кампанії 2004 р., то останнє зростання, вочевидь, зумовлене обмеженістю бюджетних ресурсів унаслідок фінансово-економічної кризи та необхідністю їхнього перерозподілу задля реалізації соціальних функцій держави (табл. 4.2).

Закономірно, тенденція до зростання видатків соціального спрямування призводить до скорочення питомої ваги інших статей бюджетних видатків. І якщо частка видатків на економічну діяльність перебувала практично на тому ж рівні, незважаючи на деякі коливання, то питома вага інших видатків зменшилася з 46,6% до 25% протягом 2000-2010 рр. (рис. 4.1). Найбільшого скорочення зазнала частка видатків на оборонну діяльність – зменшилася практично удвічі (із 5,9% до 3 % відповідно); так само, як і питома вага видатків на житлово-комунальне господарство (із 2,3% до 1,4%). Менш істотним було скорочення частки видатків на загальнодержавні цілі (із 14,2% до 11,8%), громадський порядок, безпеку та судову владу (із 8,4% до 7,6%), охорону навколишнього природного середовища (із

Таблиця 4.2
Видатки Зведеного бюджету України за функціональною класифікацією, 2002-2010 рр.

Статті видатків	Роки																	
	2002		2003		2004		2005		2006		2007		2008		2009		2010	
	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%
Усього видатків (із урахуванням кредитування)	60,3	100	75,8	100	102,5	100	141,9	100	175,5	100	227,6	100	312,0	100	310,2	100	379,2	100
Загально- державні функ- ції	8,6	14,2	10,0	13,2	12,3	12,0	15,5	10,9	19,9	11,3	24,2	10,7	30,9	9,9	33,2	10,7	44,9	11,8
Оборона	3,5	5,9	5,3	7,0	6,2	6,0	6,0	4,3	6,4	3,6	9,4	4,1	11,7	3,8	9,7	3,1	11,3	3,0
Громадський порядок, безпе- ка та судова влада	5,0	8,4	5,8	7,7	7,9	7,7	10,2	7,2	12,7	7,2	18,4	8,1	27,1	8,7	24,4	7,9	28,8	7,6
Економічна діяльність	7,2	11,9	12,2	16,1	18,7	18,2	19,1	13,5	27,3	15,6	40,5	17,8	53,8	17,2	39,8	12,8	43,8	11,6
Охорона навко- лишнього природного середовища	0,7	1,1	0,9	1,2	1,2	1,2	1,3	0,9	1,6	0,9	2,2	1,0	2,8	0,9	2,5	0,8	2,9	0,8
Житлово-кому- нальне госпо- дарство	1,4	2,3	1,8	2,4	2,7	2,6	3,9	2,8	8,0	4,6	5,9	2,6	8,9	2,9	7,5	2,4	5,4	1,4
Охорона здоров'я	7,5	12,5	9,7	12,8	12,2	11,9	15,5	10,9	19,7	11,2	26,7	11,7	33,6	10,8	36,6	11,8	44,8	11,8
Духовний і фі- зичний розвиток	1,4	2,4	2,1	2,7	2,7	2,6	3,4	2,4	4,3	2,5	5,7	2,5	7,9	2,5	8,3	2,7	11,5	3,0
Освіта	12,3	20,3	14,9	19,8	18,3	17,9	26,8	18,9	33,8	19,2	44,3	19,5	60,9	19,5	66,8	21,5	79,8	21,0
Соціальний за- хист і соціальне забезпечення	12,6	21,0	12,9	17,1	19,3	18,8	39,9	28,1	41,4	23,6	48,5	21,3	74,3	23,8	78,8	25,4	104,5	27,6
Кредитування за вирахуванням погашення	-	-	-	-	1,1	1,1	0,3	0,2	0,2	0,1	1,6	0,7	2,8	0,9	2,8	0,9	1,4	0,4
Сукупні со- ціальні видатки	33,8	56,2	39,6	52,4	52,5	51,2	85,6	60,3	99,2	56,5	125,2	55	176,7	56,6	190,5	61,4	240,6	63,4

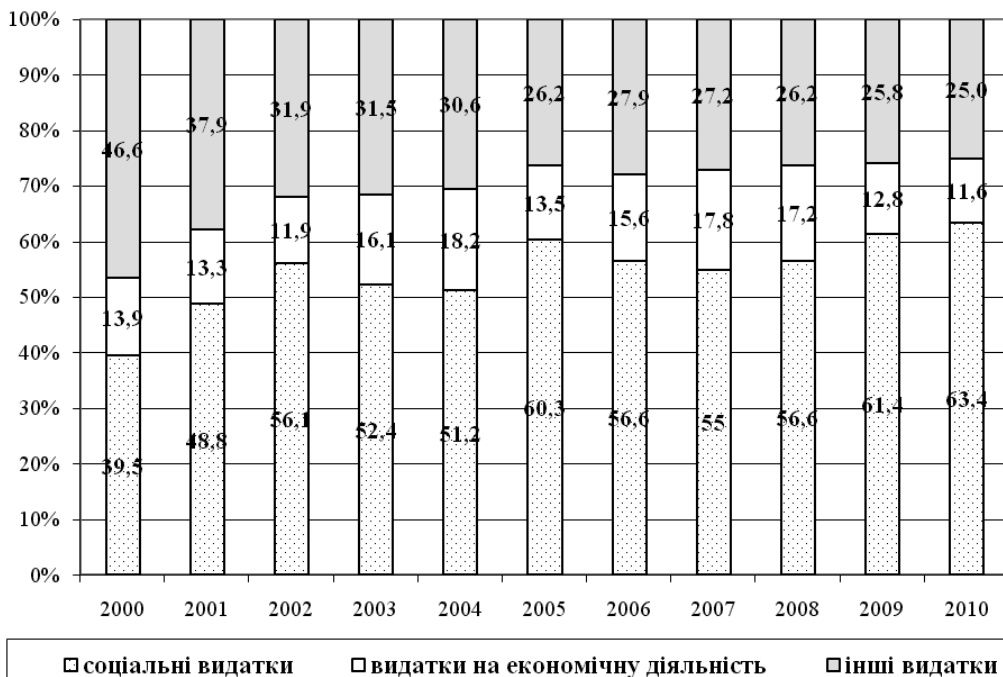

Рис. 4.1. Структура видатків Зведеного бюджету України за укрупненими групами видатків (відповідно до функціональної класифікації)

1,1% до 0,8%). У цілому, існування оберненої залежності між спрямуванням бюджетних коштів на потреби економічного розвитку та соціальні цілі є чинником тривалих дискусій щодо пріоритетів витрачання державних ресурсів і наукового дискурсу щодо цілей бюджетної політики.

Аналіз структури бюджетних витрат із очевидністю показує, що фінансування соціальної сфери впродовж останніх років залишалось основним пріоритетом державних витрат в Україні. Проте, необхідно зважати, що важливу роль у цьому відігравали численні виборчі кампанії, які фактично безперервно відбувалися з 2004 р., використовуючи розширення соціальних гарантій як основний засіб боротьби за електоральні симпатії. Бюджети останніх років не стали виключеннями, оскільки їх соціальна спрямованість також визначалася переважно політико-соціальними цілями, а виклики соціального розвитку вирішувалися шляхом нарощування номінальних витрат, а не за допомогою реалізації системних реформ у соціальній сфері.

Структура видатків зведеного бюджету на соціально-культурні заходи за функціональною класифікацією залишається досить стабільною (див. табл. 4.2, рис.

4.3). Найбільш вагомою статтею видатків традиційно є соціальний захист і соціальне забезпечення населення (27,6% сукупних видатків у 2010 р.). Особливо значне зростання цієї категорії видатків (в абсолютному та відносному виразах) мало місце у 2005 р. (до 28,2% сукупних видатків зведеного бюджету або 9,3% ВВП) унаслідок значного розширення соціальних гарантій (підвищення розміру ряду соціальних допомог, мінімальної заробітної плати, прирівнення мінімальної пенсії до прожиткового мінімуму для непрацевдатних у кінці 2004 р. і відповідного зростання дотацій державного бюджету Пенсійному фонду тощо).

Друге місце в структурі соціальних видатків Зведеного бюджету України посідають видатки на освіту. Питома вага цієї статті також досить істотно зросла впродовж досліджуваного періоду – з 12% до 21% сукупних видатків зведеного бюджету у 2010 році. Проте, дослідники досі вважають, що рівень фінансування освіти залишається недостатнім з огляду на важливість цієї сфери та глибину проблем, що накопичилися впродовж перехідного періоду. Так, за оцінками фахівців, фактичне фінансування галузі скоротилося в 3-4 рази за перші роки незалежності України, у той час як реальний обсяг ВВП – лише в 2-3 рази. І хоча рівень видатків на освіту відносно ВВП зростає (з 4,2% до 7,3% ВВП у 2010 р.), чинний показник надто далекий навіть від рівня, задекларованого Законом України «Про освіту», – 10% національного доходу.

Питома вага видатків на охорону здоров'я в структурі зведеного бюджету істотно не змінювалася, коливаючись у межах 2 в.п. (від 10,6% у 2001 р. до 12,8% у 2003 р. та 11,8% у 2010 р.). У 2010 р. загальний обсяг видатків на фінансування медичної галузі становив 4,1% ВВП, що, вочевидь, не відображає реальних потреб галузі та не може задовольнити відповідних потреб населення в гарантованому державою обсязі та на відповідному рівні. З огляду на прогресуючу медико-демографічну кризу, різке погіршення стану здоров'я та низьку тривалість життя населення України, проблеми фінансування системи охорони здоров'я видаються особливо нагальними, потребують реалізації масштабних структурних зрушень у механізмі бюджетного забезпечення, так само, як запровадження додаткових джерел фінансування галузі, найбільш ефективним серед яких залишається загальнообов'язкове медичне страхування.

Позитивною тенденцією можна вважати зростання частки видатків на фінансування духовного та фізичного розвитку, оскільки саме ця сфера найбільше постраждала внаслідок трансформацій перехідного періоду, а мережа бюджетних установ відповідного типу перебувала у занепаді. У порівнянні з 2000 р. частка цих видатків дещо зросла – із 2,4% до 3% у 2010 році.

Таким чином, тенденція до зростання простежується для всіх категорій видатків, що спрямовуються на соціально-культурні цілі. Проте номінальне зростання бюджетних ресурсів не супроводжується чітко вираженою тенденцією адекватно-

го підвищення питомої ваги відповідних категорій видатків у структурі сукупних видатків; протягом 2000-2010 рр. спостерігалися певні флуктуації у структурі видаткової частини зведеного бюджету, що відбивали короткострокові пріоритети бюджетної політики.

Згідно з Бюджетним кодексом України повноваження щодо фінансування різних галузей соціальної сфери закріплено за бюджетами різного рівня. Зокрема, фінансування соціальних послуг, які безпосередньо споживає населення, в основному здійснюється за рахунок коштів місцевих бюджетів. Так, у них концентрується основна частина видатків на освіту та до 80% видатків на охорону здоров'я; видатки на соціальний захист і соціальне забезпечення здебільшого фінансуються за рахунок соціальних програм у державному бюджеті.

Наприклад, у галузі охорони здоров'я з державного бюджету фінансуються пріоритетні програми (закупівля вакцин для проведення обов'язкових профілактичних заходів з імуніпрофілактики, реалізація централізованих заходів із лікування онкологічних хворих, забезпечення інсуліном хворих на цукровий діабет, заходи боротьби з туберкульозом, централізовану закупівлю медичного обладнання тощо), високоспеціалізована лікувально-профілактична допомога. У свою чергу, місцеві бюджети забезпечують діяльність закладів первинної (амбулаторно-поліклінічні заклади) і вторинної лікувально-профілактичної допомоги (лікарні центрального та регіонального значення).

Видатки на освіту, що здійснюються за рахунок державного бюджету, включають централізоване фінансування переважної частини професійно-технічної освіти, вищої та післядипломної освіти (у рамках державного замовлення), тоді як із місцевих бюджетів фінансуються заклади нижчих освітніх рівнів (дошкільна та середня освіта), що підпорядковані місцевим органам.

У сфері соціального захисту за рахунок коштів місцевих бюджетів здійснюється фінансування державних програм соціального забезпечення (притулків для неповнолітніх; територіальних центрів і відділень соціальної допомоги на дому), а також видатків, що спрямовані на соціальний захист, зокрема пільги ветеранам війни і праці, допомога сім'ям з дітьми, додаткові виплати населенню на покриття витрат з оплати житлово-комунальних послуг, компенсаційні виплати за пільговий проїзд окремих категорій громадян.

З огляду на наведені вище особливості поділу фінансових повноважень між бюджетами різного рівня, очевидно є вагома роль місцевих бюджетів у забезпеченні розвитку соціальної сфери як таких, що максимально наближені до кінцевого споживача, соціальних послуг. За даними Міністерства фінансів України, загальний обсяг видатків місцевих бюджетів становив 134,7 млрд. грн. у 2008 р.; із них 69,8% коштів були спрямовані на соціально-культурну сферу. У структурі соціальних видатків місцевих бюджетів найбільша за обсягом стаття видатків спря-

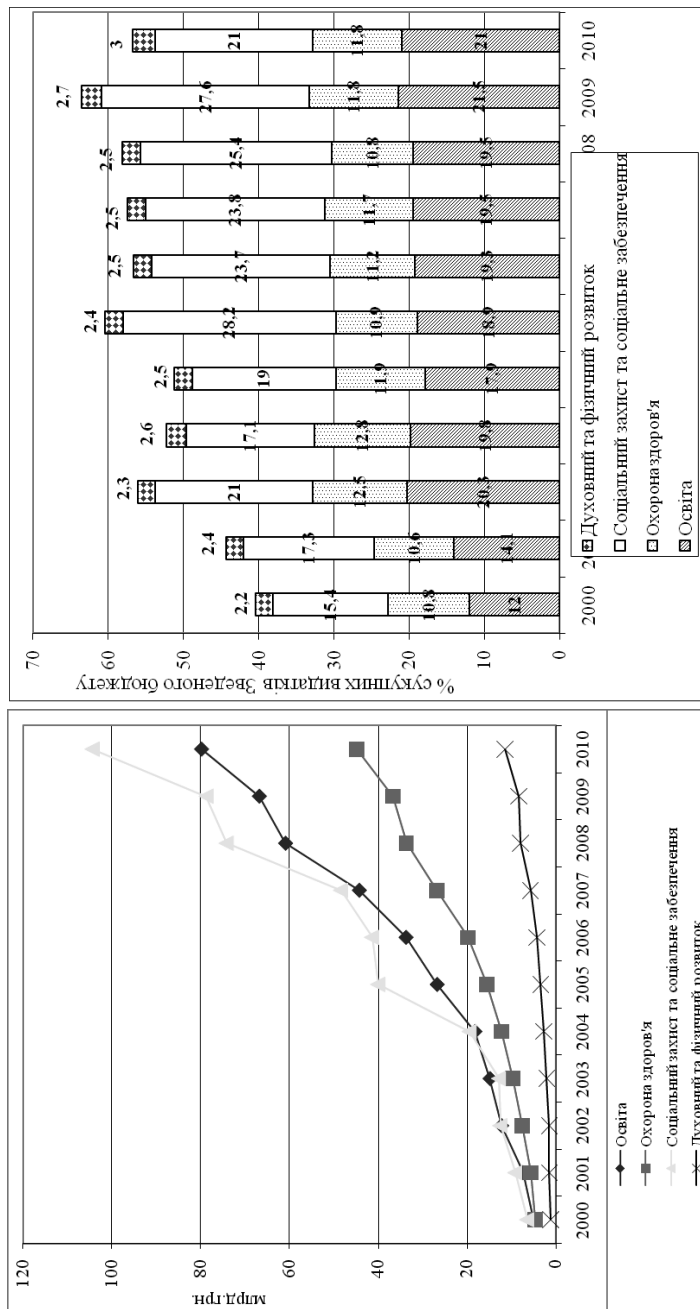

Рис. 4.2. Соціальні видатки Зведеного бюджету України, 2000-2010 роки

мовується на фінансування освіти (29,3% у 2008 р.), наступні позиції посідають видатки на охорону здоров'я (19,5%), соціальний захист і соціальне забезпечення (17,3%). Лише 3,8% сукупних видатків місцевих бюджетів було спрямовано на духовний і фізичний розвиток.

У цілому, обсяги фінансування соціальних видатків місцевих бюджетів значно зросли як в абсолютному значенні (рис. 4.3), так і в розрахунку на одного мешканця. Так, протягом 1999-2008 рр. середній розмір видатків місцевих бюджетів на освіту збільшився з 383 грн. до 5614 грн. у 2008 р., на охорону здоров'я – із 72 до 559 грн. на особу, на соціальний захист та соціальне забезпечення – зі 78,4 до 481 грн. на особу. Проте, рівень міжрегіональної диференціації за рівнем видатків місцевих бюджетів залишається досить високим (рис. 4.4): найвищі показники традиційно характерні для міста Києва (3013,1 грн. на особу у 2009 р.), найменші – для Луганської, Сумської та Донецької областей (відповідно 1697,2; 1714,9; 1758,6 грн.). Головним чинником диференціації областей за рівнем видатків на охорону здоров'я та освіту є розмір сукупного бюджету області, чисельність її населення, кількість освітніх установ та установ охорони здоров'я.

Аналіз видатків зведеного бюджету за економічною структурою бюджетної класифікації свідчить, що на поточні видатки спрямовується майже 90% видатків на фінансування охорони здоров'я, понад 80% на фінансування духовного та

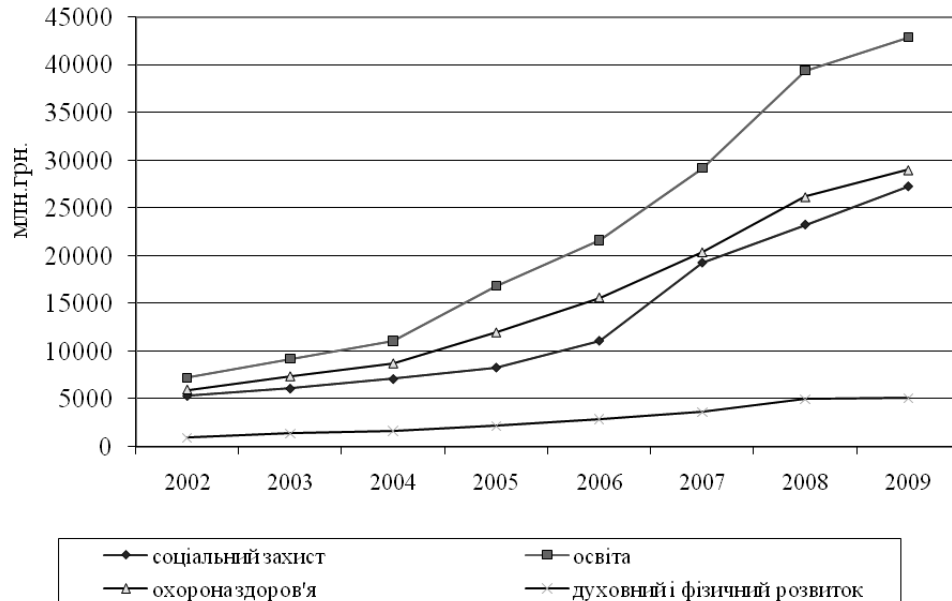

Рис. 4.3. Динаміка сукупних соціальних видатків місцевих бюджетів України, 2002-2009 роки

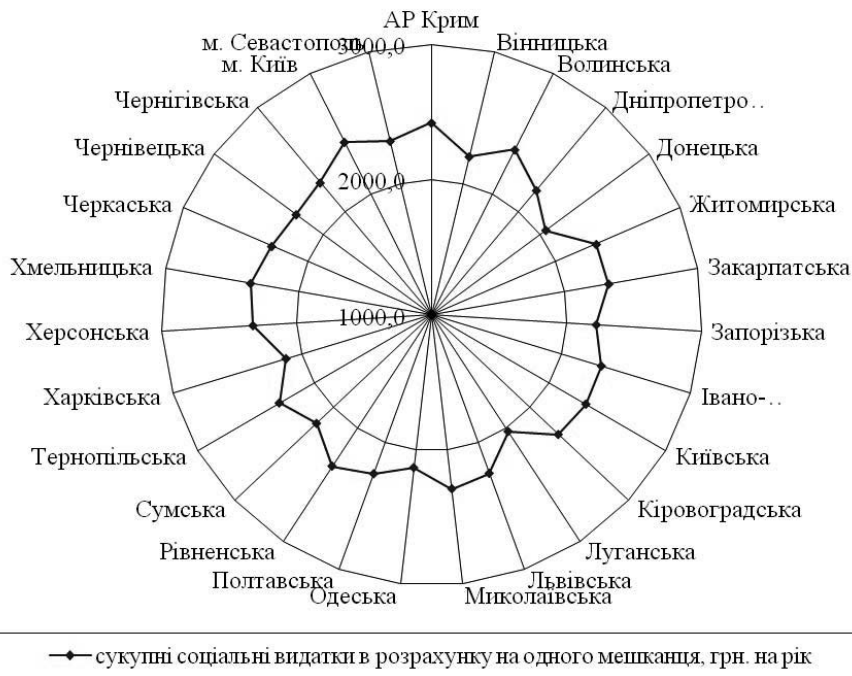

Рис. 4.4. Регіональна диференціація соціальних витратків місцевих бюджетів України, 2009 рік

фізичного розвитку, понад 90% бюджетних коштів, що витрачаються на освіту, соціальний захист і соціальне забезпечення (табл. 4.3).

Це пояснюється тим, що в структурі цих категорій найбільша частка припадає на виплату заробітної плати працівникам бюджетних установ із відповідними соціальними нарахуваннями. Причому, частка таких витратків збільшувалася протягом 2000-2010 р.р., відображаючи особливості державної політики стосовно щорічного підвищення рівня заробітної плати. Найбільшою є питома вага цієї категорії витратків у галузі охорони здоров'я – майже 60% відповідних бюджетних коштів припадає на оплату праці працівників медичної галузі із нарахуваннями. У результаті, на капітальні витатки, що включають придбання устаткування та спеціалізованого обладнання, будівельні та ремонтні роботи, витрачається лише 8,8% усіх витратків на бюджетне забезпечення галузі охорони здоров'я. Тобто, «витатки розвитку», від яких безпосередньо залежить якість медичних послуг, що надаються населенню, зазнають системного недофінансування, що не може не позначатися на стані здоров'я населення.

Досить схожою є ситуація в галузі освіти. Хоча на оплату праці освітян спрямовується дещо менший відсоток сукупних видатків (близько 50%), на капітальні витрати припадає навіть менша частка ресурсів – лише 4,5% сукупних видатків. Це пояснюється спрямуванням значної частини відповідного бюджетного ресурсу на наукові дослідження та розробки, що є закономірним з огляду на специфіку галузі.

Найбільша частка капітальних видатків характерна для галузей духовного та фізичного розвитку (15%), де відповідні кошти спрямовуються на реконструкцію та реставрацію культурних об'єктів та історичних пам'яток, підтримку функціонування музеїв, історичних заповідних і мистецьких центрів. Проте, частка заробітної плати працівників бюджетних установ відповідного спрямування також залишається істотною – понад 26% сукупних видатків.

Найнижча частка оплати праці в структурі видаткової частини характерна для сфери соціального захисту та соціального забезпечення населення – на ці цілі припадає лише 2% сукупних витрат. Закономірно, що основна частина коштів тут спрямовується на підтримку населення та організацій у формі поточних видатків. Так, на субсидії та поточні трансферти спрямовується понад 90% сукупних видатків, практично всі ці кошти йдуть на підтримку доходів населення.

Досить значна частина коштів також спрямовується на здійснення розрахунків бюджетними установами за спожиті енергоносії та отримані комунальні послуги. У сфері освіти та охорони здоров'я, функціонування яких забезпечує розвинена мережа бюджетних установ, питома вага цієї статті видатків сягає 5-6%.

Саме така структура розподілу бюджетних видатків згідно з економічною класифікацією є основним чинником, що зумовлює недостатньо очевидний зв'язок між якістю соціальних послуг, що надаються населенню, і підвищенням рівня фінансування галузей соціальної сфери. Нарощування обсягів фінансування в галузях освіти та охорони здоров'я відбувається в основному за рахунок таких складових:

- зростання заробітної плати з нарахуваннями внаслідок інфляційних процесів;
- оплата комунальних послуг і спожитих енергоносіїв, тарифи та ціни на які зростають;
- здійснення значних централізованих заходів, пов'язаних із закупівлею обладнання відповідними міністерствами.

Соціальний захист населення та пенсійне забезпечення також розвиваються без урахування можливостей їх фінансування. Законодавчі та нормативні документи щодо підвищення соціальних трансфертів приймаються без урахування пріоритетів і можливостей держави. Показовим є прийняття низки рішень під час передвиборчої кампанії 2004 р., які стосуються введення доплат до пенсій, прийняття закону про дітей війни, відновлення пільг на комунальні послуги працівникам ос-

Таблиця 4.3

**Структура видатків соціального спрямування Зведеного бюджету України
за економічною бюджетною класифікацією, %**

Найменування		Охорона здоров'я	Освіта	Соціальний захист та соціальне забезпечення	Духовний та фізичний розвиток
Усього видатків із урахуванням чистого кредитування		100,0	100,0	100,0	100,0
1.	Поточні видатки	89,9	92,9	96,1	82,1
1.1.	Видатки на товари та послуги	88,2	89,1	5,9	61,4
1.1.1.	Оплата праці працівників бюджетних установ	43,5	36,2	2,0	26,8
1.1.2.	Нарахування на заробітну плату	15,6	12,8	0,7	9,5
1.1.3.	Придбання предметів постачання і матеріалів, оплата послуг та інші видатки	22,1	8,7	1,4	10,1
1.1.4.	Видатки на відрядження	0,3	0,2	0,0	0,5
1.1.5.	Оплата комунальних послуг	6,1	5,5	0,3	3,1
1.1.6.	Дослідження і розробки, видатки державного (регіонального) значення	0,7	25,7	1,4	11,4
1.2.	Виплата процентів (доходу) за зобов'язаннями	-	-	0,0	-
1.3.	Субсидії та поточні трансферти	1,7	3,8	90,2	20,7
1.3.1.	Субсидії та поточні трансферти підприємствам (установам, організаціям)	0,8	0,0	1,8	19,2
1.3.2.	Поточні трансферти населенню	0,9	3,8	88,4	1,5
1.3.3.	Поточні трансферти за кордон	10,1	7,0	-	17,9
2.	Капітальні видатки	8,8	4,5	3,6	15,1
2.1.	Придбання основного капіталу	5,4	2,1	3,0	4,5
2.1.1.	Придбання обладнання та предметів довгострокового користування	0,5	0,5	0,2	0,9
2.1.2.	Капітальне будівництво (придбання)	2,9	1,9	2,4	9,7
2.1.3.	Капітальний ремонт, реконструкція та реставрація	0,0	-	0,4	0,3
2.2.	Придбання землі та нематеріальних активів	0,0	0,0	0,0	2,5
2.3.	Капітальні трансферти	1,4	2,5	0,6	2,5
3.	Кредитування з вирахуванням погашення	0,9	0,1	0,3	-

віти та охорони здоров'я, які працюють у сільській місцевості та інші. Ці видатки з точки зору підвищення якості послуг та захисту населення, яке цього потребує, є непродуктивними, але вони відволікають значні фінансові ресурси, які могли бути спрямовані на реформування галузей.

Прискорене зростання соціальних видатків, що спостерігалось у 2005 р., було зумовлене необхідністю забезпечення політичних декларацій і соціальних зобов'язань нових владних команд. У дійсності, чинна соціальна політика фактично вичерпується збільшенням номінальних обсягів різноманітних соціальних виплат і підвищенням мінімальної заробітної плати, хоча необхідних структурних реформ не відбувається. Це зумовлює необхідність пошуку шляхів удосконалення фінансування всієї системи соціальних послуг у цілому, реформування самого механізму обґрунтування необхідних видатків та їх доведення до кінцевих користувачів.

Упродовж останніх років питання фінансування соціальної сфери в Україні вирішувалися з огляду на політико-соціальні цілі, у багатьох випадках використовувались як засіб боротьби за електоральні симпатії населення. Водночас, необґрунтоване нарощування соціальних видатків, не підкріплене відповідними макро-економічними передумовами, викликає ряд застережень щодо можливих ризиків, серед яких – невиконання соціальних зобов'язань держави, значний бюджетного дефіцит, підвищене навантаження на фонди соціального страхування, витіснення поточним споживанням капітальних інвестицій. На особливу вагу заслуговує підвищений ризик інфляції, зумовлений тиском соціальних видатків.

Тому, нагальною необхідністю є зважена політика зростання соціальних виплат та їх ретельне обґрунтування з огляду на реальні демографічні та економічні передумови. З іншого боку, необхідно зважати, що замороження або навіть зниження реальних видатків на ті галузі соціальної сфери, що є визначальними для формування людського капіталу, може призвести до падіння соціальних стандартів та обмеження людського розвитку.

Незважаючи на значні суми державних видатків, що спрямовуються на програми соціального захисту та забезпечення населення, не всі заходи є ефективними та мають чітку адресну спрямованість. Соціальні виплати не вирішують повністю проблеми вразливих категорій населення, а окремі з них – навіть сприяють збільшенню розшарування суспільства. Крім того, існує ряд проблем, пов'язаних із недофінансуванням програм, недоліками їх методичного забезпечення; потребує вдосконалення фінансовий механізм розподілу коштів на регіональному та місцевому рівнях; існує необхідність додаткового субсидування шляхом зовнішніх грантів і підвищення ефективності державних видатків. Основну частину видатків у галузі соціального захисту досі становлять оплата пільг і пенсійні виплати, тобто проголошена стратегія заміни пільг на адресні соціальні допомоги залишається не реалізованою в повній мірі.

Ситуація у сфері охорони здоров'я є наразі критичною: більшість індикаторів не відповідає обраним критеріям; за основними аспектами ситуація погіршується. Низька ефективність видатків на охорону здоров'я зумовлена тим, що в Україні фінансуються не лише медичні послуги, а й утримання медичних закладів, яке визначається відповідною кількістю медичних приміщень, ліжок, персоналу, відвідувань пацієнтів тощо. Унаслідок цього, кризові показники демографічної ситуації, які характеризують тривалість життя, смертність і стан здоров'я населення країни, супроводжуються одними з найвищих світових рівнів забезпеченості населення медичними працівниками.

На перший погляд, тенденції кількісних індикаторів у сфері освіти видаються сприятливими, оскільки зростає ступінь охоплення населення відповідного віку всіма рівнями освіти, відбувається нарощування підготовки фахівців із вищою освітою. Водночас, якісні показники не засвідчують позитивної динаміки та виявляють ряд проблем, що стосуються якості освітньої підготовки, кваліфікації педагогічних працівників, урахування тенденцій ринку праці в розвитку вищої освіти. На жаль, нині немає чітко визначених показників для відстеження змін у таких критично важливих сферах, як: освіта дорослих, запровадження європейських стандартів освіти.

Серед причин низької ефективності соціальних видатків – недосконала система управління галузями соціальної сфери, що породжує марнотратство та зловживання фінансовими ресурсами; розпорошення функцій управління галузями між міністерствами та розірваність управління цими галузями на різних рівнях влади; непрозорість формування міжбюджетних відносин через відсутність нормативів фінансової забезпеченості по відповідних галузях, або вартісних стандартів надання соціальних послуг; повільне і непослідовне втілення програмно-цільового методу в бюджетному процесі як на державному, так і на місцевому рівнях; фактична відсутність ефективного контролю, аудиту та системи оцінки діяльності установ соціальної сфери та ефективності витрачання видатків на їх утримання.

Науково обґрунтовані демографічні прогнози повинні стати основою для прогнозування всіх соціально-економічних процесів у державі, а також, розробки відповідних довго- та середньострокових програм і стратегій розвитку. Оцінки майбутньої чисельності та вікового складу населення лежать в основі визначення майбутніх видатків держави, зокрема, таких складових соціального бюджету, як: фінансування соціальних виплат, розвиток соціальної інфраструктури, пенсійної системи та системи соціального страхування, фінансування інших соціально-культурних програм. З іншого боку, демографічні обґрунтування необхідні для побудови макроекономічних прогнозів, оцінки темпів і пропорцій економічного розвитку, перспектив виробництва та споживання, наповнення дохідної частини

бюджету, яка залежить від чисельності населення, його вікової, освітньої, професійної та соціальної структур.

Демографічне старіння в умовах загального скорочення чисельності населення, яке відбувається нині в Україні, ставить перед суспільством ряд вимог до реформування ринку праці, фіскальних і страхових систем, соціального захисту та охорони здоров'я населення, розвитку соціальної інфраструктури та призводить до необхідності адаптації всієї соціальної політики в державі з метою її переорієнтації в бік осіб похилого віку. Оскільки чисельність інших категорій користувачів соціальних послуг (діти, молодь, інваліди) зменшуватиметься, зміниться перерозподіл фінансових потоків і суспільних благ у суспільстві (виникне потреба в розширенні послуг у сфері охорони здоров'я, догляду за особами похилого віку в стаціонарних закладах, фінансового забезпечення пенсіонерів тощо), відповідно зростатиме потреба в державних коштах, асигнованих на соціальні послуги та грошове забезпечення цих категорій населення.

Пріоритетним напрямом реформ у соціальній сфері повинна стати зміна політики доходів, що передбачатиме зміну пріоритетів переважної підтримки вразливих верств населення на соціальний захист працюючих. Така трансформація сприятиме не лише суттєвому підвищенню рівня життя населення, мотивації економічної активності та зайнятості, скороченню патерналістських очікувань та утриманських настроїв у суспільстві, а й формуванню соціальної структури, подібної до європейських взірців (подолання масштабної бідності, створення численного середнього класу, зменшення рівня розшарування), сформує необхідні надходження до фондів соціального страхування та бюджетів. Подальший розвиток соціального захисту населення повинен включати продовження реформування пенсійної системи, підвищення якості та адресності системи соціальної допомоги, що надається вразливим верствам населення, скорочення системи соціальних пільг і переведення її на адресні засади, диферсифікацію системи надання соціальних послуг.

Основними чинниками, що зумовлюють низьку ефективність видатків на охорону здоров'я та освіту в Україні, залишаються нераціональний розподіл державних видатків між різними рівнями управління та недосконала система управління, за якої часто зустрічається дублювання функцій; централізоване управління ресурсами й обмеження повноважень місцевих бюджетів; використання нормативів, що ґрунтуються на показниках ресурсної забезпеченості, а не кінцевих послуг. Важливо спрямувати основну частину видатків передусім на розвиток первинної медичної допомоги, середньої освіти та інших соціальних послуг, безпосереднім споживачем яких є населення та фінансування яких здійснюється з місцевих бюджетів.

Розвиток бюджетного забезпечення соціальної сфери в Україні повинен ґрунтуватися не на подальшому нарощуванні соціальних видатків, а на підвищенні

їх ефективності та якості відповідних послуг. У цьому контексті слід приділити увагу вдосконаленню механізму розподілу ресурсів і загальних систем управління галузями, зміцненню системи міжбюджетних відносин і забезпеченню достатніх бюджетних заощаджень у рамках наявного обсягу фінансування з тим, щоб перерозподілити їх для підвищення якості видатків у кожній із цих сфер. Регулювання потребує також поширення прямих витрат населення на охорону здоров'я та освіти, які не лише призводять до існування нерівності в доступі до цих послуг, а й наразі перешкоджає ефективному управлінню ресурсами на рівні відповідних закладів, у той час як заробітна плата працівників цих секторів залишається досить низькою та не залежить від обсягу і якості роботи.

Підвищення ефективності соціальних видатків в умовах обмеженості бюджетних ресурсів потребує впровадження нових управлінських підходів до планування соціальних видатків; удосконалення міжбюджетних відносин; визначення ступеня участі та повноважень основних партнерів у фінансуванні та адмініструванні соціальних програм; диферсифікації системи надання соціальних послуг; завершення впровадження соціальних стандартів; впровадження системи критеріїв та індикаторів для моніторингу та оцінки досягнення визначених цілей.

Розділ 5

Фінансово-економічна безпека підприємств

5.1. Методика досліджень системи фінансово-економічної безпеки суб'єктів господарювання

Значний вклад у дослідження економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності зробили вітчизняні вчені: Б.М. Андрюшків, Ю.В. Бондарчук, В.І. Грушко, О.І. Захаров, М.М. Зацеркляний, В.В. Зубарев, Р.С. Квасницька, І.С. Керницький, А.В. Козаченко, М.В. Куркін, В.В. Крутов, В.І. Кириленко, О.А. Кириченко, О.М. Ляшенко, А.І. Марущак, В.І. Мунтіян, В.Л. Ортинський, Т.М. Іванюта, З.Б. Живко, А.О. Заїчковський, Г.А. Пастернак-Таранушенко, І.В. Сорока, О.М. Сумець, М.Б. Тумар, Т.М. Слободяник, В.І. Франчук, Л.Г. Шемаєва, О.С. Шнипко та З. Якубович. Важливу роль у дослідженні систем економічної безпеки відіграють праці російських учених, а саме: В.П. Мак-Мака, Г.А. Минаєва, Е.А. Олейнікова, Т.Д. Ромащенко, В. Сенчагова, Л.Д. Шарого, В.І. Ярочкіна та інших.

Як методологію дослідження економічної безпеки науковці пропонують застосовувати теорії систем, організацій, інституційної економіки, економіки, що ґрунтується на знаннях тощо. Переважна більшість науковців розглядає безпеку та економічну безпеку в межах системного підходу, що, у свою чергу, поділяється на ендогенний та екзогенний. Ендогенний підхід спрямовує акценти досліджень на апріорній фіксації елементів системи економічної безпеки та зв'язках між цими елементами. Переважна більшість сучасних науковців формують власне розуміння системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності саме в рамках цього підходу. Як зазначає В. Крутов, «система безпеки – це єдність, що складається із взаємозалежних частин, кожна з яких приносить щось конкретне в систему безпеки, що дає змогу мати універсальні характеристики цілого. Усі елементи безпеки, що перебувають у відносинах і зв'язках один із одним, утворюють систему безпеки з більш високими якістьми». На думку О. Захарова, система безпеки підприємства – сукупність взаємозалежних організаційних, пра-

вових і технічних заходів, спрямованих на зниження та протидію реальним і потенційним, внутрішнім і зовнішнім ризикам і загрозам діяльності підприємства, що можуть призвести до істотних економічних втрат, зупинити або загальмувати розвиток підприємства. Система економічної безпеки підприємства, на думку А.В. Козаченко і В.П. Пономарева, – це комплекс організаційно-управлінських, технологічних, технічних, профілактичних і маркетингових заходів, спрямованих на кількісну та якісну реалізацію захисту інтересів підприємства від зовнішніх і внутрішніх загроз. У своєму дослідженні О.А. Кириченко, В.С. Сідак, С.М. Лаптев стверджують, що «система економічної безпеки підприємства – це певна множина взаємопов'язаних елементів, що забезпечують безпеку підприємства та досягнення ним цілей бізнесу. Система економічної безпеки розглядається як цілісна відкрита складна багаторівнева та багатофункціональна система, що містить у собі ряд підсистем».

Вважається, що «економічна безпека – це конкретний стан і ступінь захищеності будь-якого суб'єкта та його спроможність протистояти змінам умов існування», або це стан і здатність економічної системи протистояти небезпеці руйнування її організаційної структури і статусу, а також перешкодам досягнення цілей розвитку, чи здатність системи протистояти загрозі виникнення втрат. Автори наукових публікацій із питань формування, функціонування та розвитку систем безпеки зазначають, що властивості системи безпеки притаманні й системам економічної безпеки. До вхідних властивостей моделі системи економічної безпеки Т. Ромащенко відносить невизначеність, ризик і загрози, а до вихідних параметрів, що визначають формування властивостей системи економічної безпеки: стійкість, адаптивність, гнучкість та ефективність. Учені О.Ф. Мельников і М.М. Зацеркляний вбачають у системі економічної безпеки сукупність взаємозалежних заходів організаційно-правового характеру, які здійснюються з метою захисту підприємницької діяльності від реальних або потенційних дій фізичних чи юридичних осіб, що можуть призвести до істотних економічних втрат. Системою безпеки В. Мунтіян називає «комплекс заходів, спрямованих на постійний та стабільний розвиток економіки держави, що містить механізм протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам».

Під системою економічної безпеки В.І. Кириленко, Г.А. Пастернак-Таранущенко та В.К. Сенчагов розуміють комплекс таких блоків: концепція безпеки – економічні інтереси – загрози у сфері економіки – індикатори економічної безпеки – їхні граничні значення – організація економічної безпеки – правове гарантування економічної безпеки. З позиції функціональних складових сприймають систему економічної безпеки Ю.В. Бондарчук і А.І. Марущак, на їхню думку, це сукупність складових, до яких традиційно відносять: інтелектуальну та кадрову, інформаційну, техніко-технологічну, фінансову, політико-правову, екологічну, силову.

Під системою економічної безпеки О.М. Сумець і М.Б. Тумар розуміють цілісну сукупність матеріальних і віртуальних елементів та інструментів, що реалізують певний набір функцій упередження та захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз. Така система, на погляд Б.М. Андрушківа, – це комплекс заходів, покликаних забезпечити безпеку економічну із залученням відповідних елементів, органів, сил і засобів. Система економічної безпеки сприймається ним як обмежена безліч взаємозалежних елементів, що забезпечують безпеку підприємства і досягнення ним цілей бізнесу. Складовими елементами такої системи є об'єкт і суб'єкт безпеки, механізм забезпечення безпеки, а також практичні дії щодо забезпечення безпеки. Система економічної безпеки, на думку В.Л. Ортинського та І.С. Керницького, – це комплексне утворення, до якого належать суб'єкти, об'єкти та механізм реалізації безпеки на підприємстві. Точка зору В.І. Франчука полягає в тому, що система економічної безпеки є сукупністю взаємопов'язаних елементів, які створюють єдине ціле й одночасно кожний із цих елементів виконує свою роль у протидії загрозам для досягнення спільної мети – виключення або зведення до мінімуму можливих збитків і створення умов для розвитку.

На погляд М.В. Куркіна, В.Д. Понікарова та Д.В. Назаренка, система економічної безпеки – це сукупність завдань, принципів, функцій, підрозділів підприємства, прав та обов'язків працівників, спрямованих на забезпечення економічної безпеки підприємства і створення найбільш сприятливих умов для його подальшого розвитку шляхом попередження можливих впливів на господарську діяльність. Система економічної безпеки, думку Л.Д. Шарого, – це взаємопов'язана сукупність спеціальних структур, засобів, методів і заходів, які забезпечують безпеку бізнесу від внутрішніх і зовнішніх загроз. У цьому контексті система характеризується комплексом управлінських, страхових, правових та інших заходів із захисту бізнесу від незаконних посягань, мінімізації або уникнення матеріальних інших втрат. У монографії В. Грушка, С. Лаптева та Л. Кошембар зазначено, що під системою економічної безпеки розуміють «організаційний комплекс, який складається із сукупності організаційних, управлінських, технічних правових та інших заходів, сукупності сил і засобів, спрямованих на забезпечення безпеки об'єкта, захисту інтересів його керівників та інвесторів, сприяння забезпеченню його стійкого розвитку». На думку О. Шнипко, «система економічної безпеки – це система, що взаємодіє з навколишнім оточенням і має сукупність властивостей, які забезпечують здатність до самовиживання та розвитку в умовах виникнення зовнішньої або внутрішньої загрози».

Комплексна система економічної безпеки підприємства, на думку Т. Слободяник, «це комплекс взаємопов'язаних заходів організаційно-правового характеру, що здійснюються спеціальними органами, службами, підрозділами суб'єкта господарювання, спрямованих на захист життєво важливих інтересів особистості,

підприємства і держави від протиправних дій з боку реальних або потенційних фізичних або юридичних осіб, що можуть призвести до істотних економічних втрат та забезпечення економічного росту у майбутньому». У навчальному посібнику Т. Іванюти та А. Заїчковського система економічної безпеки розглядається як «обмежена множина взаємопов'язаних елементів, що забезпечують безпеку підприємства та досягнення ним цілей бізнесу. Складовими елементами такої системи є об'єкт і суб'єкт безпеки, механізм забезпечення безпеки, а також політика безпеки. До складових політики безпеки автори відносять: цілі та завдання безпеки, функції та принципи безпеки, а також стратегію безпеки». Автори дослідження Р. Квасницька та І. Доценко подають таке розуміння системи: «Система економічної безпеки включає наукову теорію безпеки, політику і стратегію безпеки, засоби і методи забезпечення безпеки та концепцію безпеки підприємства». Детальне визначення системи економічної безпеки суб'єктів господарювання подає Л. Шемаєва: «Це організована сукупність взаємопов'язаних елементів зовнішньої та внутрішньої безпеки суб'єктів господарювання, таких як: спеціальні органи та служби, об'єкти, наукові підходи, нормативно-правова база, політика, стратегія, концепція, принципи, функції, завдання, методи та засоби, що спрямовані на забезпечення реалізації стратегічних і тактичних інтересів суб'єкта господарювання а також захист цих інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз». У своєму дослідженні І.В. Сорока обґрунтовує цільові завдання, основні функції системи економічної безпеки в аспекті антикризового менеджменту підприємства.

Систему економічної безпеки підприємства З. Якубович розглядає як «підсистему відкритої складної системи – підприємства. Вона виділяє основні елементи системи економічної безпеки підприємства: вхід системи, суб'єкти системи, мету, цілі, завдання, принципи та інструменти». Система економічної безпеки транспортного підприємства – це комплекс організаційно-управлінських, технологічних, технічних, профілактичних і маркетингових заходів, спрямованих на кількісну та якісну реалізацію захисту інтересів підприємства від зовнішніх та внутрішніх загроз. На думку О.А. Кириченко і Ю.Г. Кім, «система економічної безпеки підприємства – це комплекс організаційно-управлінських, технологічних, технічних, профілактичних і маркетингових заходів, спрямованих на кількісну та якісну реалізацію захисту інтересів підприємства від зовнішніх і внутрішніх загроз». Учений О.А. Кириченко розглядає систему економічної безпеки як корінну функцію економічної системи, що реалізується завдяки функціонуванню певного набору складових підсистем та елементів. Система економічної безпеки в умовах глобалізації є складною, відкритою, ієрархічною, багаторівневою економічною системою. Основою визначення рівня ієрархії системи економічної безпеки може бути рівень управління або інша ознака, що ґрунтується на показниках масштабності економічної діяльності або параметрах величини потенціалу економічного про-

стору, який забезпечується відповідною економічною системою. Кількість рівнів ієрархії або підсистем залежить від організаційного, чи адміністративного поділу економічних систем, або штучного поділу залежно від завдання дослідження. Ураховуючи принцип системності, поділ за рівнями безпеки можна здійснити в межах підсистем будь-якого рівня ієрархії системи економічної безпеки. Система економічної безпеки, на думку О.М. Ляшенко, – це комплекс організаційно управлінських, режимних, технічних, профілактичних і пропагандистських заходів, спрямованих на якісну реалізацію інтересів суб'єктів господарювання від зовнішніх і внутрішніх загроз.

5.2. Механізм забезпечення фінансової безпеки підприємств

Нинішня кризова ситуація в Україні потребує дослідження та впровадження в дію заходів щодо покращення фінансової безпеки на макро- та мікрорівнях. Небезпечний стан суб'єктів господарювання необхідно розглядати системно, оскільки від фінансово-економічного стану кожного підприємства залежить безпека країни в цілому. Важливим є не те, що на сьогодні проявляються негативні чинники генезису економіки України, а те, наскільки це вплине на національне господарство, які будуть наслідки та тривалість виходу з кризового стану, і саме від нашої спільної праці, наукової, методологічної та практичної синергетичної діяльності залежить добробут і фінансова безпека всієї країни. Потрібно досліджувати не тільки ефективний стан діяльності, а й неефективний, тобто розглядати не лише фінансову безпеку, а й фінансово небезпечний стан підприємства. Тому потрібно враховувати рівень ризиковості, загрози, безпеку та небезпеку, ефективність або неефективність майнового стану, ділову активність або затухання, рентабельність чи нерентабельність, фінансову стійкість чи нестійкий стан, ліквідність, платоспроможність чи неплатоспроможний і неліквідний стан, урахування зовнішніх детермінант впливу. Урахування цих та інших факторів впливу є необхідною умовою дослідження в процесі механізму забезпечення фінансової безпеки підприємств. Тому досі залишаються актуальними наукові та практичні розробки щодо дефініцій «безпека», «фінансова безпека підприємства», «фінансова безпека держави». Політика держави повинна враховувати інструменти впливу та спрямовуватися на вдосконалення фінансової безпеки підприємств як окремого господарюючого суб'єкта, так і фінансову безпеку всієї держави.

Фінансова безпека підприємства є багатоаспектним явищем, тому необхідно вивчати історичні передумови розвитку, практичний і теоретичний аспекти, життєвий цикл її забезпечення, генезис розвитку, механізм забезпечення, підходи нау-

ковців щодо фінансової безпеки підприємства, оцінки та управління фінансовою безпекою підприємства, а також урахувати досвід закордонних учених-економістів і практичні надбання. Отже, потрібно здійснювати планування, аналіз, контролінгову діяльність, моніторинг, прогноз на всіх стадіях забезпечення фінансової безпеки підприємства.

Для того, щоб досягнути суть, принципи, методи, механізм, завдання, рівень забезпеченості фінансової безпеки підприємств та управління нею, необхідно наперед визначити сутність і складові фінансової безпеки підприємств.

На сьогодні фінансова безпека на макрорівні більш досліджувана, ніж на мікрорівні. Зокрема, питанням макрорівня займався О.І. Барановський, який вважав, що фінансова безпека на рівні держави – це ступінь захищеності фінансових інтересів на всіх рівнях фінансових відносин, стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової, розрахункової, інвестиційної, митно-тарифної та фондової системи.

Т.Т. Ковальчук вбачає причини небезпеки України в тіньовій економіці. Для того, щоб подолати певні негаразди, треба знати їх причини. Такої ж думки дотримується С.М. Єчкамов.

Учений О.В. Макарюк розглядає забезпечення фінансової безпеки держави через регулювання інвестиційного ринку, яке дасть змогу задовольнити потреби національної економіки у капіталі, що сприятиме її подальшому розвитку.

Так, Н.І. Ніколаюк, Д.Й. Никифорчук, М. Єрмошенко вважають, що «фінансовою безпекою є такий стан фінансово-кредитної сфери, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю цієї сфери забезпечувати ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання».

На думку І.А. Бланка, фінансова безпека підприємства є об'єктом дослідження лише останні 10-15 років. Учений підкреслює, що вона виражає відповідний аспект фінансового стану, відображаючи той чи інший рівень фінансового захисту. У системі фінансової безпеки повинні розглядатися лише найбільш пріоритетні фінансові інтереси, що відіграють найбільш важливу роль у забезпеченні його розвитку.

Натомість В.Л. Ортинський, І.С. Керницький, З.Б. Живко, М.І. Керницька, М.О. Живко взагалі не виділяють фінансову безпеку як окрему складову економічної безпеки підприємств. На їхню думку, до складу економічної безпеки входять комп'ютерна безпека, внутрішня безпека, безпека будинків і споруд, фізична безпека, технічна безпека, безпека зв'язку, безпека господарсько-договірної діяльності, безпека перевезень вантажів та осіб, безпека рекламних, культурних, масових заходів, ділових зустрічей та переговорів, протипожежна безпека, екологічна безпека, радіаційно-хімічна безпека, експертна перевірка механізму системи

забезпечення. Дотримуючись тієї ж точки зору, М.І. Камлик не виділяє фінансову безпеку як економічну категорію, але вважає, що економічна безпека суб'єктів підприємницької діяльності ставить за мету забезпечити сталий фінансовий розвиток, попередження негативних подій, що можуть призвести до негативних наслідків. Для цього підприємство повинно підтримувати фінансову стійкість, рівновагу, забезпечувати достатню фінансову незалежність підприємства і гнучкість у процесі прийняття фінансових рішень.

Учені С.І. Юрій та В.М. Федосов теж не виділяють фінансову безпеку підприємств як окрему економічну категорію, але вважають, що вона залежить від ефективності використання капіталу, якості корпоративного управління, фінансового менеджменту, оновлення технологій та інформаційної бази. Важливими умовами та елементами у забезпеченні нормального функціонування підприємства є оцінка й управління економічними ризиками та адаптація до змін ринкової кон'юктури.

Ми погоджуємося з С.І. Юрієм та В.М. Федосовим, що необхідно здійснювати оцінку й управління економічними ризиками, адаптуватися до змін ринкової кон'юктури, але нам здається, що необхідно це робити ураховуючи плінність часу, реагуючи на зміни в зовнішньому середовищі.

Також, Ю.Г. Кім вважає, що фінансова безпека підприємств є складовою економічної безпеки, та розглядає її як процес запобігання можливим збиткам від негативних впливів на економічну безпеку підприємства, тобто становлення та забезпечення прибутковості та стійкості бізнесу. Функціонування системи фінансової безпеки підприємств передбачає постійну взаємодію планування, аналізу, регулювання, контролю, мотивацій у процесі прийняття оптимальних управлінських рішень керівництвом і структурними підрозділами.

На думку І.П. Мойсеєнка, М.Я. Демчишина, формування інформаційно-аналітичного забезпечення фінансової безпеки підприємства передбачає використання фінансового моніторингу як ефективного аналітичного інструменту. Тобто, за допомогою методів, прийомів фінансового моніторингу виробляються стратегія і тактика розвитку підприємства, розробляються плани й управлінські рішення, здійснюється контроль за їх виконанням, виявляються резерви підвищення ефективності виробництва та управління, оцінюється ефективність діяльності підприємства.

Учені М.О. Живко, Х.З. Босак вважають, що для забезпечення інформаційної безпеки у складі системи безпеки організують підрозділи конкурентної (ділової) розвідки, контрозвідки та інформаційно-аналітичної служби. Кожна з цих служб виконує певні функції, що в сукупності характеризують процес створення та захисту інформаційної складової економічної безпеки.

Якщо розглянути історичні передумови виникнення фінансової безпеки, то про неї згадували насамперед з точки зору виходу з фінансової кризи, наприклад, еко-

Парадигма та генезис розвитку безпеки

Період	Теоретичні та практичні надбання у сфері безпеки
1	2
Теоретичний аспект	
60-ті рр.	Перші відкриті публікації економічних систем
80-90-ті рр.	Перші роботи, у яких існують проби систематизації різносторонніх знань у цій сфері, створення єдиної теорії. У результаті виникає єдина наука, що вивчає проблеми забезпечення економічної безпеки, – екосистейт (від англ. Economic security of state)
90-ті рр. – наші дні	У зв'язку з переходом від командно-адміністративної економіки до ринкової виникає об'єктивна необхідність у вивченні проблем безпеки в економічній сфері
Лютий 2007 р.	На засіданні Ради УСПП з корпоративної безпеки було прийнято рішення стосовно формування системи підготовки фахівців із безпеки підприємств
Червень 2007 р.	За активної підтримки керівництва Міністерства освіти і науки України було проведено процедуру його узгодження та затвердження керівництвом відповідних міністерств КМУ (Міністерством економіки, Міністерством фінансів, Міністерством праці та соціальної політики)
Практичний аспект	
1929-1933 рр.	Указом Президента США було створено Комітет з економічної безпеки, основним завданням якого було забезпечення нормалізації та стабілізації соціальної обстановки в країні
1973-1979 рр.	Проблема економічної безпеки розглядається як проблема нестачі ресурсозабезпеченості. Основні негаразди спричинені збільшенням обороноздатності країни, що негативно вплинуло на економічну та соціальну безпеку
1992 р.	Прийнято закон «Про безпеку», розроблена і діє концепція економічної безпеки в Росії.
1993 р.	Створено першу в Україні громадську організацію, що опікується питаннями організації правового захисту українського підприємництва – Міжнародна неурядова асоціація «Безпека приватного бізнесу» за ініціативи Союзу юристів України, фонду юристів України та фірми «Сакура».
16 січня 1997 р.	Прийнято Концепцію національної безпеки України, створено в Раді національної безпеки і оборони при Президентові України Управління економічною безпекою

Продовження табл. 5.2.1

1	2
жовтень 2006 р.	За підтримки А. Кінаха, В. Крутова, П. Пригунова, О. Діченка, О. Захарова розроблено Концепцію корпоративної безпеки підприємств
вересень 2007 р.	Створено перший навчальний заклад, який мав право готувати магістрів зі спеціальності «Управління фінансово-економічною безпекою», Інститут менеджменту безпеки при Університеті економіки та права «КРОК»
2009 р.	Запропоновано концепцію економічної безпеки антикризового управління економікою України, національну корпорацію антикризового управління економікою

номічної депресії часів президента Рузвельта, який вважав, що для забезпечення безпеки держави необхідно діяти швидко та ефективно. Прихильником того ж бачення був О. Суворов – класик світової стратегії, який у своїй книзі «Мистецтво перемагати» підкреслював: «Невелика затримка може коштувати життя». Міністр фінансів США Ендрю Меллон вважав, що для забезпечення безпеки необхідне втручання держави, інакше «криза живе себе сама». На противагу американцям, французький генерал Шарль де Голь для забезпечення безпеки вводив в дію економічну політику, яка базувалася на ідеях економічного дерегулювання, що передбачало підтягування економіки до вирішення національних завдань.

Парадигма та генезис розвитку безпеки давно цікавлять людство, саме тому виникає необхідність дослідити теоретичний і практичний аспекти започаткування та розвитку дефініції «безпека».

Слід зазначити, що на сьогодні характерною закономірністю у взаємовідносинах держави та бізнесу є наявність зустрічного процесу з боку підприємництва, причому, підприємництва організованого. Цей процес обумовлений низкою прагматичних факторів:

- можливість мінімізувати у разі входження в певне об'єднання витрати підприємства на організацію безпеки, що особливо важливо для середніх і невеликих суб'єктів економічної діяльності;
- входження в певні об'єднання сприяє зростанню іміджу підприємства, дає можливість уникнути потенційних небезпек і загроз;
- членство в корпоративному об'єднанні дає змогу більш відчутно впливати на нормотворчу діяльність, дієвість прийнятих законів і введених правил;
- статус члена об'єднання сприяє налагодженню продуктивного діалогу з державними структурами, посилює потенціал переговорної сили з владою.

В інших країнах, наприклад, Японії, членство новоствореного підприємства в професійному об'єднанні взагалі є обов'язковим.

Проблема безпеки останніми роками стала надзвичайно важливою. Тому виникає необхідність дослідити філософський аспект визначення безпеки на підставі ретроспективного аналізу спадщини представників філософської думки (табл. 5.2.2).

Таблиця 5.2.2

Філософський аспект розуміння безпеки

Персоналії	Головні ідеї бачення поняття «безпека»
1	2
Геракліт, Платон, Арістотель	Проблему безпеки розглядають як внутрішній мир, а зовнішній вважається короткою перервою між необхідними в соціальному сенсі війнами
Тібул, Вергілій, Горацій, Сенека	Сприяють «локальній безпеці» в епоху пізньої адаптації як наслідок негативного ставлення до війни
Августин Блаженний	Вбачав безпеку в мирі та злагоді, поділяв Всесвіт на «Град земний» (людський) і «Град Божий». Люди можуть заслужити бажаний мир, якщо підкоряться Божественному порядку: мир знаходить той, хто обстоює спокій і покору. Від Августина бере початок ідея «Миру Божого» (Pax Treuga Dei) – миру, безпеки й злагоді в межах християнських держав
Еразм Роттердамський	На його переконання, саме мир сприятиме досягненню безпечного стану життя, втілення в життя всіх цінностей людської культури
Себастьян Франк	Послідовник ідей Еразма Роттердамського
Гроцій Гуго де Гроот	Його доробок «Про право війни і миру» (1625 р.) присвячений міжнародному праву. Вбачав забезпечення безпеки у врегулюванні відносин між державами. Обґрунтовував ідею вічного миру, що була запорукою гарантування стійкої безпеки як реальної передумови процвітання молодих держав
Томас Гоббс	Був прихильником індивідуальної безпеки людини, вводить поняття «природний закон» (lex naturalis), тобто розпорядження або знайденого розумом загального правила, згідно з яким людині забороняється робити те, що згубно для її життя. Мета держави – гарантування безпеки
Іммануїл Кант	Прихильник колективної безпеки. Розглядає проблему безпеки у всесвітньо-історичному масштабі
К.Маркс, Ф.Енгельс	Прихильники концепції безпеки про закономірне зростання ролі народних мас як головного суб'єкта соціального прогресу, про рушійні політичні сили прогресу. Боротьба за мир і безпеку – складна боротьба за звільнення від експлуатації пролетаріату. Шлях до затвердження безпеки вбачали в єдності пролетаріату, перемозі соціалістичної революції, докорінній зміні суспільного устрою

Продовження табл. 5.2.2

А.Швейцер	Висуває положення «я є життя, що хоче жити серед життя», з якого виводить необхідність гарантування безпеки життя
Карл Ясперс	Вважає, що безпека в усьому світі починається з безпеки у власному будинку. Зовнішня і внутрішня свобода всіх людей може бути забезпечена лише на основі екзистенціальної свободи кожної окремої людини. Маючи свій початок в індивіді, свобода знаходить життя всередині держави у вигляді республіканського правління та виражається у виступі цієї держави проти пригноблення інших народів. Проте свобода не означає свавілля, справжня свобода можлива лише у вірності істині. Немає безпеки без свободи, але й немає свободи без істини.

Нині та в подальшому розвиток безпеки на рівні держави, регіону чи підприємства буде дуже сумнівним без опори на класичну спадщину в цьому понятті. Погляди щодо цього є показовими як у своїй протилежності, так і в єдності, що може стати перспективним аспектом осмислення сутності безпеки, навколо якого й будуватиметься майбутня система.

Однак, існують інші погляди на дефініцію «безпека» в різних наукових доробках та освітньо-наукових напрямках (табл. 5.2.3).

Так, Г. Мінаєв визначає наступну дефініцію «безпека», а саме: безпека характеризує стан системи як цілісного організму досягнутого рівня захищеності від загроз як внутрішніх, так і зовнішніх.

Л.В. Гнилицька розглядає безпеку як стан захищеності, тобто статичності, тільки за командно-адміністративної економіки, коли суб'єкти господарювання є державною власністю.

Безпека є складним соціально-політичним явищем. Її можна розглядати як стан, коли немає небезпеки.

Ціль забезпечення безпеки підприємства є комплексною дією на потенційні та реальні загрози, що дають змогу йому успішно функціонувати в нестабільних умовах зовнішнього та внутрішнього середовищ. Загроза безпеки – потенційні або реальні можливості, дії, процес або явище, яке може порушити його стійкість, розвиток і призвести до зупинки діяльності. Виділяються економічні, соціальні, правові, організаційні, інформаційні, екологічні, технічні та кримінальні загрози.

У науковій літературі виділяють поняття «комплексна безпека підприємства», що характеризується «грамотною актуалізованою, вчасно отриманою інформацією підтримки», (наприклад, детективне агентство, юристконсульт, служба безпеки тощо.)

Проте, найбільш важливим і всеохоплюючим визначенням поняття «фінансова безпека», на нашу думку, є таке: фінансова безпека підприємства – це система,

Порівняльна характеристика підходів до дефініції «безпека»

Назва підходу	Зміст підходу
Економічний	Стан захищеності об'єкта від різних загроз, за якого створено умови для його нормального функціонування та строгого використання встановлених режимів. Безпека забезпечується і використовується шляхом розроблення і реалізації систем, встановлених адміністрацією підприємства
Екологічний	Стан захищеності життєво важливих інтересів персоналу та його майна від потенційних чи реальних загроз, що створені внаслідок антропогенної дії на навколишнє середовище, а також від стихійних дій і катастроф
Національний	Стан захищеності життєво важливих інтересів держави від негативного впливу широкого кола чинників (загроз)
Фінансовий	Сукупність фінансових інтересів, що потребують захисту. Здатність підприємства самостійно розробляти і проводити фінансову стратегію, відповідно до цілей корпоративної стратегії, в умовах невизначеного та конкурентного середовища
Інформаційний	Забезпечення захисту інформації від випадкового чи навмисного доступу до осіб, що не мають на це права, інтегральна властивість інформації, що характеризується конфіденційністю, цілісністю та приступністю, захищеність пристроїв, процесів, програм, середовища і даних, що забезпечує цілісність інформації, яка обробляється, зберігається і передається цими засобами, властивість середовища забезпечувати захист інформації
Міжнародний	Вироблення ефективної антикризової стратегії та проведення відповідної політики на найвищому державному рівні
Соціальний	Стан захищеності соціальних інтересів особи, суспільства, держави від впливу загроз національній безпеці
Демографічний	Сприяння розвитку трудового потенціалу економіки, духовного та фізичного розвитку населення. Формування підприємствами фондів соціальної підтримки населення. Вирівнювання гендерної нерівності
Авторський підхід	Це такий стан будь-якого об'єкта, при якому, перебуваючи під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, можна запобігти ризикам шляхом ідентифікації, управління, диверсифікації, за умови швидкої адаптації в часовому просторі, не завдаючи шкоди зовнішньому середовищу, дотримання правових засад і сприяння застосуванню превентивних заходів

яка забезпечує стабільність найважливіших фінансових пропорцій розвитку підприємства, що формують захищеність його фінансових інтересів.

У цілому фінансова безпека охоплює фінансову безпеку домашніх господарств, підприємств, організацій, установ, галузей господарського комплексу, регіонів, окремих секторів економіки, держави та різноманітних міждержавних утворень, а також світового співтовариства. В основі методології створення дієвої системи фінансової безпеки повинно бути не механічне поєднання її окремих аспектів, а якісна зміна підходів до їх формування на базі вивчення взаємозв'язків між ними. Для цього необхідно розробляти принципи класифікації елементів системи фінансової безпеки (рис. 5.2.1). Класифікація сприятиме забезпеченню порівнянності окремих блоків та їх взаємозв'язку, а відтак, і створенню системи фінансової безпеки. Формування цієї системи повинно відбуватися на основі розроблення відповідної теорії, концепції, стратегії та тактики, проведення адекватної політики, наявності необхідних інструментів, застосування заходів, способів і методів її забезпечення.

Відповідно до наведеного рис. 5.2.1 можемо охарактеризувати систему елементів фінансової безпеки підприємств, а саме: науково визначені парадигми та

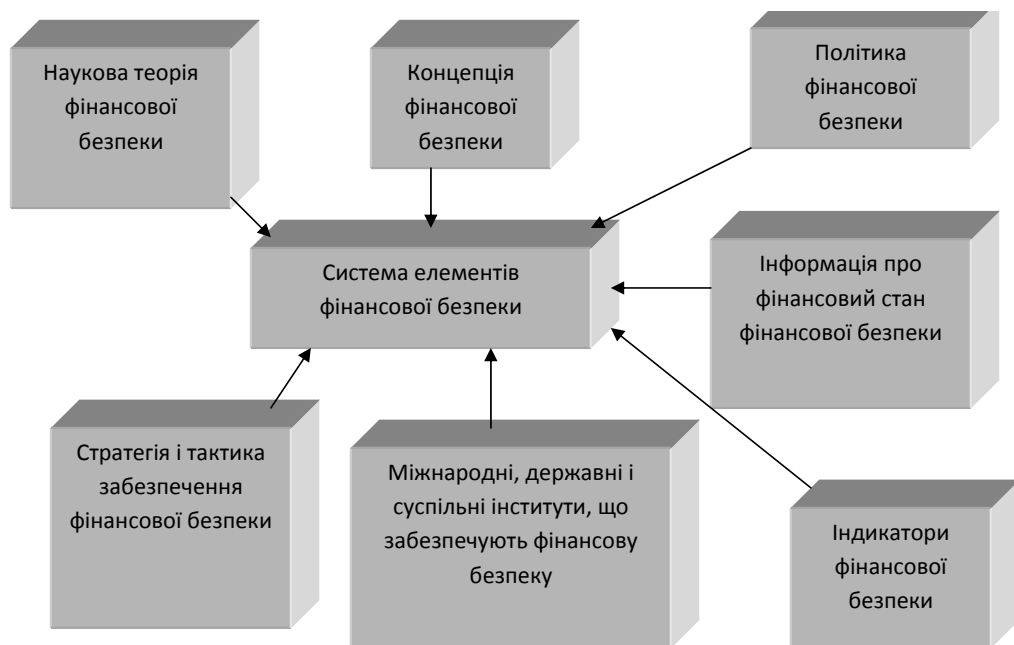

Рис. 5.2.1. Елементи системи фінансової безпеки

генезису розвитку; місія, цілі та завдання забезпечення безпеки, шляхи та методи досягнення, на основі узагальнення цілей окремого підприємства та держави; політика фінансової безпеки в забезпеченні необхідними нормативно-методологічними документами держави; оприлюднення інформації про стан фінансової безпеки в засобах масової інформації; рівень тривалості забезпечення фінансової безпеки; рівень скоординованості та взаємодопомога міжнародних, державних інституцій, що забезпечують фінансову безпеку; висвітлення всіх показників, що характеризують фінансову безпеку.

У процесі оцінки поточного рівня забезпечення фінансової складової економічної безпеки підлягають аналізу:

- фінансова звітність і результати роботи підприємства (організації) – платоспроможність, фінансова незалежність, структура й використання капіталу та прибутку;
- конкурентний стан підприємства (організації) на ринку – частка ринку, якою володіє суб'єкт господарювання;
- рівень застосовуваних технологій і менеджменту;
- ринок цінних паперів підприємства (організації) – оператори та інвестори цінних паперів, курс акцій.

Важливою передумовою охорони фінансової складової економічної безпеки є планування комплексу необхідних заходів та оперативна реалізація запланованих дій у процесі здійснення певним суб'єктом господарювання фінансово-економічної діяльності.

Фінансова безпека підприємства характеризується багатьма видами. Так, І.А. Бланк виділяє такі класифікації видів фінансової безпеки підприємств:

- рівень фінансової діяльності – фінансова безпека підприємства в цілому, окремих структурних підрозділів, окремих господарюючих операцій підприємства;
- функціональний вид фінансової діяльності – фінансова безпека інвестиційної, кредитної, емісійної, інноваційної діяльності підприємства;
- характер виявлення загроз фінансовим інтересам – фінансова безпека підприємства, спрямована на нейтралізацію реальних загроз, передбачення потенційних загроз;
- джерело загроз фінансовим інтересам – фінансова безпека підприємства, спрямована на захист від зовнішніх і внутрішніх загроз;
- характер використовуваних механізмів захисту фінансових інтересів – фінансова безпека підприємства, що забезпечує внутрішні та зовнішні механізми захисту фінансових інтересів;
- направленість використовуваних механізмів захисту фінансових інтересів – фінансова безпека, спрямована на організацію деструктивного спрямування ок-

ремих факторів на фінансові інтереси підприємства, що забезпечує компенсацію збитку, який завдається реалізованими загрозами фінансовим інтересам підприємства;

– часовий період – фінансова безпека, що забезпечує безпеку в тактичному та стратегічному періодах;

– рівень захищеності фінансових інтересів – висока фінансова безпека підприємства, низька та середня;

– стійкість параметрів, що забезпечують захист фінансових інтересів – стійка та нестійка фінансова безпека підприємства;

– легітимність використовуваних методів захисту фінансових інтересів – фінансова безпека підприємства легітимними методами (повністю відповідають діючим у країні правовим нормам) і нелегітимними методами.

Нами виділено ряд послідовних дій щодо забезпечення фінансової безпеки підприємств (рис. 5.2.2), а саме:

1) формування чіткої місії (для чого створене підприємство), цілей (напрями діяльності підприємства) і завдань (сукупність дій, спрямованих на досягнення цілей підприємства);

2) визначення стратегії та тактики підприємств (визначення довгострокового та короткострокового планування діяльності суб'єкта виробничо-господарської діяльності);

3) постійний контроль за виконанням поставлених завдань, тобто на всіх стадіях господарської діяльності підприємств необхідно здійснювати моніторинг їхньої діяльності з метою підвищення забезпеченості фінансової безпеки;

4) внесення коригувань у процесі забезпечення фінансової безпеки підприємств – послідовність дій щодо застосування змін у тактичному та стратегічному плануванні діяльності підприємств;

5) аналіз виконаної роботи із забезпечення фінансової безпеки підприємств – перевірка основних показників діяльності: фінансова стійкість, платоспроможність, рентабельність, ліквідність, ділова активність, прибутковість, рівень беззбитковості;

6) мотивація працівників до підвищення фінансової безпеки підприємств – підготовка та перепідготовка фахівців від робітничих спеціальностей до магістрів, пошук захисту від рейдерських атак і шпигунства, моніторинг фінансової документації, тісний взаємозв'язок із покупцями, посередниками та постачальниками, формування корпоративної культури, заохочування праці саме в цій компанії, відсутність повної інформації щодо фінансової діяльності підприємства у кожного працівника, відслідковування фінансової інформації, яка направлена на розголошення в засобах масової інформації.

Спираючись на вивчені наукові джерела, нами опрацьовано та узагальнено ос-

новні складові, що сприяють забезпеченню фінансової безпеки підприємств, використовуючи для цього SWOT-аналіз.

Рис. 5.2.3 визначає головні складові, що впливають на забезпечення фінансової безпеки підприємства. Безумовно, всі вони мають неабияке значення для покращення діяльності підприємства, але, на наш погляд, необхідно звернути увагу на створення антикризових інституцій і закладів освіти з підготовки висококваліфікованих працівників фінансової безпеки. Саме тому необхідно розглянути механізм удосконалення фінансової безпеки на основі створення антикризового управління.

Рис. 5.2.2. Генезис забезпечення фінансової безпеки підприємств

Джерело: авторська розробка

Макрорівень (екзогенні зміни)	S – strengths (сильні сторони)	W – weaknesses (слабкі сторони)
Мікрорівень (ендогенні зміни)	<p>O – opportunities (можливості)</p> <ul style="list-style-type: none"> - чітко сформувані місія, цілі та завдання на підприємстві; - склад, структура продукції та послуг; - рівень технічного та технологічного оснащення підприємств; - загальна величина затрат, співвідношення між постійними та змінними витратами; - оптимальний склад і структура активів, ефективне управління ними (зокрема запасами); - склад і структура фінансових ресурсів; - прибутковість діяльності підприємств; - наявність внутрішніх фінансових резервів; - єдина дисципліна виконання певних вимог, однакових для всіх; - єдність керівництва – сукупність дій, які спрямовані на досягнення спільної мети; - узгодженість індивідуальних інтересів із загальними (інтереси одного працівника не повинні переважати над інтересами організації); - винагорода і стимулювання праці; - централізація управління; - дотримання принципу справедливості та рівності працівників; - корпоративний дух; - створення умов для творчої роботи; - єдність персоналу 	<p>T – threats (загрози)</p> <ul style="list-style-type: none"> - недостатність кваліфікованого персоналу; - недостатній рівень захисту інформації на підприємствах; - відсутність тактики та стратегії діяльності; - велика кількість керівників у одного працівника; - загострення міжнародної конкуренції на внутрішньому ринку; - посилення податкового тиску; - недосконала законодавча база в Україні; - зниження ринку збуту внаслідок фінансової кризи в країні; - недостатня підтримка малого та середнього бізнесу з боку держави; - високий рівень рейдерських атак; - низький рівень інвестиційної привабливості вітчизняних підприємств; - неможливість відслідковувати політику конкурентів, оскільки велика їх частка знаходиться в тіні

Рис. 5.2.3. SWOT-аналіз забезпечення фінансової безпеки підприємства

Розглянемо ще два види стратегічного аналізу, які мають вплив на забезпечення фінансової безпеки підприємств: PEST-аналіз і SNW-аналіз.

SNW-аналіз використовується в ході аналізу внутрішнього середовища. Абревіатура SNW виражає такі позиції підприємства за факторами:

- S – сильна позиція (strenght position);
- N – нейтральна позиція (neutral position);
- W – слабка позиція (weakness position).

На макрорівні сконцентрований PEST-аналіз, який містить чотири складові, а саме:

- P – політико-правове середовище (political and legal environment);
- E – економічне середовище (economic environment);
- S – соціокультурне середовище (sociocultural environment);
- T – технологічне середовище (technological environment).

На основі цих даних побудуємо таблицю.

Таблиця 5.2.4

Система взаємозв'язку методів стратегічного аналізу впливу на фінансову безпеку підприємств

Основні методи стратегічного аналізу	Аналіз факторів зовнішнього середовища	Аналіз факторів внутрішнього середовища
SWOT-аналіз	+	+
PEST-аналіз	+	-
SNW-аналіз	–	+

Таким чином, категорію «економічна безпека підприємств» можна розглядати у функціонально-структурному аспекті, тобто як сукупність взаємопов'язаних систем безпеки, що відображають функціонування окремих «блоків» або сфер економічної системи держави. Це можуть бути інвестиційна, фінансова та зовнішньоекономічна безпеки, які чинять особливий вплив на стан національної безпеки вцілому. Фінансова безпека стає основним економічним гарантом стабільності, забезпечуючи виробничий базис інфраструктурними інститутами розподілу фінансових та інвестиційних ресурсів. Безпека є складним соціально-політичним явищем, яке охоплює багато сторін життя. Фінансову безпеку можна розглядати як стан, коли немає небезпеки.

Фінансова безпека розглядає й регулює питання фінансово-економічної спроможності підприємства, стійкості до банкрутства, визначає параметри платоспроможності й інші грошові характеристики. Ця складова вважається провідною й вирішальною, оскільки фінанси за ринкових умов господарювання є двигуном будь-якої економічної системи.

Усі ці підходи зводяться до забезпечення умов збереження комерційної таємниці, інтелектуальної власності та інформації, захищеності підприємства від

негативного впливу зовнішнього середовища, тобто здатність підприємства протистояти несприятливому зовнішньому впливові, а також швидко реагувати на різноманітні зовнішні загрози. З позиції ресурсно-функціонального підходу фінансову безпеку підприємства розглядають як процес найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів для уникнення загроз і забезпечення стабільного функціонування підприємства в поточному і майбутньому періоді. Важливими умовами й елементами у забезпеченні нормативного функціонування підприємства є оцінка й управління економічними ризиками та адаптація до змін ринкової кон'юнктури.

Учені А.В. Козаченко, В.П. Пономарев, Д.Н. Ляшенко підкреслюють, що захист інтересів підприємства забезпечується за допомогою відповідного механізму. Тому варто окреслити підходи до визначення економічної категорії «інтерес» (табл. 5.2.5).

Таблиця 5.2.5

Підходи до визначення економічної категорії «інтерес»

Назва підходу	Зміст підходу
Національний	Життєво важливі матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства та держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток
Загальний	Інтерес, який, враховуючи інтереси, що існують у суспільстві, і орієнтуючись на загально визначені людством гуманні моральні цінності, формується в суспільстві як загальний інтерес останнього
Соціальний	Орієнтири та прагнення людини, суспільства, держави до задоволення соціальних потреб щодо безпечної життєдіяльності, суспільно нормального функціонування і соціального розвитку
Інформаційний	Створення системи інформаційного забезпечення, аналітичний аналіз інформації
Авторський підхід	Те, що спонукає підприємства до існування, розвитку та забезпечення фінансової безпеки

Категорія «інтерес» тісно пов'язана з такими поняттями, як: «потреба», «загроза», «ризик», «небезпека», «збиток». Інтерес стимулює об'єкт до певної дії чи бездіяльності, які виходять з потреби, тобто нестачі чогось необхідного (запасів, ресурсів), натомість при будь-якій діяльності суб'єкта існує небезпека, що може спричинити шкоду підприємству, а також ризик – наявність певної невизначеності, ймовірність настання несприятливої події. Поряд із ризиком обов'язково існує збиток, тобто вони взаємопов'язані між собою.

Ризик – це ймовірна подія, яка може призвести до настання несприятливої події. Дуже часто категорію «інтерес» ототожнюють із економічною категорією «потреба». Тому необхідно подати її визначення.

Потреба – передумова та внутрішні спонукальні мотиви розвитку матеріального і духовного виробництва. Будучи усвідомленими, вони перетворюються в інтерес. Бізнес успішно розвивається завдяки правильному розумінню потреб, оскільки надає конкретності послуги за цілком конкретні гроші. Потреби народжені у виробництві, задовольняються за оптимальних розмірів виробництва.

Необхідно визначити ряд підходів до категорії «ризик» (табл. 5.2.6).

Таблиця 5.2.6

Підходи до визначення економічної категорії «ризик»

Назва підходу	Зміст підходу
1	2
Менеджмент	Система управління ризиками, яка включає в себе стратегію й тактику управління, спрямовані на досягнення основних бізнес-цілей.
Військовий	Умовне поняття, яке містить велике коло ризиків. Якщо в умови страхування вміщено ризик військовий, то страховик компенсує збитки, пов'язані з втратою або ушкодженням застрахованого майна (суден, вантажів) унаслідок будь-яких військових дій (незалежно від офіційного проголошення стану війни), заворушень населення, дій зловмисників; дій трудових колективів (страйки). Незважаючи на широкий обсяг покриття, діє лише в мирний час або в умовах обмежених військових конфліктів
Фінансовий	Спекулятивні ризики. Інвестор, здійснюючи венчурне вкладення капіталу, заздалегідь знає, що для нього можливі тільки два види результату – дохід чи збиток. Особливістю фінансового ризику є ймовірність настання збитку внаслідок проведення яких-небудь операцій у фінансово-кредитній і біржовій сферах, здійснення операцій із цінними паперами, тобто ризику, що впливає з природи цих операцій; значною мірою залежать від обраної ними політики взаємовідносин з боржником після того, як стало відомо, що він опинився у фінансовій кризі. Це концепція, що означає потенційно негативний вплив на майно чи деяку вартість, що може виникати в теперішній момент часу чи в майбутньому
Медичний	Аналіз ризику в медичних дослідженнях – це комплекс дій для вивчення, аналізу та ідентифікації механізмів виникнення явищ, що мають великий вплив на спосіб життя та стан здоров'я людини, з метою запобігання згаданим явищам або протидії їх виникненню. Результат аналізу ризику – оцінка стану здоров'я частини населення, яка зазнає впливу з боку хімічних сполук і в якій очікується прояв шкідливих для здоров'я ефектів

Продовження табл. 5.2.6

1	2
Виникнення надзвичайної ситуації	Ймовірність або частота виникнення джерела надзвичайної ситуації, що визначається відповідними показниками
Інноваційний	Можливість втрат, що виникають унаслідок вкладення підприємством коштів у виробництво нових товарів (послуг), які, можливо, не знайдуть попиту на ринку
Маркетинговий	Спричинений неточними прогнозами обсягів досліджуваного ринку
Авторський підхід	Визначена велечина, що має ймовірнісний характер щодо настання негативної події, яка безпосередньо пов'язана з загрозою та величиною завданого збитку, залежить від впливу зовнішніх і внутрішніх детермінант та зумовлена страхом суб'єкта за пошкодження об'єкта

Для більш повного розуміння фінансової безпеки підприємства необхідно визначити її види.

Формування системи фінансової безпеки підприємств повинно включати поряд із обґрунтуванням її складових, їх класифікацію за різними ознаками, визначення місця та ролі у забезпеченні економічної безпеки підприємств. Тобто основою методології створення дієвої системи фінансової безпеки підприємств повинно бути не механічне поєднання її окремих аспектів, а якісна зміна підходів до їх формування на базі вивчення взаємозв'язків між ними. Для цього необхідно визначити принципи класифікації видів фінансової безпеки підприємств (табл. 5.2.7).

Таблиця 5.2.7

Класифікація видів фінансової безпеки підприємств

Ознаки класифікації	Класифікаційні види
1	2
Рівень фінансової діяльності	- фінансова діяльність підприємства в цілому; - окремих структурних підрозділів - окремих фінансових операцій
Функціональний вид фінансової діяльності	- фінансова безпека інвестиційної - кредитної; - емісійної; - інноваційної; - інших видів діяльності
Характер прояву загроз фінансовим інтересам	- фінансова безпека, зорієнтована на нейтралізацію загроз; - попередження потенційних загроз
Джерело загроз фінансовим інтересам	- фінансова безпека, зорієнтована на захист фінансових інтересів від зовнішніх загроз; - на захист фінансових інтересів від внутрішніх загроз

1	2
Характер використовуваних механізмів захисту фінансових інтересів	- фінансова безпека, що забезпечується внутрішніми та зовнішніми механізмами захисту фінансових інтересів;
Спрямованість використаних інтересів механізмів захисту фінансових інтересів	- фінансова безпека, що обмежує деструктивний вплив окремих факторів на фінансові інтереси; - забезпечує компенсацію збитків, що завдаються реалізованими загрозами фінансовим інтересам.
Часовий період	- короткострокова, середньострокова, довгострокова фінансова безпека підприємства
Рівень захищеності фінансових інтересів	- висока, нормальна, низька фінансова безпека підприємства
Стійкість параметрів, що забезпечують захист фінансових інтересів	- стійка та нестійка фінансова безпека підприємства
Легітимність використання методів захисту фінансових інструментів	- фінансова безпека підприємства, що забезпечується легітимними або нелегітимними методами
Стан економіки	передкризовий, кризовий, післякризовий, звичайний, надзвичайний
Ступінь повноти	абсолютна, повна, часткова
Стан безпеки	фактична, очікувана, потенційна
Стабільність	стабільна (безперервна, періодично відновлювана), нестабільна (епізодична, тимчасова)
Мотивація	вимушена, примусова, ненавмисна, ініціативна
Фаза відтворення	виробництво, розподіл, омін, споживання
Система забезпечення управління	горизонтальна, вертикальна

Практична значущість наведеної класифікації полягає в тому, що саме залежно від конкретного стану фінансової безпеки підприємств у певний проміжок часу необхідно вживати стратегічних і тактичних заходів щодо поліпшення, адаптації або проведення негайних дій з метою запобігання ризику настання банкрутства підприємства, а також ряд превентивних заходів.

Більшість авторів розглядають фінансову безпеку підприємств з позиції ефективної виробничо-господарської діяльності. Однак, на нашу думку, до цього питання необхідно підходити більш масштабно оскільки краще розглядати не тільки

фінансово безпечний стан підприємства, тобто більше нульової позначки, а й безпечний, до нульового позначення.

Методи оцінки фінансової безпеки на макрорівні, тобто на рівні держави, досліджувалися М.М. Єрмошенко. Проте, ця проблематика на мікрорівні, на рівні підприємства має характер невизначеності та дискусійності. На сьогодні немає єдиної точки зору вчених-економістів щодо вибору критеріїв оцінки фінансової безпеки підприємства, індикаторів, які її відображають. Тому, виникає необхідність дослідити методи оцінки рівня фінансової безпеки підприємства.

Так, основним критерієм оцінки рівня забезпечення фінансової безпеки підприємства слід вважати чистий прибуток. На основі цього критерію можна будувати всю систему показників, які характеризують стан фінансової безпеки. Індикатори, або показники фінансової безпеки, виступають як кількісні характеристики стану фінансової діяльності, що відібрані для характеристики фінансової безпеки підприємства.

Дослідники Ю.Б. Кракос, Р.О. Разгон вважають, що жодна методика оцінки фінансової безпеки підприємств не дає повну, всеосяжну оцінку такої безпеки підприємств.

Методичні рекомендації щодо оцінки рівня фінансової безпеки підприємства:

- розглядати фінансову безпеку як комплексну величину, оскільки вона включає декілька складових. Для визначення фінансової безпеки підприємств вводять поняття «еталонне підприємство», тобто таке підприємство, рівень фінансової безпеки якого є найкращим;

- після отриманих результатів необхідно дати рекомендації з метою підвищення рівня фінансової безпеки підприємства.

Оскільки фінансова складова економічної безпеки, на думку Ю.Б. Кракос, Р.О. Разгон, – це комплексна величина, то запропоновано її визначити інтегральним показником:

$$S_{\text{ФБП}} = S_{\text{R}} + S_{\text{ПФ}} + S_{\text{ДА}} + S_{\text{РС}} + S_{\text{ІП}}, \text{ де}$$

$S_{\text{ФБП}}$ – інтегральний показник фінансової безпеки підприємства;

S_{R} – комплексний показник оцінки ефективності управління, бали;

$S_{\text{ПФ}}$ – комплексний показник оцінки платоспроможності, бали;

$S_{\text{ДА}}$ – комплексний показник оцінки ділової активності, бали;

$S_{\text{РС}}$ – комплексний показник оцінки ринкової стійкості, бали;

$S_{\text{ІП}}$ – комплексний показник оцінки інвестиційної привабливості, бали.

За критеріальне значення пропонується взяти 5 балів.

За комплексною складовою з допомогою експертних оцінок Ю.Б. Кракос, Р.О. Разгон було відібрано індикатори, які найточніше відображають кожен складову фінансової безпеки. До складу комплексного показника оцінки ефективності управління було віднесено такі показники: рентабельність активів, власного ка-

підприємства, загальна рентабельність продажів по валовому прибутку, рентабельність продукції. Комплексний показник оцінки платоспроможності та фінансової стійкості складається з таких показників: коефіцієнт поточної ліквідності, коефіцієнт абсолютної ліквідності, співвідношення кредиторської та дебиторської заборгованості, коефіцієнт забезпечення власними обіговими коштами, коефіцієнт маневреності власного капіталу. До напряму ділової активності належать показники оборотності активів, власного капіталу. До складу комплексного показника оцінки ринкової стійкості було віднесено коефіцієнт автономії, фінансового ризику, маневреності абсолютних активів, мобільності та індекс постійного активу. Для оцінки інвестиційної привабливості використовуються такі показники: коефіцієнт чистої виручки, показник чистого прибутку на акцію, коефіцієнт реінвестування прибутку, коефіцієнт стійкості економічного росту, показник маржі прибутку. Як нормативне значення для перелічених коефіцієнтів логічно використовувати середньогалузеві показники промисловості України, що дасть змогу оцінити стан підприємства в порівнянні з середнім по галузі. Складові фінансової безпеки (S_R , $S_{ПФ}$, $S_{ДА}$, $S_{РС}$, $S_{ПЦ}$), тобто комплексні показники, можна розраховувати методом динамічної рейтингової оцінки. У промисловості оцінкою рівня фінансової безпеки може бути рейтинг окремого підприємства, розрахований по сукупності одиничних критеріїв. Рейтинг окремого підприємства характеризує його конкурентоспроможність відносно інших підприємств галузі, а сила конкурентної позиції якраз і є найкращим показником безпеки в умовах ринку.

Наступним підходом пропонується здійснювати оцінку рівня фінансової складової економічної безпеки на основі аналізу достатності оборотних коштів.

На нашу думку, запропонований підхід має досить вузький напрямок, тому що, крім оборотних коштів, на підприємстві є ще: прибуток, основний капітал, дотації у вигляді субвенцій, інвестиції, у акціонерних товариств – цінні папери тощо.

Підприємству потрібно не тільки зменшувати заборгованість, а й розвиватися, спрямовувати свою діяльність на розширення виробництва, отримання прибутку, зростання конкурентоспроможності на ринку, тобто підвищувати свою ринкову вартість.

Оцінка поточного рівня забезпечення фінансової складової економічної безпеки підприємства здійснюється за декількома основними напрямками аналізу, серед яких необхідно виділити:

- 1) оцінка ринкової стійкості підприємства (коефіцієнт автономії);
- 2) оцінка ліквідності активів, платоспроможність і кредитороспроможність (коефіцієнт покриття, коефіцієнт швидкої ліквідності, коефіцієнт абсолютної ліквідності, величина чистого оборотного капіталу);
- 3) оцінка фінансової стійкості (коефіцієнт маневреності власного капіталу, коефіцієнт фінансування, коефіцієнт забезпечення власними оборотними коштами);

4) оцінка ділової активності і рентабельності підприємства (фондовіддача, коефіцієнт обороту активів, коефіцієнт обороту кредиторської заборгованості, коефіцієнт обороту дебіторської заборгованості, коефіцієнт рентабельності активів, коефіцієнт рентабельності продукції).

Визначення фінансових показників у вигляді коефіцієнтів ґрунтується на співвідношенні між окремими статтями звітності. Оцінка показників фінансового стану підприємства передбачає порівнювання фактичних значень із нормативними. Логічної завершеності та достатньої об'єктивності результатів аналізу можна досягнути, тільки якщо з'єднати в загальний синтетичний показник основні коефіцієнти, що характеризують фінансово-господарську діяльність підприємства.

Оцінювання фінансової безпеки підприємства необхідно розпочати з розрахунку значень множини показників, які дадуть змогу зробити висновок стосовно умов функціонування підприємства – стабільна робота підприємства чи кризова ситуація в його діяльності. Методики визначення умов функціонування підприємства є загальновідомими. Найбільш оптимальним і об'єктивним є метод визначення типу фінансової стійкості підприємства, сутність якого полягає в такому: абсолютними показниками фінансової стійкості є показники, що характеризують міру забезпеченості запасів джерелами їхнього фінансування.

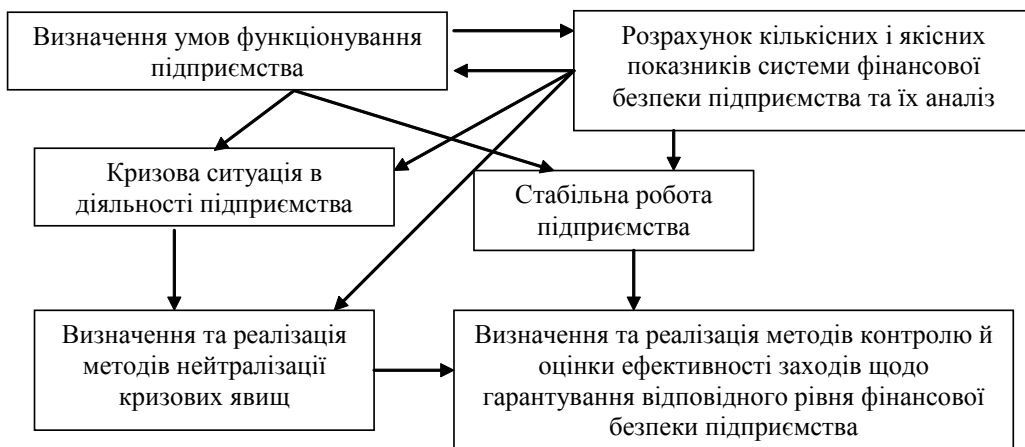

Рис. 5.2.4. Структурно-логічна схема процедури аналізу фінансової безпеки підприємства

На нашу думку, оцінку фінансової безпеки необхідно здійснювати комплексно, саме тому варто застосовувати інтегральний показник.

Системний підхід – це напрям методології наукового пізнання та соціальної практики, в основі якого лежить розгляд об'єктів як систем. Використання сис-

темного підходу як методологічного інструменту є результатом діалектичного розвитку людських пізнань, нагальною потребою в розробленні апарату, що дає змогу досліджувати з єдиних позицій складні та різнопланові завдання.

Так, пропонуємо розглянути вплив інтегральних фінансових показників на інтегральний показник фінансової безпеки підприємств (рис. 5.2.5).

Рис. 5.2.5. Вплив комплексних фінансових індикаторів на інтегральний показник фінансової безпеки підприємств

Джерело: авторська розробка

Фінансова стійкість підприємства означає здатність господарюючого суб'єкта функціонувати і розвиватися, зберігати рівновагу своїх активів і пасивів у мінливих умовах внутрішнього і зовнішнього середовищ. Однією з проблем оцінки й аналізу фінансової стійкості підприємства є розмежування з іншими характеристиками його фінансового стану. Одні й ті ж показники різні науковці по-різному називають, наприклад, платоспроможність ототожнюють із ліквідністю.

Платоспроможність – можливість безперервно сплачувати борги у відповідні терміни. Ліквідність – здатність активу перетворитися на гроші, чим легше обернути активи на гроші тим ліквіднішим є актив.

Майно (активи) – це ресурси, контрольовані підприємством в результаті минулих подій, використання яких, як очікується, збільшить економічні вигоди в майбутньому.

Ділова активність – уесь спектр зусиль, спрямованих на просування підприємства на ринках продукції, праці, капіталу. Ділова активність підприємства визначає його виробничу та комерційну діяльність.

Рентабельність – виражений у відсотках відносний показник прибутковості,

який характеризує ефективність витрат підприємства загалом або ефективність виробництва окремих видів продукції.

Довідники з економіки пропонують розглядати економічні індикатори як серію (або групу серій) статистичних даних, що використовуються економістами для аналізу й прогнозування змін в економічній діяльності. Бізнесовий словник розуміє під економічними індикаторами ключові статистичні дані. Британська енциклопедія інтерпретує економічні показники як статистику, що використовується для визначення стану загальноекономічної активності, особливо для прогнозування майбутнього. Маркетинговий словник визначає економічні індикатори як індекси, що походять від даних, зібраних за довгий період.

Нами запропоновано визначати оцінку фінансової безпеки підприємства на основі використання інтегрального показника із впливом майнового стану, а саме:

$$S_{\text{ФБП}} = S_{\text{R}} + S_{\text{П}} + S_{\text{ДА}} + S_{\text{ФС}} + S_{\text{МС}}, \text{ де}$$

$S_{\text{ФБП}}$ – інтегральний показник фінансової безпеки (небезпеки) підприємства;

S_{R} – комплексний показник оцінки рентабельності (збитковості);

$S_{\text{П}}$ – комплексний показник оцінки платоспроможності (неплатоспроможності);

$S_{\text{ДА}}$ – комплексний показник оцінки ділової активності (затухання);

$S_{\text{ФС}}$ – комплексний показник оцінки фінансової стійкості (непевності, нестійкої діяльності);

$S_{\text{МС}}$ – комплексний показник ефективності (неефективності) майнового стану.

До складу комплексного показника ефективності (неефективності) майнового стану $S_{\text{МС}}$ пропонуємо віднести частку оборотних виробничих фондів у обігових коштах, частку основних засобів у активах, коефіцієнт зношеності основних засобів, коефіцієнт оновлення основних засобів, частка довгострокових фінансових інвестицій у активах, частку оборотних виробничих активів, частку оборотних виробничих фондів у обігових коштах, коефіцієнт мобільності активів. Для розрахунку комплексного показника ділової активності (затухання) $S_{\text{ДА}}$ нами враховано такі індикатори: оборотність активів, фондівіддача, коефіцієнт оборотності обігових коштів, коефіцієнт оборотності запасів, коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості, коефіцієнт оборотності готової продукції, коефіцієнт оборотності кредиторської заборгованості. До комплексного показника оцінки рентабельності (збитковості) S_{R} пропонуємо враховувати: рентабельність активів за прибутком від звичайної діяльності, рентабельність капіталу, рентабельність власного капіталу, рентабельність виробничих фондів, рентабельність реалізованої продукції за прибутком від реалізації, рентабельність реалізованої продукції за прибутком від операційної діяльності, рентабельність реалізованої продукції за чистим прибутком, коефіцієнт реінвестування, коефіцієнт стійкості економічного зростання, співвідношення сплачених відсотків і прибутку. До комплексного показника оцінки фінансового стану (непевності, нестійкої діяльності) підприємства $S_{\text{ФС}}$

пропонуємо віднести: коефіцієнт забезпечення оборотних активів власними коштами, маневреність робочого капіталу, маневреність власних обігових коштів, коефіцієнт забезпечення власними обіговими коштами запасів, коефіцієнт покриття запасів, коефіцієнт фінансової незалежності, коефіцієнт фінансової залежності, коефіцієнт маневреності власного капіталу, коефіцієнт концентрації позикового капіталу, коефіцієнт фінансової стабільності, показник фінансового лівериджу, коефіцієнт фінансової стійкості. До комплексної оцінки показника платоспроможності (неплатоспроможності) S_{Π} відносимо: коефіцієнт ліквідності поточної, коефіцієнт ліквідності швидкої, коефіцієнт ліквідності абсолютної, співвідношення короткострокової дебіторської та кредиторської заборгованості.

Методом експертних оцінок нами було встановлено кретириальне значення фінансової безпеки підприємства – 5, тобто нижче 5 підприємство є фінансово небезпечним, а вище цього показника забезпечується фінансова безпека підприємства.

На думку автора, фінансову безпеку підприємств не потрібно розглядати лише з точки зору безпеки, адже необхідно враховувати й небезпечний його фінансовий стан, що супроводжується фінансово-господарськими збитками, затуханнями виробництва, неефективним майновим станом, нестійкою діяльністю.

На сьогодні в умовах невизначеності, крім оцінки фінансової безпеки підприємства, необхідно здійснювати ще й управління нею, яке, на нашу думку, повинно здійснюватися комплексно та систематизовано на основі збору інформації, обробки, узагальнення, моніторингу, контролінгу, здійснення ряду превентивних заходів.

Так, О.В. Раєвнева розглядає не тільки забезпечення, а й механізм управління розвитком підприємства та вважає, що він є «більш активною частиною системи управління, що забезпечує можливість цілеспрямованого розвитку підприємства і стає сукупністю засобів управління, які включають інструменти та важелі, що відповідають орієнтирам, передбачуваним наслідкам, критеріям вибору й оцінки, обмеженням і вимогам процесу розвитку підприємства з урахуванням певної стадії циклу його розвитку; організаційних і економічних методів управління, що є способами, прийомами та технологіями приведення в дію і використання засобів управління».

Управління безпекою на макрорівні вивчав А.І. Сухоруков, який вважав, що проблеми економічної безпеки загострюються в умовах відкритої економіки. Основними завданнями держави є виявлення загроз, вимірювання рівня їхньої небезпеки, реалізація адекватних заходів щодо запобігання та усунення загроз, а також негативних наслідків їхнього впливу. Щоб запобігти фінансовій небезпеці необхідно «здійснювати ретельний моніторинг традиційних проблем, а також вивчати проблеми, що виникають через посилення процесів реформування національної економіки, регіоналізації та глобалізації світової економіки, інтернаціоналізації фінансових потоків».

Учений А.П. Міщенко вважає, що управління фінансами підприємств повинно здійснюватися на основі абсолютних і відносних величин. Він підкреслює, що показники є вхідною інформацією, на якій повинен ґрунтуватися процес стратегічного управління та планування системи фінансової безпеки підприємств.

Отже, безпека, на думку автора, це такий стан будь-якого об'єкта за якого, перебуваючи під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, можна запобігти ризикам шляхом ідентифікації, управління, диверсифікації, за умови швидкої адаптації в часовому просторі, не завдаючи шкоди зовнішньому середовищу, дотримання правових засад і сприяння застосуванню превентивних заходів. Автор дотримується думки, що фінансова безпека на рівні підприємства – це сукупність небезпек, ризиків, які впливають на фінансовий стан суб'єкта виробничо-господарської діяльності. Забезпечення фінансової безпеки підприємств є безперервним процесом, що характеризується стадіями постійного розвитку та спаду залежно від багатьох факторів зовнішніх і внутрішніх загроз. Необхідною умовою механізму забезпечення економічної безпеки з урахуванням можливостей використання зовнішнього середовища за умови впливу часового простору є не тільки об'єкт порушення економічної безпеки підприємства, а й результативність фінансової безпеки, що потребує постійного моніторингу з метою забезпечення стратегічних цілей підприємств та швидкої зміни тактичних цілей у процесі адаптації до мінливого зовнішнього середовища. Фінансово безпечним можна вважати таке підприємство, яке за рахунок власних активів спроможне забезпечити запаси, не допустити невиправданої кредиторської заборгованості та своєчасно розраховуватися за своїми зобов'язаннями. При цьому, воно повинно мати достатній рівень рентабельності з урахуванням операційного та фінансового ризиків, бути ліквідним, мати стабільні доходи і широкі можливості залучення позикових коштів.

Розділ 6

Управління фінансовими ризиками на підприємстві

6.1. Економічний зміст, поняття фінансових ризиків та їх класифікація

Господарська діяльність підприємства пов'язана з великою кількістю ризиків: виробничо-технічними, комерційного характеру, обумовлених природними факторами, пов'язаних із професійним рівнем менеджерів.

Ризик, з економічної точки зору, – це небезпека виникнення непередбачених втрат очікуваного прибутку, доходу або майна, коштів у зв'язку з випадковими змінами умов економічної діяльності, несприятливими обставинами.

Основними критеріями ризику можна назвати:

- можливість настання;
- випадковість по суті;
- співвіднесеність із певною сукупністю споріднених об'єктів;
- факт реалізації не відомий у часі та просторі;
- наслідки реалізації повинні бути об'єктивно виміряні й оцінені.

Основні види підприємницького ризику:

1. Виробничий ризик. Пов'язаний із виробництвом продукції, товарів, послуг із здійсненням будь-яких видів виробничої діяльності. Причини виникнення ризику – можливе зниження передбачуваних об'ємів виробництва, ріст матеріальних та інших витрат, сплата підвищених відрахувань і податків.

2. Комерційний ризик. Виникає у процесі реалізації товарів і послуг. Причини – зниження об'ємів реалізації товарів і послуг унаслідок зміни кон'юнктури ринку збуту, підвищення закупівельних цін, непередбачене зниження об'єму закупок, втрата товару в процесі обороту, підвищення витрат у процесі обороту (у торгівлі). У будь-якій господарській діяльності завжди існує небезпека втрат, зумовлена специфікою тих чи інших господарських операцій. Небезпека таких втрат – це комерційні ризики. Комерційний ризик – невпевненість у можливому результаті,

невизначеність цього результату діяльності. Складовою частиною комерційних ризиків є фінансові ризики.

3. Фінансовий ризик. Виникає у сфері відносин підприємств із банками та іншими фінансовими інститутами. Вони пов'язані з імовірністю втрат коштів або їх недоотриманням.

Найбільш суттєву частину господарських ризиків підприємства становлять фінансові ризики.

Вітчизняні науковці подають таке визначення фінансового ризику – це ризик, що характеризується імовірністю втрат фінансових ресурсів (коштів) у підприємницькій діяльності. У цьому значенні поняття «фінансовий ризик» тотожне поняттю «комерційний (підприємницький) ризик». Першим недоліком наведеного визначення є те, що ототожнюються поняття, які є назвами класів у межах однієї класифікаційної системи. Другим – те, що поняття «фінансові ресурси» ототожнюється з поняттям «кошти», що є принциповою помилкою в розумінні саме фінансових ресурсів.

Фінансовий ризик – імовірність виникнення непередбачуваних фінансових втрат (зниження очікуваного прибутку, доходу, втрата частини чи всього капіталу) у ситуації невизначеності умов фінансової діяльності підприємства.

Так, Г.О. Крамаренко, зазначає, що фінансовий ризик – це ризик, що супроводжує фінансову діяльність підприємства.

Фінансовий ризик – це ймовірність виникнення небажаних фінансових наслідків у формі втрати доходу чи капіталу в умовах невизначеності здійснення фінансової діяльності підприємства.

Згідно з Л.О. Коваленко фінансовий ризик виникає у разі, коли підприємство вступає у відносини з різними фінансовими інститутами (банками, інвестиційними, страховими, факторинговими, лізинговими компаніями, біржами тощо).

Різняться визначення фінансового ризику залежно від сфери виникнення та виду діяльності суб'єкта. Зокрема, у страховому бізнесі фінансовий ризик найчастіше трактується як невиконання з певних причин страхувальником чи його контрагентом договірних зобов'язань за укладеними між ними угодами (неоплата страхувальнику за поставлену продукцію, непостачання продукції, придбаної за передоплатою, невиконання договірних зобов'язань контрагентами страхувальника тощо). Причиною невиконання угоди може бути банкрутство контрагента страхувальника, неможливість своєчасно і в повному обсязі надати послуги, виконати роботу, а також пожежі, аварії, катастрофи тощо.

Усі наведені визначення стверджують, що фінансовий ризик призводить до негативних наслідків: втрати майна, прибутку, доходу, частини чи всього капіталу підприємства тощо.

Однак, фінансовий ризик дає змогу отримати додаткові позитивні результати.

Неврахування цієї важливої специфіки фінансового ризику в його визначенні не дає змоги сформувати адекватну та дієву систему ризик-менеджменту підприємства, оскільки така система, сформована на принципах запобігання та уникнення фінансових ризиків, призведе до зниження ефективності діяльності підприємства.

Доцільно зазначити, що фінансовий ризик виникає не тільки у фінансових процесах чи фінансовій діяльності підприємства, а є вартісним показником змін у інших видах діяльності. У більшості наукових праць із фінансового менеджменту фінансовий ризик розуміють як втрату частини фінансових ресурсів. Однак таке тлумачення ризику є однобічним і дуже вузьким.

Фінансовий ризик є однією з найбільш складних категорій, пов'язаних із провадженням господарської діяльності:

1. Економічна природа. Фінансовий ризик проявляється у сфері економічної діяльності підприємства, прямо пов'язаний із формуванням його прибутку і характеризується можливими економічними його збитками в процесі здійснення фінансової діяльності. Із урахуванням перелічених економічних форм свого прояву фінансовий ризик характеризується як категорія економічна.

2. Об'єктивність прояву. Фінансовий ризик є об'єктивним явищем у функціонуванні будь-якого підприємства, він супроводжує майже всі види фінансових операцій і всі напрями його фінансової діяльності.

3. Імовірність реалізації. Проявляється в тому, що ризикова подія може як відбутися, так і не відбутися.

4. Невизначеність наслідків. Фінансовий ризик може супроводжуватися як суттєвими фінансовими втратами для підприємства, так і формуванням додаткових його доходів.

5. Очікувані несприятливі наслідки. Це пов'язано з тим, що ряд негативних наслідків фінансового ризику визначають втрату не лише доходу, а й капіталу підприємства, що спричиняє його банкрутство (неминучі негативні наслідки для діяльності).

6. Суб'єктивність оцінки. Рівень ризику має суб'єктивний характер. Ця суб'єктивність, тобто нерівнозначність оцінки об'єктивного явища, визначається різним рівнем повноти та достовірності інформаційної бази, кваліфікації фінансових менеджерів, їх досвіду у сфері ризик-менеджменту та іншими факторами.

7. Варіабельність рівня. Перш за все, фінансовий ризик змінюється в часі, тобто залежить від тривалості здійснення фінансової операції, оскільки фактор часу безпосередньо впливає на його рівень.

Тому, на нашу думку, фінансовий ризик – це вид ризику, що виникає у фінансово-економічній діяльності суб'єкта, коли причинно-наслідковий результат або заходи його досягнення відрізняються від встановлених цілей і планових норм, а отримані відхилення мають вартісний характер.

Фінансові ризики класифікують за ознакою їхньої тривалості або за обмеженістю чи необмеженістю проміжку часу, протягом якого може статися ризикова подія. Короткочасними вважаються ризики з обмеженим проміжком часу, протягом якого може статися ризикова подія. Постійними вважають ризики з необмеженою тривалістю такого проміжку часу.

На думку науковців, основними видами фінансових ризиків, які генеруються невизначеністю внутрішніх і зовнішніх умов реалізації фінансової діяльності підприємства, є: зниження фінансової стійкості, неплатоспроможності, інвестиційний, інфляційний, процентний, валютний, депозитний, кредитний, податковий тощо.

Фінансовий ризик виникає під час фінансової діяльності чи виконання фінансових угод. До фінансових ризиків належать: валютні, інфляційні, дефляційні, ліквідності, інвестиційні. Серед інвестиційних ризиків доцільно виділяти: ризик прямих фінансових втрат, ризик невикористаних можливостей, процентний ризик, кредитний та портфельний ризики.

Російський науковець Н. Хохлов пропонує класифікувати фінансові ризики на три групи: валютні (операційні, трансляційні, економічні), відсоткові (позиційні, портфельні, економічні), портфельні (систематичні та несистематичні).

За джерелами виникнення всі види фінансових ризиків пропонують поділяти на дві основні групи: систематичні (ринкові ризики) та несистематичні (специфічні ризики).

Деякі з наведених класифікацій фінансових ризиків розроблені з порушенням вироблених практичною логікою правил побудови класифікацій, що створює обмеження для практичного застосування останніх. Крім того, відсутня комплексна класифікація можливих фінансових ризиків діяльності підприємства.

Ураховуючи те, що інструментарій менеджменту та ризик-менеджменту істотно відрізняються в управлінні внутрішнім і зовнішнім середовищами будь-якого суб'єкта господарювання, для формування уніфікованої карти ризику необхідно всі ризики поділити на внутрішні та зовнішні. Такий поділ зумовлюється домінуючими чинниками у творенні цих ризиків. Зокрема, якщо зовнішні чинники домінують у виникненні ризиків, то такі ризики належать до зовнішніх, і навпаки.

До зовнішніх фінансових ризиків доцільно зарахувати: інфляційні, дефляційні, валютні, депозитні, податкові. Як правило, підприємства не причетні до виникнення та ліквідації зовнішніх ризиків. Зовнішні фінансові ризики є однаковими для усіх суб'єктів господарювання у ринковій економіці з розвиненою нормативно-правовою базою. Винятками є підприємства-монополісти та великі організації, які мають ресурси та потенціал для лобіювання своїх корпоративних інтересів.

Серед внутрішніх ризиків доцільно виокремлювати: інвестиційні бізнес-процеси, інші (структурний, ризик невикористаних можливостей, емісійний). Ці ризики

та наслідки їхнього виникнення відображають, насамперед, ефективність системи менеджменту підприємства. Внутрішні ризики виникають унаслідок дій чи бездіяльності підприємства, а отже, піддаються моніторингу, контролюванню та оптимізуванню.

Інфляційні ризики пов'язані зі знеціненням національної валюти, що призводить до негативних внутрішніх (зниження вартості активів, скорочення доходів і прибутків, зростання терміну оборотності капіталу тощо) та зовнішніх (зниження купівельної спроможності споживачів, зростання рівня конкуренції, банкрутство бізнес-партнерів тощо) ефектів. Інфляційні ризики особливо небезпечними є для імпортерів продукції або підприємств, які купують імпортну сировину, матеріали та комплектування для виробництва продукції. Водночас інфляційний ризик може принести позитивні ефекти в діяльності експортерів.

Протилежними за напрямом дії та наслідками є дефляційні ризики, які проявляються в подорожчанні національної грошової одиниці. Існування значних дефляційних ризиків спричиняє зниження доходів експортерів і додаткові позитивні ефекти в діяльності імпортерів і підприємств, які купують імпортні ресурси.

Валютні фінансові ризики за своєю природою є подібними до інфляційних і дефляційних ризиків, оскільки виникають унаслідок коливання курсів іноземних валют і впливають безпосередньо на діяльність суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

Депозитні ризики – це ймовірність неповернення депозитних вкладів, непогашення депозитних сертифікатів, змін в умовах депозитної угоди або правилах надання таких послуг банками.

Прикладом виникнення депозитних ризиків є заборона Національного банку України у вересні-листопаді 2008 р. дострокового розірвання депозитної угоди з боку клієнта. Цей захід, спрямований на зниження рівня ліквідності банківської системи України, а отже, зниження довгострокових депозитних ризиків (імовірності невиконання коштів за депозитними договорами внаслідок тотального розірвання договорів), призвів до зростання рівня короткотермінових депозитних ризиків (тимчасова невиконання коштів за строковими депозитними договорами).

Податкові ризики пов'язані з неправильним адмініструванням та збиранням податків і зборів державними органами влади. Одним із основних видів податкових ризиків є ризик невідшкодування ПДВ для експортерів товарів і послуг. Виникнення цього виду ризику знижує фінансову стабільність і ліквідність діяльності підприємства та призводить до утворення низки інших фінансових ризиків, як правило, з негативними ефектами. Імовірність появи цього ризику пов'язана з можливістю зміни податкового законодавства (введення нових податків та об'єктів, що підлягають оподаткуванню, зміна податкових ставок, зміни у пільгових умовах оподаткування та строків їхньої сплати тощо).

Інвестиційні ризики пов'язані з коливанням отриманого доходу від інвестиційної діяльності підприємства. Укладаючи різноманітні матеріальні та нематеріальні активи в інвестиційні проекти, підприємство сподівається одержати певний дохід або інший позитивний соціально-економічний ефект. Однак, відомі випадки втрат таких активів або отримання додаткових неочікуваних доходів. Наприклад, протягом 80-х рр. минулого століття акції компанії Microsoft неочікувано зросли у ціні більше ніж на 1000%.

Портфельний ризик є інтегральним, який відображає сукупність фінансових ризиків усіх фінансових і матеріальних активів, що входять до складу інвестиційного портфеля. Відповідно, управляти цим ризиком доволі складно, оскільки для його оптимізування доцільно застосовувати комплекс узгоджених методів ризик-менеджменту.

Унаслідок зміни процентних ставок на ресурси, капітал та інші фактори виробництва виникає процентний ризик, який можна зарахувати до зовнішніх ризиків, однак для багатьох підприємств він є внутрішнім (банків, кредитних спілок, лізингових організацій і підприємств, що надають товарні кредити). Негативні фінансові ефекти від дії процентного ризику можуть проявлятися в емісійній діяльності підприємства (при емісії як акцій, так і облігацій), у його дивідендній політиці, короткострокових фінансових вкладеннях, деяких інших фінансових операціях.

Вплив кредитних ризиків на діяльність вітчизняних підприємств не є таким значним, як у фінансово-економічній системі розвинених країн. Оскільки вітчизняний фондовий ринок є нерозвиненим, обсяги банківського кредитування значно менші, ніж у розвинених країнах, товарні кредити постачальників також скорочуються, про що свідчать статистичні дані кредиторської та дебіторської заборгованостей. Світова економічна криза 2008 р. спричинила зростання ймовірності виникнення кредитних ризиків. Однак, з іншого боку, обсяги кредитно-фінансових відносин значно скоротилося, що свідчить про зменшення ймовірності виникнення кредитних ризиків у майбутньому.

Ризики бізнес-процесів виокремлені за традиційними напрямками фінансового аналізу діяльності підприємства: ліквідності, оборотності, прибутковості та фінансової стійкості. Ризики ліквідності залежать від активів, якими володіє підприємство. Чим вищим є значення ліквідності активу, тим меншим рівень ризику ліквідності, і навпаки, зі зниженням рівня ліквідності рівень фінансового ризику зростає. Згідно з класифікацією ліквідності активів найвищий рівень ліквідності мають готівка у касі, кошти на розрахунковому рахунку та депозитні вклади до запитання, а найнижчим рівнем ліквідності – споруди та будівлі виробничого призначення, виробничі об'єкти незавершеного будівництва тощо.

Ризик оборотності активів проявляється в тому, наскільки швидко фінансові

активи обертаються в діяльності підприємства. Швидкість і період обороту фінансових активів визначається насамперед внутрішніми умовами діяльності підприємства – чіткістю встановлених цілей, розробленою стратегією, оптимальністю структури управління та ефективністю дії ризик-менеджменту.

На виникнення ризику оборотності також впливають зовнішні чинники – швидкість розрахунково-касового обслуговування, наявність адміністративних обмежень щодо фінансових операцій, рівень корумпованості державної влади, недосконалість законодавства тощо.

Ризик прибутковості проявляється в коливаннях рівня прибутку, який очікує отримати підприємство у фінансово-економічній діяльності. У ринкових умовах господарювання рівень прибутковості може змінюватися завдяки ефективному податковому плануванню та оптимізуванню витрат, вибору амортизаційної політики тощо.

Ризик фінансової стійкості полягає в порушенні рівноваги та стабільності фінансово-економічного розвитку підприємства. Цей ризик може виникнути внаслідок недосконалої структури капіталу (використання великої частки позичених коштів або, навпаки, відмова від користування ними на етапі зростання підприємства), зумовленої незбалансуванням вхідних і вихідних грошових потоків підприємства за обсягами та структурою.

Структурний фінансовий ризик виникає внаслідок відсутності оптимальної структури витрат (незбалансованості за постійними та змінними витратами, інвестиційними та операційними, прямими та непрямими тощо). Емісійний виникає внаслідок відсутності попиту або його перевищення на цінні папери, емісію яких здійснює підприємство. Ризик невикористаних можливостей пов'язаний із діяльністю або бездіяльністю суб'єкта господарювання, яка призводить до втрати можливості отримати дохід, прибуток чи інший фінансово-економічний результат за наявності сприятливих зовнішніх (низька конкуренція, високий попит) і внутрішніх (значний потенціал, достатнє ресурсне забезпечення) чинників.

Доцільно фінансові ризики поділяти за ознакою причинності на причинні та наслідкові. Як зазначають учені, ризики пов'язані між собою і поява одного може спричинити появу інших. Фінансові ризики не тільки перебувають у центрі діяльності будь-якого підприємства, а й найбільше впливають на ризики в інших сферах його діяльності, що визначає фінансову сферу як головний елемент стратегії управління ризиками підприємства.

Особливо чітко така пов'язаність ризиків спостерігається в нинішній кризовій ситуації, коли фінансові ризики спричинили низку економічних (виробничі, трудові, інноваційні тощо).

Однак, відомі випадки, коли ситуація є протилежною, економічні ризики призводять до появи фінансових. Класифікація ризиків за ознакою причинності є ко-

рисною, оскільки якщо ефективно управляти причинними ризиками, то можна уникнути виникнення фінансових із негативними ефектами.

За масштабом впливу фінансові ризики доцільно поділяти на: глобальні, загальнодержавні, регіональні, галузеві та місцеві.

Оскільки ризики спричиняють коливання в діяльності підприємства чи іншого суб'єкта, який бере на себе такі ризики, то ефекти можна отримати трьох видів: позитивні, нейтральні, негативні.

Найчастіше позитивні ефекти проявляються в одержанні додаткових прибутків, доходу, дивідендів тощо. Негативними ефектами внаслідок діяльності фінансових ризиків можуть бути прямі та непрямі фінансові втрати підприємства. Нейтральні ефекти пов'язані з тим, що ризик виникає у фінансово-економічній діяльності підприємства, однак отримані результати відповідають очікуваним або встановленим цілям.

За етапами виробничо-господарської діяльності виокремлюють фінансові ризики: залучення, перетворення та розподілу.

За способом формування фінансових ресурсів виділяють фінансові ризики: залучених, позичених і власних ресурсів.

За сегментами фінансового ринку фінансові ризики доцільно розподілити на: ризик корпоративних і державних цінних паперів, валютний ризик і ризик міжбанківського кредитування. Усі фінансові ризики сегментів ринку пов'язані між собою, оскільки, за результатами наукових досліджень, самі сегменти корелюють між собою.

6.2. Методи оцінки фінансових ризиків

Система управління фінансовими ризиками передбачає перш за все їх визначення. У літературі виділяють дві групи методів аналізу фінансових ризиків – якісні та кількісні.

У разі використання якісного аналізу необхідно ідентифікувати ризики, виявити джерела та причини їх виникнення, встановити потенційні зони ризику, виявити можливі вигоди та негативні наслідки від реалізації ризикового рішення. Охарактеризуємо більш детально окремі аспекти якісного аналізу ризиків.

Ідентифікація фінансових ризиків полягає у виявленні всіх видів можливих ризиків, пов'язаних із кожною конкретною операцією. При цьому важливо у складі портфеля фінансових ризиків виділити ризики, які залежать від самого підприємства, і зовнішні ризики, що визначаються макроекономічною діяльністю.

Виявлення факторів ризику доцільно здійснювати за зовнішніми і внутрішніми

фінансовими ризиками. Зовнішні можуть бути зумовлені загальноекономічними та ринковими факторами.

До загальноекономічних факторів слід віднести: загальний спад обсягів виробництва в країні, збільшення рівня інфляції, уповільнення платіжного обороту, недосконалість і нестабільність податкового законодавства, зменшення рівня реальних доходів і купівельної спроможності населення.

Серед ринкових факторів ризику можна виділити: зменшення місткості внутрішнього ринку, падіння ринкового попиту, збільшення пропозиції товарів-субститутів, нестабільність фінансового і валютного ринків, недостатню ліквідність фондового ринку тощо.

Внутрішні ризики підприємства залежать від впливу виробничо-комерційних, інвестиційних і фінансових факторів.

Установлення потенційних зон фінансових ризиків полягає в порівнянні можливих фінансових втрат із розрахунковою сумою прибутку, доходу, власного капіталу підприємства. Залежно від величини можливих фінансових втрат розрізняють 4 основні зони фінансового ризику:

- безризикова зона: ризик є незначним, фінансових втрат практично немає, гарантується фінансовий результат в обсязі розрахункової суми прибутку;
- зона допустимого ризику: ризик є середнім, можливі фінансові втрати в обсязі розрахункової суми прибутку;
- зона критичного ризику: ризик є високим, можливі фінансові втрати в обсязі розрахункової суми валового доходу;
- зона катастрофічного ризику: ризик є дуже високим, можливі фінансові втрати в обсязі суми власного капіталу.

На відміну від якісного аналізу, кількісний аналіз полягає у визначенні конкретного обсягу грошових збитків від окремих видів фінансових ризиків. Для цього можна використовувати економіко-статистичні, розрахунково-аналітичні, експертні та аналогові методи.

Економіко-статистичні методи оцінки ризику передбачають вивчення статистики втрат і прибутків на цьому чи аналогічному підприємстві. На базі масиву зібраного статистичного матеріалу визначають величину і частоту отримання вигоди та виникнення фінансових втрат. При цьому, активно використовують такі інструменти статистичного методу як: дисперсія, стандартне (середньоквадратичне) відхилення, коефіцієнт варіації.

Дисперсія характеризує ступінь коливання показника, що вивчається (у цьому разі – очікуваного доходу від здійснення фінансової операції) відносно його середньої величини. Розрахунок дисперсії здійснюється за формулою:

$$\delta^2 = \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \cdot P_i \quad (1.1)$$

де δ^2 – дисперсія;

x_i – значення можливого фінансового результату по розглядуваній фінансовій операції;

\bar{x} – середнє значення можливого фінансового результату по фінансовій операції;

P_i – імовірність виникнення можливого фінансового результату по фінансовій операції;

n – кількість спостережень.

Економічний зміст середньоквадратичного (стандартного) відхилення полягає в характеристиці максимально можливого коливання досліджуваного параметра від його середньоочікуваного значення. Він розраховується за формулою:

$$\delta = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \cdot P_i} \quad (1.2)$$

Чим більша величина дисперсії та середньоквадратичного відхилення, тим ризикованішим є управлінське рішення.

Коефіцієнт варіації – це відносна величина, що розраховується як відношення середньоквадратичного відхилення до середнього фінансового результату:

$$V = \frac{\delta}{\bar{x}} \quad (1.3)$$

Він дає змогу визначити рівень ризику, що припадає на одиницю середньоочікуваного значення прогнозованого показника. Необхідність розрахунку цього показника виникає при порівнянні ризикованості декількох альтернатив.

Чим менше значення коефіцієнта варіації, тим більша стабільність прогнозованої ситуації, відповідно, менший ступінь ризику.

Розрахунково-аналітичні методи застосовуються для оцінки окремих видів ризиків і полягають у виборі ключових показників, від яких залежить ступінь ризику, та порівнянні їхніх фактичних значень із критичними для певного підприємства. Так, ризик втрати фінансової стійкості може оцінюватися на підставі коефіцієнта автономії, ризик неплатоспроможності – шляхом порівняння фактичних коефіцієнтів ліквідності з їх нормативними значеннями.

Розрахунково-аналітичні методи застосовуються найчастіше. Їхня перевага полягає в тому, що вони досить добре опрацьовані, прості для розуміння та оперують нескладними поняттями. До них належать: метод дисконтування, аналіз окупності витрат, аналіз беззбитковості виробництва, аналіз чутливості, стійкості тощо.

У процесі використання методу дисконтування коригується норма дисконту на коефіцієнт ризику, який отримується методом експертних оцінок. Недолік цього методу полягає в тому, що міра ризику визначається суб'єктивно.

Використання аналізу чутливості передбачає визначення впливу зміни різних факторів на результуючі техніко-економічні показники інвестиційного проекту.

Методом аналізу стійкості визначається зміна основних економічних показників проекту за несприятливої зміни різних факторів. Наприклад, досліджується величина можливого прибутку у разі зміни цін на сировину та матеріали, необхідні для виробництва.

У світовій практиці інвестиційного ризик-менеджменту широкого поширення набув такий показник ступеня ризику, як бета-коефіцієнт β (або коефіцієнт чутливості). Він використовується для оцінки систематичного (недиверсифікованого) ризику, пов'язаного зі зміною ринкових цін і рівня дохідності цінних паперів. Розрахунок цього показника здійснюється за формулою:

$$\beta = \frac{K \cdot \delta_i}{\delta_p} \quad (1.4)$$

де K – ступінь кореляції між рівнем дохідності за індивідуальним видом цінних паперів (або їх портфелем) та середнім рівнем дохідності цієї групи фондових інструментів по ринку в цілому;

δ_i – середньоквадратичне (стандартне) відхилення дохідності за індивідуальним видом цінних паперів (або портфелем у цілому);

δ_p – середньоквадратичне (стандартне) відхилення дохідності по фондовому ринку в цілому.

Рівень фінансового ризику окремих видів цінних паперів визначається на основі таких значень бета-коефіцієнтів:

якщо $\beta = 0$, то ризику немає;

$0 < \beta < 1$, то ризик менший від середньоринкового;

$\beta = 1$, то ризик перебуває на рівні середньоринкового для такого виду вкладень;

$1 < \beta < 2$, то ризик є вищим за середній.

Як правило, у високорозвинених країнах із ринковою економікою існують спеціалізовані компанії, що займаються розрахунками дохідності β – коефіцієнта акцій провідних компаній, а також середньоринкової дохідності за окремими фінансовими інструментами. Така інформація регулярно друкується в засобах масової інформації та є базою для прийняття інвестиційних рішень в умовах ризику.

Експертні методи оцінки рівня фінансового ризику застосовуються в тому разі, якщо на підприємстві відсутні необхідні інформативні дані для здійснення розрахунків економіко-статистичними методами. Ці методи базуються на опитуванні кваліфікованих фахівців (страхових, фінансових, інвестиційних менеджерів відповідних спеціалізованих організацій) із наступною математичною обробкою результатів опитування.

У процесі традиційних експертних процедур вирішується таке коло завдань:

- прогнозування можливого розвитку подій;
- виявлення причин і джерел ризику, оцінювання ймовірності настання ризикової події;
- аналіз результатів досліджень інших експертів;
- розроблення сценаріїв дій з нейтралізації ризику.

Останнім часом у практиці ризик-менеджменту широко застосовуються групові методи експертизи: консиліуми, наради, закриті обговорення, бізнес-тренінги, «мозкові атаки». Дослідження показують, що методи колективної генерації ідей дають на 70% більше пропозицій, ніж їх можна отримати від тих же експертів у процесі індивідуальної експертизи. Незалежно від форми проведення експертних процедур, усі експертні методи базуються на бальній оцінці окремих факторів ризику та визначенні їхньої частки.

Використовують також методи оцінки фінансових ризиків: метод сценаріїв та дерева рішень. Перший дає змогу перейти від деталізованого опису стратегічних і оперативних ризиків, характерних для кожного виду діяльності підприємства, до опрацювання найбільш вірогідного, песимістичного й оптимістичного варіантів розвитку. При розробленні сценаріїв розвитку промислового підприємства узгоджуються стратегічні ризики розвитку підприємства в цілому та окремих видів діяльності, зокрема, з оперативними ризиками – ризиками управління забезпеченням, виробництвом і збутом.

Оцінка ризику повинна втілюватися в показниках планових завдань: напружених – котрі відповідають оптимістичному сценарію; найреальніших – для найбільш вірогідного сценарію; та занижених – для песимістичного сценарію.

Метод сценаріїв дає змогу отримати достатньо реальну картину для різних варіантів розвитку; можливість розглянути максимально можливої кількості сценаріїв та вводити додаткові змінні, що підвищить ефективність оцінки ризику; дає можливість отримати більш чітке уявлення про можливі варіанти розвитку суб'єкта економіки, виявити його сильні та слабкі сторони, можливості та загрози.

Метод дерева рішень передбачає оцінку найбільш імовірних значень результатів залежно від варіантів розвитку: оптимістичного, песимістичного, нормального.

Метод базується на побудові мережевих графіків, що відображають послідовність прийняття рішень, моменти настання подій, оцінку проміжних даних і вірогідність отримання фінансових результатів. Використовувати цей метод особливо доцільно в тій ситуації, коли певні рішення, що приймаються в кожний момент часу, суттєво залежать від прийнятих на попередніх етапах функціонування суб'єкта господарювання і визначають сценарії розвитку підприємства.

Використовуючи цей метод, можна оцінити всі варіанти досягнення кінцевого результату й обрати найбільш оптимальний.

Оцінити рівень фінансового ризику можна також за допомогою показника ризикової вартості, який дозволяє дати єдину, оперативну та загальнозрозумілу оцінку можливих втрат вартості портфеля активів на певний період часу; виступає повноцінним стандартом інформації про ризик фірми, що використовується всередині самого підприємства, компанії, а також указуватися в звітах для інвесторів і регулюючих органів. Ризикова вартість (VaR) відображає максимально можливі збитки від зміни вартості фінансового інструменту, портфеля активів, компанії тощо, які можуть відбутися за певний період часу із заданою вірогідністю прояву.

Для розрахунку показника ризикової вартості використовуються три різні економіко-математичні методи: аналітичний, метод історичного моделювання, метод статистичних випробувань Монте-Карло.

Використання наведених методів залежно від професіоналізму експертів-аналітиків, ситуації, що склалася в зовнішньому та внутрішньому середовищах підприємства дасть змогу визначити розмір ризику і своєчасно вжити заходів щодо їх нейтралізації.

6.3. Механізми нейтралізації фінансових ризиків на підприємстві

Нейтралізація ризиків – це завершальний етап у структурі моделі управління фінансовими ризиками суб'єкта господарювання, який визначає теоретико-методологічні та практичні основи управління фінансовими ризиками суб'єкта господарювання на стадії їх нейтралізації, що передбачає опрацювання сукупності проблемних питань, які можна об'єднати в такі узагальнюючі групи:

- 1) визначення поняття нейтралізації ризику та аналіз явища толерантності;
- 2) обґрунтування базових цілей нейтралізації ризику, а також устанавлення фінансово-правових наслідків такої нейтралізації; обґрунтування якісних і кількісних параметрів реалізації стратегії уникнення ризику; використання страхування для нейтралізації фінансових ризиків суб'єкта господарювання; аналіз критеріїв диверсифікації та її вплив на величину фінансових ризиків, що утримуються суб'єктом господарювання; особливості обґрунтування та реалізації стратегій хеджування фінансових ризиків на основі похідних цінних паперів.

Нейтралізація фінансових ризиків як функціональний організаційний елемент моделі управління фінансовими ризиками суб'єкта господарювання є фінансово-математичною технологією обґрунтування, прийняття, виконання та контролю здійснення управлінських фінансових рішень щодо реалізації превентивних заходів фінансового, організаційного або правового характеру з метою забезпечення

співставлення результативності господарської операції суб'єкта господарювання із відповідним рівнем фінансового ризику.

Нейтралізація фінансових ризиків здійснюється на основі відповідної стратегії суб'єкта господарювання, що є функціонально-організаційною формою реалізації превентивних заходів щодо фінансових ризиків такого суб'єкта господарювання.

У сукупності основних стратегій нейтралізації фінансових ризиків, що найбільш часто використовуються в сучасній практиці корпоративних фінансів, прийнято виділяти дві альтернативні її форми:

- стратегія уникнення ризику;
- стратегія утримання ризику.

Будь-яка стратегія нейтралізації фінансових ризиків суб'єкта господарювання включає в себе принаймні один (або кілька) методів нейтралізації ризиків як сукупність конкретних фінансово-математичних методик, технологій, способів і прийомів обґрунтування управлінських фінансових рішень щодо реалізації превентивних заходів фінансового, організаційного або правового характеру з метою забезпечення співставлення результативності господарської операції суб'єкта господарювання з відповідним рівнем фінансового ризику. Загалом, у сукупності методів нейтралізації фінансових ризиків можна виділити кілька основних, у тому числі:

- 1) страхування;
- 2) диверсифікація;
- 3) хеджування на основі похідних цінних паперів.

У процесі визначення особливості стратегії утримання фінансових ризиків постає питання щодо рівня фінансового ризику, який приймається на утримання суб'єктом господарювання, а також доцільність такого утримання. Для дослідження цієї проблеми в сучасній теорії корпоративних фінансів використовується поняття «толерантність ризику» як форма виміру (якісного або кількісного) співвідношення між рівнем цільового показника (як правило, величини прибутку) та рівнем фінансового ризику, пов'язаного із його досягненням.

Нейтралізація ризиків повинна здійснюватися з дотриманням сукупності певних критеріїв і принципів, серед яких необхідно виділити такі:

- 1) інформаційна достовірність, що передбачає своєчасне та повне надання фінансової інформації, необхідної для адекватної нейтралізації фінансового ризику;
- 2) адекватність як форма обґрунтованого використання методу нейтралізації фінансового ризику відповідно до його базових характеристик;
- 3) ефективність нейтралізації ризику шляхом максимального попередження (мінімізації) потенційних негативних наслідків, імовірність настання яких визначається фінансовим ризиком, у просторі та часі (наприклад, попередження збитків або збільшення затрат суб'єкта господарювання);

4) інші принципи, що визначаються специфікою моделі управління фінансовими ризиками та основними цілями фінансового менеджменту.

Таким чином, на основі визначених вище принципів і критеріїв нейтралізації фінансових ризиків можна обґрунтувати основні цілі та завдання такої нейтралізації, що є типовими для моделі управління фінансовими ризиками суб'єктів господарювання в умовах невизначеності ринкового середовища. Такі цілі та завдання можуть передбачати досягнення наступних ефектів:

1) розроблення та обґрунтування загальної стратегії нейтралізації фінансових ризиків та стратегії нейтралізації конкретного виду ризику;

2) інформаційне та методологічне забезпечення прийняття управлінських фінансових рішень у рамках інших функціонально-організаційних блоків, у тому числі шляхом розроблення альтернативних сценаріїв розвитку підприємства та оцінки ймовірності їх виконання;

3) координація та інтеграція з антикризовим фінансовими управлінням суб'єктом господарювання з методом попередження неплатоспроможності, формування фінансової кризи та банкрутства суб'єкта господарювання та рядом інших.

Забезпечення нейтралізації фінансових ризиків суб'єкта господарювання на основі стратегії уникнення ризику передбачає прийняття управлінських фінансових рішень на основі порівняльного аналізу фінансово-математичних моделей альтернативних сценаріїв (наприклад, різних варіантів здійснення окремої господарської операції) з метою визначення безризикового сценарію із наступним прийняттям його як основного. Однак слід зазначити, що існування безризикового сценарію здійснення тієї чи іншої господарської операції в умовах невизначеності ринкового середовища виглядає досить проблематичним, у зв'язку з чим прийнято говорити про відносну безризиковість. Так, наприклад, як безризиковий актив на ринку цінних паперів прийнято вважати державні цінні папери.

Прийняття суб'єктом господарювання певної величини фінансового ризику на утримання як форми нейтралізації таких ризиків ставить проблему попередження ймовірних негативних наслідків для операційної, інвестиційної та фінансової діяльності такого суб'єкта господарювання – реалізації активної стратегії нейтралізації фінансових ризиків. Так, активна стратегія нейтралізації фінансових ризиків на протигагу пасивній (стратегії уникнення ризиків) реалізується на основі сукупності спеціальних методів і фінансових технологій, зокрема: диверсифікація фінансових; хеджування фінансових ризиків та, безпосередньо їх, страхування, у межах чого можна виділити:

1) самострахування;

2) комерційне страхування (страхування фінансових ризиків із залученням страхових компаній).

Під самострахуванням слід розуміти створення певних фондів коштів з метою

фінансового покриття потенційних збитків (а також негативних фінансових результатів, додаткових витрат фінансових, матеріальних та інших ресурсів) суб'єкта господарювання – страхового відшкодування. Для цього абсолютна величина фінансових ресурсів з метою покриття фінансових ризиків, прийнятих на утримання безпосередньо суб'єктом господарювання, розподіляється в просторі та часі, за рахунок певних відрахувань створюється спеціалізований фонд (або кілька фондів) коштів. Типовими варіантами таких фондів є:

- 1) резервний капітал як складова власного капіталу підприємства;
- 2) забезпечення наступних витрат і платежів;
- 3) резервні фонди.

Резервний капітал підприємства є однією з форм створення фонду, цільовим призначенням якого є покриття можливих у майбутньому потенційних збитків від операційної, інвестиційної та фінансової діяльності підприємства, спричинених дією сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів. Відповідно до чинного законодавства України (ст. 14 Закону України «Про господарські товариства») формування резервного капіталу є обов'язковим для всіх видів господарських товариств, при цьому джерелом його створення визначено чистий прибуток суб'єкта підприємницької діяльності. Особливості формування та використання резервного капіталу суб'єкта господарювання визначаються його статутними документами з урахування відповідних обмежень, зафіксованих у нормативно-правових актах України. Так, розмір резервного капіталу господарського товариства повинен становити не менше 25% статутного капіталу і формуватися за рахунок щорічних відрахувань від чистого прибутку підприємства у розмірі не менше 5% його абсолютної величини. Загалом, як зазначалося вище, резервний капітал має виключно цільовий характер і може використовуватися для таких цілей:

- 1) покриття збитків від господарської діяльності;
- 2) виплата боргів при ліквідації підприємства;
- 3) виплата дивідендів по корпоративних правах;
- 4) інші цілі, визначені статутними документами та нормативно-правовими актами.

Аналогічно за функціонально-організаційним навантаженням до резервного капіталу суб'єкт господарювання може створювати резервні фонди спеціального призначення у грошовій та матеріальній формах. Наприклад, підприємства створюють резерви під дебіторську заборгованість для попередження негативного впливу в разі непогашення контрагентом своїх грошових зобов'язань (грошовий резервний фонд) або формують резервний залишок сировини на складі для забезпечення безперервності виробничого процесу (матеріальний або натуральний резервний фонд). Дозволяється також формування спеціалізованих резервних фондів для забезпечення виконання фінансових зобов'язань перед третіми

особами. Підприємство може створювати, зокрема, такі спеціалізовані резервні фонди:

- 1) за гарантійних зобов'язань;
- 2) виплат персоналу;
- 3) із додаткового пенсійного забезпечення;
- 4) на здійснення реструктуризації;
- 5) із обтяжливих і крупних контрактів тощо.

На відміну від самострахування, коли джерелом формування фінансових ресурсів для покриття потенційних збитків є виключно внутрішні ресурси суб'єкта господарювання, страхування фінансових ризиків із залученням страхової компанії передбачає передачу всього фінансового ризику суб'єкта господарювання або його частини за певну плату (страхову премію) на утримання спеціалізованій фінансовій установі – страховій компанії. За такого варіанта джерелом покриття збитків суб'єкта господарювання внаслідок настання несприятливих умов (страхового випадку) є фінансові ресурси страхової компанії. Загалом, на ринку страхових послуг пропонуються такі види страхування фінансових ризиків:

- 1) страхування кредитів (товарних, експортних тощо);
- 2) страхування інноваційних ризиків;
- 3) страхування депозитних ризиків;
- 4) страхування відповідальності;
- 5) страхування на випадок недосягнення планового рівня рентабельності тощо.

Особливим напрямом управління фінансовими ризиками (у частині їх нейтралізації), прийнятих суб'єктом господарювання на утримання, є диверсифікація фінансових ризиків (*financial risks diversification*) – фінансово-математична модель оптимізації прийняття управлінських фінансових рішень з метою зменшення сукупного фінансового ризику за рахунок його усереднення між складовими, що характеризуються різним рівнем фінансового ризику. Загалом, під диверсифікацією необхідно розуміти специфічну фінансово-математичну технологію обґрунтування управлінських фінансових рішень щодо розподілу сукупного ризику суб'єкта господарювання шляхом розширення сукупності носіїв такого ризику. Слід зазначити, що нейтралізація фінансових ризиків на основі диверсифікації тісно пов'язана з портфельним аналізом (*portfolio analysis*).

Одним із напрямів нейтралізації фінансових ризиків є також активна стратегія нейтралізації з використанням похідних цінних паперів – хеджування фінансових ризиків (*risk hedging*). У сучасній практиці корпоративних фінансів похідні фінансові інструменти (*derivatives*) використовуються для страхування ризиків, що пов'язані з потенційною зміною цін на певні активи, зокрема, іноземної валюти, сировини та матеріалів тощо.

Механізм хеджування фінансових ризиків зміни цін на базові активи полягає в

обґрунтуванні управлінських фінансових рішень щодо стратегії здійснення зустрічних торгових операцій із купівлі-продажу базових активів на основі сукупності похідних фінансових інструментів. До основних таких інструментів прийнято відносити:

- 1) форвардні контракти (forwards);
- 2) ф'ючерсні контракти (futures);
- 3) опціони (options);
- 4) своп-контракти (swaps);
- 5) варанти (varants) та деякі інші.

Аналізуючи особливості формування стратегій хеджування фінансових ризиків на основі згаданих вище похідних цінних паперів, необхідно наголосити на наявності функціонально-організаційних відмінностей у порядку використання похідних інструментів для цілей нейтралізації ризиків зміни цін на базові активи та отримання спекулятивного прибутку. Відповідно, ідентифікація та структурування господарських операцій суб'єкта господарювання з похідними цінними паперами як складових елементів стратегії хеджування передбачає дотримання певних ознак та критеріїв, у тому числі:

по-перше, ідентифікація носія фінансового ризику – базового активу, відносно якого існує достатньо високий рівень імовірності зміни масштабу цін, що, відповідно, формує загрозу негативного впливу на фінансово-господарську діяльність суб'єкта господарювання і, відповідно, вимагає її нейтралізації (хеджування). З огляду на вищесказане, можна зробити висновок, що хеджування не є операцією з ліквідації ризику, адже існуючий ризик на ринку реальних активів покривається обернено корельованим ризиком на ринку термінових контрактів, як результат – втрати стають мінімальними або зникають. Це і є механізм хеджування, що реалізується за допомогою деривативів. У майбутньому можлива поява інших видів похідних цінних паперів, що будуть так само застосовуватися для хеджування, але який би вигляд вони не мали, все одно механізм хеджування залишиться той же;

по-друге, обґрунтування типу інструменту хеджування та однозначне визначення ринкової позиції щодо нього;

по-третє, оцінка адекватності абсолютної величини хеджу та її достатності для попередження (або покриття) потенційних збитків суб'єкта господарювання в результаті зміни масштабу цін на базові активи.

Невідповідність особливостей використання похідного фінансового інструменту визначеним критеріям дає змогу ідентифікувати його як спекулятивний.

Серед безлічі варіантів депозитних програм найменш поширеним в Україні є мультивалютний депозитний внесок. Проте, саме цей внесок здатен якнайкраще захистити кошти клієнтів банків від можливих курсових коливань і інфляційних ризиків.

Традиційно в Україні банки пропонують населенню різні варіанти збереження та примноження заощаджень. Проте, в умовах економіки, що розвивається, і політичної нестабільності для вкладників завжди існує ризик зміни курсу валют. Для зниження подібного ризику в усьому світі використовується такий банківський продукт, як мультивалютний депозитний внесок. Мультивалютний внесок – це депозит, у рамках якого клієнт відкриває декілька рахунків у різних валютах (звичай, у гривні, доларах і євро).

Найбільш ефективним способом зниження ризику в умовах нестабільності економічної та політичної ситуації в Україні є диверсифікація, тобто розпорощення ризиків між кількома учасниками бізнесу.

На підприємствах з метою підвищення економічної безпеки слід постійно проводити роботу зі зниження ризиків і ліквідації їх джерел. Особливу увагу необхідно приділяти питанням контролю: за якістю продукції, фінансовою діяльністю, людськими ресурсами, ціноутворенням, попередньому, поточному, заключному, стратегічному, управлінському, оперативному.

Отже, з метою підвищення економічної безпеки підприємства доцільно системно підходити до нейтралізації ризиків, що дасть змогу покращити результати їх господарської діяльності.

6.4. Перспективи страхування фінансових ризиків підприємства

Законом України «Про страхування» виділено кілька видів страхування фінансових ризиків. До них, у першу чергу, відноситься власне страхування фінансових ризиків, яке на практиці може називатися «страхування фінансових ризиків», «страхування ризиків неплатежу» або «страхування виконання договірних зобов'язань». За цим видом ризиків здійснюється також страхування втрат прибутку внаслідок перерв у виробництві, що реалізується у так званому пакетному режимі, тобто одночасно зі страхуванням майна від вогневих ризиків, стихійних явищ тощо. Законом передбачено також «страхування інвестицій», тобто доходу від інвестиційних операцій, і «страхування виданих та прийнятих гарантій».

До страхування фінансових ризиків відноситься страхування біржових та валютних ризиків (страхування від зміни курсів валют), що надає гарантії та забезпечує відшкодування збитків, яких зазнали зовнішньоторговельні компанії внаслідок зміни валютних курсів. Цей вид страхування майже не застосовується в Україні. Крім того, на вітчизняних ринках переважають поточні контракти, за якими реалізуються угоди на купівлю-продаж певного активу з його негайною оплатою (або передоплатою) й постачанням. На спот і навіть форвардному ринках нерідко

відбувається порушення умов або ж відмова від виконання укладених контрактів, особливо з боку постачальника (продавця). Тому до правил торгівлі на багатьох біржах включено положення про те, що біржа приймає на себе відповідальність за збитки, спричинені невиконанням умов угоди одним із контрагентів.

Вказана відповідальність учасників біржі за виконання умов контрактів може бути об'єктом страхування. У світовій практиці страхуються збитки учасників біржових угод, що зумовлені шахрайством або неплатоспроможністю їхніх контрагентів, а також збитки самої біржі. Ураховуючи, що страхова відповідальність за збитки при здійсненні (чи нездійсненні) біржових угод лежить виключно на страховій компанії, біржа не завжди намагається прискіпливо обирати собі клієнтів, здійснювати відбір учасників торгів, контролювати виконання ними умов контрактів. Тому страхування біржових контрактів доцільно проводити у вигляді взаємного біржового страхування або через акціонерні страхові компанії за участю капіталу біржі (коли пов'язуються взаємною зацікавленістю біржа й страховик).

Страхування валютних ризиків зумовлено специфічними умовами зовнішньоекономічних контрактів. Турботою українських страховиків, природно, повинен бути насамперед захист вітчизняних експортерів, імпортерів та інших учасників зовнішньоекономічних відносин.

Завдяки страхуванню валютних ризиків можна відшкодувати втрати, пов'язані з:

- виробництвом експортної продукції в разі відмови від її оплати зарубіжним імпортером з будь-яких причин;
- неплатежами за поставлені товари, виконані роботи й надані послуги в разі загострення фінансового становища або банкрутства іноземного партнера (страхуються також збитки, зумовлені політичною нестабільністю в країні імпортера);
- коливаннями валютних курсів за період від укладання контракту до сплати за ним, які негативно впливають на купівельну спроможність валюти платежу.

Зазначимо, що в перших двох випадках ішлося про втрати для вітчизняного експортера. У третьому може стосуватись як експортера, так і зарубіжного покупця. Перший зазнає збитків у разі зниження курсу валюти платежу, другий – його підвищення.

У загальному розумінні захист від валютних ризиків включає використання захисних застережень у контрактах, прогнозування динаміки валютних курсів тощо, але це виходить за рамки страхування.

Під кредитними слід розуміти ризики, що виникають у комерційних банків у разі здійснення ними активних операцій. Найчастіше кредитний ризик виявляється в неповерненні позичальником отриманого кредиту та несплаті відсотків за користування ним. Класифікація кредитних ризиків є більш деталізованою. Вона передбачає ризик загальної неплатоспроможності та ризики непогашення окре-

мих видів кредитів: експортного, споживчого, іпотечного, сільськогосподарського тощо.

Практика страхування кредитів в Україні має переважно три форми:

- страхування ризику непогашення кредиту;
- страхування позичальником відповідальності за неповернення кредиту;
- страхування позичальником предмета застави.

Законом України «Про страхування» передбачено один вид добровільного страхування кредитних ризиків «страхування кредитів (у тому числі відповідальності позичальника за непогашення кредиту)».

Узагальнюючи викладене та беручи до уваги практичний досвід вітчизняних страхових компаній, можна виділити типові страхові програми, які реально пропонуються в Україні для страхування фінансових ризиків (табл. 6.4.1).

Збитковість страхування фінансових ризиків (співвідношення виплат і платежів) становить приблизно 6%, тому страхові компанії здійснюють жорсткий відбір страхувальників. У середньому з п'яти звернень щодо страхування фінансових ризиків задовольняється лише одне. Проводиться детальний аналіз фінансово-економічних показників діяльності клієнта та його контрагентів, їх позицій на ринку, кредитної історії сторони, яка повинна виконати зобов'язання, а також досвіду взаємодії клієнта з цим контрагентом. Крім того, уважно вивчається контракт, коректність і відповідність законодавству його окремих положень (страхова компанія може навіть давати рекомендації клієнту для мінімізації його ризиків).

Отже, суб'єкти господарської діяльності неохоче використовують страхування фінансових ризиків у своїй діяльності, що пов'язано з нерозвиненістю такого виду страхування в Україні.

Господарська діяльність підприємства пов'язана з великою кількістю ризиків: виробничо-технічними, комерційного характеру, обумовлених природними факторами, пов'язаних з професійним рівнем менеджерів.

Загальна ситуація в економіці та стан фінансів підприємств нині не досить сприятливі для стабільного розвитку промислових підприємств. Однією з причин наявності збиткових підприємств, великої кількості банкрутів можна вважати недосконалу систему управління підприємствами, у зв'язку з чим існує необхідність удосконалення механізму управління підприємством на основі врахування фінансових ризиків.

Функціонування підприємства в ринкових умовах супроводжується високою ймовірністю виникнення різних видів ризиків, отже, стають важливими завдання оцінки ступеня їх впливу на фінансовий стан підприємства.

Управління фінансовими ризиками базується на оцінці фінансового стану підприємства, завдяки якому визначають вплив ризиків.

Без оцінки фінансового стану підприємства нині неможливим є функціону-

Таблиця 6.4.1

Основні види страхування фінансових ризиків

Основні види страхування фінансових ризиків	Назва основного ризику	Страхові суми в розмірі
Страховання ризику неплатежу	Невиконання або неналежне виконання платіжних зобов'язань перед страхувальником щодо оплати виконаних робіт, поставлених товарів або наданих послуг згідно з укладеним договором	Вартості поставлених матеріалів, виконання робіт або надання послуг
Страховання інвестиційного ризику	Неотримання або отримання в меншому розмірі, ніж це передбачено проектом, прибутку від інвестування коштів унаслідок помилок у експертній оцінці проекту; невиконання запланованих робіт	Проектної (планової) величини інвестиційного доходу
Втрата прибутку внаслідок перерв у виробництві	Зменшення прибутку внаслідок перерв у виробництві, зумовлених страховими випадками, передбаченими в основному договорі страхування майна (вогневі ризики та ризики стихійних явищ, аварії систем електро-, водо-, газопостачання, неправомірні дії третіх осіб)	Запланованого (очікуваного) прибутку
Страховання ризику неповернення кредиту	Невиконання зобов'язань позичальника згідно з кредитним договором щодо повернення отриманого кредиту та відсотків за ним унаслідок (подано перелік причин)	Величини кредиту та/або відсотків за ним

вання будь-якого суб'єкта економічної діяльності, включаючи й тих, які з певних причин не переслідують мету максимізації прибутків. Якщо ефективність господарювання є добровільною справою агента економічної діяльності, то фінансова звітність – обов'язковою: навіть дрібні приватні підприємства зобов'язані аналізувати свою фінансову діяльність, на основі якої вони будують звітність перед органами Державної податкової адміністрації.

Розділ 7

Податкова складова економічної безпеки господарювання в аграрному секторі економіки

7.1. Особливості формування системи прямого оподаткування сільськогосподарської діяльності в аграрно розвинутих країнах

В умовах стрімкого розвитку агробізнесу гостро постало питання створення ефективного податкового механізму, який відзначався б не лише оптимізацією податкового навантаження, а й відповідністю податкового інструментарію тенденціям економічного розвитку аграрного виробництва.

Тривалий час податки в галузі АПК виконують лише функцію стимулювання внаслідок відмови від оподаткування прибутку та застосування спрощеного режиму прямого оподаткування – фіксованого сільськогосподарського податку (ФСП). Проте, сучасні трансформаційні зміни в АПК та обраний Україною напрям інтеграції у міжнародну економіку вимагають реформування національної системи прямого оподаткування сільськогосподарських товаровиробників та її адаптації до вимог міжнародних організацій.

У цьому контексті варто дослідити світовий досвід функціонування системи прямого оподаткування в аграрному секторі, що дасть змогу визначити основні концептуальні засади та положення, на базі яких буде сформовано концепцію перебудови вітчизняної системи прямого оподаткування сільськогосподарських товаровиробників. Актуальність зазначеної проблеми в світлі трансформаційних перетворень в галузі сільського господарства є беззаперечною, що обумовлено наявністю низки проблем, розв'язання яких потребує розробки теоретико-методологічних засад побудови системи прямого оподаткування.

Результати проведеного узагальнення показують, що система прямого оподаткування зарубіжних країн у галузі сільського господарства представлена двома

групами платежів, відмінних за своєю природою – прибутковими та ресурсно-майновими податками.

Традиційно при побудові механізмів прибуткового оподаткування доходи розмежовуються на корпоративні й особисті, у результаті чого сформовано два податкових інструменти – корпоративний податок (податок на прибуток підприємств) і податок на доходи фізичних осіб.

Корпоративний податок у галузі сільського господарства розвинутих країн сплачують великотоварні підприємства (кооперативи) та окремі фермери, однак їх кількість обмежена, оскільки в більшості країн виробництво сільськогосподарської продукції здійснюється сімейними фермами, невеликими за обсягами отриманого доходу та площами угідь.

В окремих країнах (зокрема, Норвегії, Великій Британії, США, Китаї, Японії та деяких інших) ставки корпоративного податку не є пільговими для сільськогосподарських товаровиробників. Водночас, фермери в цих країнах мають ряд пільг при сплаті корпоративного податку, до яких слід віднести зменшення бази оподаткування (вирахування з загальної суми доходу доходів, отриманих від продажу землі, амортизації обладнання, будівель, споруд), сплату податку з середнього доходу, розрахованого за три останні роки тощо. В окремих країнах, зокрема США, встановлено неоподаткований мінімум, який зменшує базу оподаткування податком на прибуток. Також, ставки корпоративного податку, як правило, диференційовані залежно від розмірів підприємств і рівнів рентабельності.

Разом із тим, у багатьох країнах для підприємств галузі сільського господарства передбачено пільги при оподаткуванні прибутку, отриманого від аграрної діяльності. Так, у Польщі не підлягають оподаткуванню доходи, отримані від сільськогосподарської діяльності; у Білорусі для підприємств АПК, що одержують прибуток від виробничо-технічного обслуговування сільського господарства застосовується пільгова ставка податку на прибуток у розмірі 10% (загальна – 30%), а сільгоспідприємства, що реалізують власну продукцію рослинництва, тваринництва, рибальства та бджільництва, звільняються від сплати податку на прибуток; у Канаді є можливість сплачувати податок із усередненого прибутку за п'ять років та застосовувати пільгову ставку 12% (загальна – 29%), що передбачена для суб'єктів малого підприємництва; у Франції, Німеччині та Нідерландах передбачено низку знижок і пільг, що дає змогу суттєво знизити фактично сплачувану суму податку.

В окремих країнах застосовується диференційований підхід при визначенні механізмів прибуткового оподаткування, який передбачає виділення окремих суб'єктів оподаткування із загальної сукупності та застосування для них специфічного інструментарію вилучення доходів.

Так, у Франції застосовується диференціація сільгосптоваровиробників залежно від рівня отриманого доходу від їхньої діяльності. Товаровиробників поділено на три групи, для кожної з яких передбачено окремий механізм оподаткування доходів: для першої групи (із доходом до 500 тис. фр.) застосовується тверда ставка (сплачується «сукупний податок», базою розрахунку якого є кадастровий дохід із земельної ділянки), при цьому фермери не забор'язані вести звітність; для другої групи (500 до 1000 тис. фр.) є можливість ведення спрощеної бухгалтерії – журналу обліку доходів і витрат, на основі якого фермер самостійно визначає обсяг оподаткованого доходу; для третьої групи (більше 1000 тис. фр.) передбачено ведення повного документообігу та оподаткування прибутку на загальних підставах. Розмір середнього доходу для всіх трьох груп розраховується за два останні роки.

Аналогічний механізм застосовується в Німеччині, однак критеріями диференціації виступають посівна площа та рівень річного доходу.

В Україні проявом диференційованого підходу є визначення можливості обрання спрощеного режиму прямого оподаткування – ФСП. При цьому, частка сільськогосподарського виробництва за попередній податковий період повинна дорівнювати або перевищувати 75%.

Таким чином, на відміну від європейських країн, де обов'язковим критерієм переходу на спеціальний (спрощений) режим оподаткування прибутку є обсяг річного доходу, в Україні критерієм переходу на ФСП є підтвердження факту провадження діяльності в галузі сільського господарства. На нашу думку, обов'язковою умовою переходу на ФСП повинна бути принаймні наявність власних чи орендованих угідь, оскільки ФСП є різновидом земельного оподаткування, однак у ПКУ такий критерій відсутній. При цьому, наявні тенденції розвитку нових типів агроформувань (агрохолдингів) свідчать про необхідність встановлення обмеження рівня валового доходу та площ угідь при переході на ФСП, оскільки спрощений режим у більшості країн передбачений для дрібного та середнього бізнесу, а потужні корпорації, унаслідок диверсифікації виробництва та високого рівня забезпеченості основними засобами, отримують не тільки високі прибутки, а й надприбутки, які в розвинутих країнах традиційно оподатковуються за підвищеними ставками.

Вважаємо, що рівень прибутковості українських агрохолдингів на сьогодні є достатнім для залучення їх до оподаткування податком на прибуток. Підтвердженням є зростання акцій українських аграрних підприємств на світових фондових біржах, що пояснюється високим фінансовими показниками їх діяльності та фінансовою стійкістю.

Диференційований підхід застосовується і при оподаткуванні доходів фізичних осіб, отриманих від сільськогосподарської діяльності. Наприклад, в Угорщині при оподаткуванні особистих підсобних господарств їх поділяють на три групи залеж-

но від розміру річного доходу. До першої групи відносять господарства, рівень доходу яких не перевищує неоподатковуваний мінімум – 500 тис. форинтів. До другої групи – з доходом до 2 млн. форинтів; при цьому розмір оподаткованого доходу зменшується на величину неоподаткованого мінімуму. Ставки оподаткування для другої групи встановлено залежно від виробничої спеціалізації: у рослинництві – 30%, тваринництві – 10%. До третьої групи відносяться підсобні господарства, річний дохід яких перевищує 2 млн. форинтів. Вони є платниками підприємницького податку, ставку якого встановлено на рівні 25% чистого доходу.

Ще одним проявом диференціації при оподаткуванні доходів фізичних осіб є застосування шедулярного підходу. Так, у Великій Британії та Італії доходи фізичних осіб поділено на шедули, серед яких в окрему виділено доходи від земельної власності, нерухомості та будівель (шедула А).

В Італії земельний дохід поділяється на дві частини – дохід від факту володіння землею або збільшення сільгоспдіяльності на цій площі та дохід від експлуатації будинків і споруд їх власником (або здачі в оренду).

Земельний дохід визначається на основі даних кадастрової оцінки, що проводиться 1 раз на 10 років. Для визначення доходу від експлуатації та здачі нерухомості в оренду встановлюються тарифи. Оподаткуванню підлягають міські будинки, будівлі та споруди для утримання худоби, збереження сільгосппродукції, склади, допоміжні будівлі, торговельні приміщення. При визначенні оподаткованого доходу платник має право зменшити базу оподаткування на визначений законодавством перелік витрат.

У Великій Британії оподатковуваний дохід по шедулі А визначається як різниця між доходами від власності чи володіння майном і експлуатаційними видатками на його утримання. При оподаткуванні доходів встановлюється трихрівнева прогресивна ставка від 10% до 40%.

Проводячи паралель, варто наголосити, що в Україні оподаткування доходів фізичних осіб здійснюється через механізми ПДФО та єдиного податку. При цьому, особливих умов оподаткування для фізичних осіб, що отримують доходи від діяльності у сфері сільськогосподарського виробництва, не передбачено, за виключенням селянських господарств, для яких не включено до розрахунку оподаткованого доходу доходи від відчуження власного виробництва сільськогосподарської продукції на ділянках до 2 га.

Таким чином, у більшості країн світу при оподаткуванні доходів від сільськогосподарської діяльності застосовуються особливі підходи, що ґрунтуються на диференціації суб'єктів оподаткування за такими критеріями: обсягами валового доходу (обороту, виручки, прибутку); правовим статусом; джерелами отриманого доходу; територіальним розміщенням; площею сільгоспугідь (посівною пло-

шею); кількістю працюючих; обсягами реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва (при встановленні критерію переходу на спеціальну систему оподаткування).

Водночас, побудова системи прибуткового оподаткування аграрного сектору в Україні не враховує суттєвих розбіжностей у результатах діяльності в розрізі суб'єктного складу, що поглиблює розбіжності в рівні податкового навантаження окремих категорій товаровиробників. Тому вважаємо за необхідне врахувати досвід зарубіжних країн щодо застосування диференційованого підходу, у процесі реформування механізмів прибуткового оподаткування сільськогосподарських товаровиробників.

Поряд із прибутковим оподаткуванням, важливе місце в системі прямого оподаткування сільськогосподарських товаровиробників належить земельному, що обумовлене специфікою діяльності в аграрному секторі економіки.

Земля для галузі сільського господарства є основним засобом виробництва, тому практично в усіх країнах ставки оподаткування земель сільськогосподарського призначення є нижчими (до 1% бази оподаткування), ніж несільськогосподарського, що є проявом пільгового оподаткування. В окремих країнах встановлено неоподатковуваний мінімум площі сільськогосподарських угідь та застосовуються диференційовані ставки оподаткування (Чехія). Низка країн не оподатковує землі сільськогосподарського призначення (зокрема, Ірландія), хоча міжнародні експерти вважають, що оподаткування сільськогосподарських земель сприяє більш ефективному їх використанню, зниженню цін на земельні ділянки та збільшенню податкових надходжень.

Розуміючи стратегічну важливість збереження сільгоспугідь, уряди окремих країн за допомогою податкових механізмів установлюють бар'єри для виведення сільгоспугідь із виробничого обігу. Так, у Китаї – одному з найбільших світових експортерів сільськогосподарської продукції – передбачено сплату податків за використання сільськогосподарських угідь не за призначенням.

При побудові механізму земельного оподаткування застосовуються чотири основні підходи:

- оподаткування землі в складі податку на майно;
- оподаткування землі в складі податку на нерухомість;
- окрема сплата земельного податку;
- оподаткування землі в складі комплексних податків;

Оподаткування землі в складі податків на майно застосовується у Японії, Норвегії, США та деяких інших країнах. При цьому, базою оподаткування є фактична вартість капітальних активів (Норвегія); нерухомість, земля, цінні папери, відсотки за банківськими депозитами (Японія); ринкова вартість будівлі разом із земельною ділянкою (США).

Ставки означеного податку є невисокими і в середньому становлять від 0% до 1,5% (за виключенням США – 6,75% 1/3 ринкової вартості).

Оподаткування землі в складі податку на нерухомість здійснюється в Угорщині, Канаді, Австралії, Китаї. Платниками податку є фізичні та юридичні особи, ставка податку є невисокою і в більшості країн становить менше 1%. Податок слугує постійним і стабільним джерелом надходжень у місцеві бюджети – так, частка означеного податку у структурі місцевих податків становить понад 80% у Канаді, Австралії, понад 60 % у Нідерландах.

Варто зазначити, що в окремих країнах існують фіскальні кадастри до яких заноситься вартість проданої нерухомості, що дає змогу оперативно коригувати базу оподаткування і відповідно розмір податку. Таким чином, однією з основних переваг податку на нерухомість є здатність швидко реагувати на зростання фактичної (ринкової) вартості, що забезпечує збільшення податкових надходжень до місцевих бюджетів. На нашу думку, цю практику доцільно було б запровадити і в Україні при адмініструванні податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки.

Окремо, у чистому вигляді, земельний податок справляється у країнах пострадянського простору – Естонії, Латвії, Казахстані, Киргизії, Вірменії, Грузії, Таджикистані та країнах Європи – Німеччині, Франції, Чехії, Австрії.

Земельним податком у Німеччині обкладаються земельні ділянки підприємств, у тому числі сільськогосподарські угіддя. Ставка оподаткування складається з двох частин: основної, що встановлюється централізовано, та додаткової, яку встановлює місцева громада. Загальна ставка податку коливається від 0,6% до 3,1% бази оподаткування, що визначається з урахуванням нормативної, потенційної та фактичної доходності суб'єктів господарювання.

При здійсненні земельного оподаткування у Франції визначається приналежність земельної ділянки до певної категорії. Оподаткуванню підлягають сільськогосподарські та інші господарські споруди, будинки, нерухомість промислового та комерційного призначення. Базою оподаткування є кадастрова орендна вартість ділянки. Сільськогосподарські землі, що знаходяться за межами міст, та землі державної власності звільнені від оподаткування земельним податком.

Якщо земельна ділянка є незабудованою, то сплачується податок на незабудовані ділянки. База оподаткування визначається залежно від виробничого призначення (рілля, виноградники, сади) та за видами сільгоспкультур (зернові, олійні тощо) і становить 80% кадастрової орендної вартості.

У Чехії ставки оподаткування встановлені залежно від категорії земельної ділянки – для хмільників, виноградників, городів і садіб – 0,75%, для луків, пасовищ, лісів – 0,25%, для забудованих ділянок і тих, що плануються під забудову, – у фіксованій сумі за 1 м² (від 0,1 до 1 крони). Для перших двох категорій земель база

оподаткування розраховується, виходячи з площі ділянки в м² та офіційної ціни квадратного метра землі, яка встановлюється центральними органами Чехії. Не оподатковуються сільськогосподарські угіддя площею до 10 га, що обробляються власниками; земельні ділянки державної та муніципальної власності; неореновані ділянки земельного фонду.

В Австрії особливого механізму оподаткування сільськогосподарських земель не передбачено. Ставка земельного податку становить 1% розрахункової оціночної вартості.

Варто зазначити, що в зарубіжних країнах застосовуються ринкові та кадастрові методи визначення бази земельного податку.

Так, у більшості країн пострадянського простору, а також Італії, Франції, Чехії, США, Канаді (окремі штати) базою обчислення земельного податку є кадастрова вартість землі. Для запобігання зниження податкової бази та її наближення до ринкової вартості застосовуються коригуючі коефіцієнти.

Ринкова вартість є базою оподаткування землі в окремих країнах, де означений податок є складовою податку на майно чи нерухомість. У цьому випадку земельний податок має всі ознаки майнового. Ринкова вартість землі зазвичай перевищує кадастрову, тому застосування кадастрової оцінки при визначенні бази оподаткування земельним податком можна розцінювати як пільгу. Додатково зазначимо, що в більшості країн за ринковою вартістю проводиться оцінка земель несільськогосподарського призначення, натомість база оподаткування сільськогосподарських земель визначається на основі кадастрів.

Підходи до визначення платника земельного податку також різняться. Зважаючи на те, що земля є майном і перебуває у власності, в окремих країнах передбачено оподаткування виключно власників землі (Литва, Чехія), але в більшості країн платниками земельного податку є власники та користувачі.

Основною метою оподаткування земельної власності є поповнення місцевих бюджетів, тому земельний податок у більшості країн є місцевим і становить основну частину податкових надходжень у місцеві бюджети (у Німеччині та Франції понад 75%).

Отже, у країнах пострадянського простору земельний податок традиційно справляється у чистому вигляді, хоча при цьому доповнюється податками на майно чи нерухомість. Також, за означеною схемою побудовано механізми земельного оподаткування в окремих країнах ЄС. Але в більшості капіталістичних країн земельний податок є складовою податку на нерухомість чи податку на майно, що обумовлено набуттям права власності на землю і розміщену на ній нерухомість одночасно. Як виключення, земельне оподаткування є складовою прибуткового, тобто оподатковується дохід від земельної власності та користування земельною ділянкою, а також розміщеними на ній об'єктами нерухомості.

На думку вітчизняних учених-аграрників, у галузі сільського господарства земельне оподаткування повинно бути основним і лише доповнюватись прибутковим. Така ситуація є характерною для країн, де сільськогосподарське виробництво знаходиться на межі збитковості. Проте, досвід розвинутих держав переконує нас у зворотній залежності – основним видом оподаткування в галузі АПК виступає прибуткове (корпоративне та особисте), а земельне, у складі майнових податків лише доповнює прибуткове та виконує функцію вирівнювання умов господарювання.

Поряд із загальною системою оподаткування в Росії, Іспанії, Білорусі та Польщі передбачено можливість оподаткування землі в складі комплексних податків.

Так, у Росії для сільгосптоваровиробників із 2002 р. запроваджено єдиний сільськогосподарський податок (ЄСП), механізм побудови якого набув суттєвих змін у 2004 р., унаслідок чого було змінено засади формування з земельних на прибуткові. Платниками податку є фізичні та юридичні особи; об'єктом оподаткування є доходи, зменшені на величину витрат; податковою базою – грошовий вираз доходу. Ставка оподаткування встановлена у фіксованому розмірі і становить 6%

У Білорусі з 1999 р. також запроваджено єдиний податок для виробників сільськогосподарської продукції, який сплачується в рахунок основних прямих податків і зборів – податку на прибуток, земельного податку, податку на нерухомість, податку за користування природними ресурсами та окремих місцевих податків і зборів. Об'єктом оподаткування є валова виручка, що визначається як сума доходів від реалізації продукції, майна та доходів від позареалізаційних операцій. Ставка податку для сільськогосподарських товаровиробників становить 2% (загальна ставка – 10%).

У Польщі ще з 1985 р. функціонує аграрний (сільськогосподарський) податок, базою оподаткування якого є площа перерахованих (умовних кадастрових) гектарів, що залежить від типу земель, класу та розміщення землі на території району. Ставка податку визначається ціною купівлі 2,5 ц жита з гектара для земель сільськогосподарського призначення та 5 ц жита – для інших земель.

Об'єктом оподаткування є землі та будівлі сільськогосподарського призначення, що використовуються для ведення господарської діяльності.

Платниками податку виступають юридичні та фізичні особи, які є власниками або користувачами об'єктів сільського господарства. При цьому доходи від звичайної сільськогосподарської діяльності звільнюються від оподаткування прибутковими податками.

Поряд із сільськогосподарським податком для товаровиробників галузі передбачено оподаткування спеціальних галузей сільськогосподарського виробництва (особливі форми сільськогосподарської діяльності, прибуток від яких перевищує прибуток від класичного сільськогосподарського виробництва). Його сплачують

виробники, діяльність яких не залежить від якості ґрунтів (при вирощуванні грибів і грибниць, рослин “in vitro”) і окремі виробники тваринницького напрямку. Доходи від спеціальних галузей сільськогосподарського виробництва підпадають під оподаткування прибутковим податком (для фізичних осіб). Ставка податку визначається в залежності від річного доходу і становить від 19-40%.

Для юридичних осіб при оподаткуванні доходів від звичайної діяльності із загальної суми доходу віднімаються доходи від спеціальних галузей сільськогосподарської діяльності.

Таким чином, на відміну від механізму побудови комплексного податку – ФСП в Україні, базою розрахунку якого є кадастрова вартість земельної ділянки, тобто оподатковується рентний дохід, базою оподаткування комплексними податками в Росії, Польщі, Білорусі визначено доходи та виручку від реалізації, тобто за своєю економічною природою вони є прибутковими. Основним недоліком при цьому, на нашу думку, є відсутність зв'язку з основним ресурсом галузі – землею, що з позиції теорії рентного оподаткування сприяє нівелюванню стимулюючого ефекту у використанні наявних природних ресурсів.

Досвід країн, що застосовують спрощені режими оподаткування, свідчить про необхідність зміни засад побудови комплексного податку ФСП – із рентних на прибуткові. Одночасно вирішиться питання залучення до оподаткування доходів від несільськогосподарської діяльності, які на сьогодні випадають із податкового поля.

Спрогнозуємо економічний ефект за умови застосування російського та білоруського механізмів побудови спрощеного режиму оподаткування в Україні (рис.7.1.1).

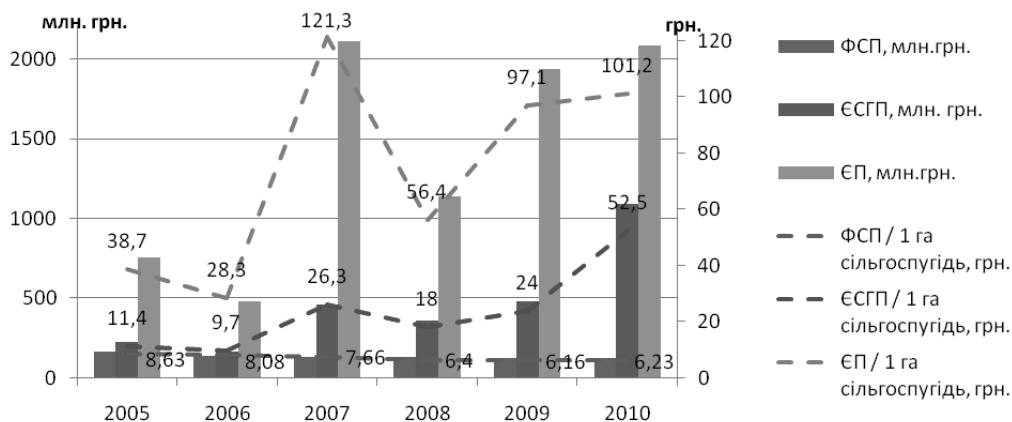

Рис. 7.1.1. Порівняльний аналіз результатів функціонування спеціальних режимів оподаткування за умови їх застосування в Україні

Побудову комплексного податку на засадах прибуткового оподаткування вважаємо більш справедливим щодо платників, оскільки розмір податку напряму залежить від результатів діяльності. Однак, зауважимо, що при встановленні ставок необхідно врахувати рівень рентних доходів із визначеної земельної ділянки.

Дослідивши підходи до побудови системи прямого оподаткування галузі сільського господарства в розвинутих країнах, варто виділити два основні – уніфікований і спеціалізований (рис. 7.1.2).

При застосуванні першого підходу система прямого оподаткування є уніфікованою як у розрізі галузей економіки, так і платників податків. Означена система орієнтована на оподаткування результатів діяльності фізичних та юридичних осіб, а також їх власності. При цьому, земля виступає окремим об'єктом оподаткування й оподатковується через механізм земельного податку або є складовою прибуткового чи майнового оподаткування.

У межах уніфікованої системи прямого оподаткування для товаровиробників галузі АПК передбачено можливість застосування податкових пільг у вигляді звільнення від оподаткування (постійного чи тимчасового), зменшення податкової бази при нарахуванні податку, встановлення пониженої ставки оподаткування, відрахування визначеної частини оподатковуваного майна, диференціації платників податків відповідно до встановлених критеріїв та інші.

Спеціалізований підхід до організації системи прямого оподаткування передбачає можливість застосування поряд із загальною системою спеціальних режимів і спрощених систем прямого оподаткування, передбачених законодавством для окремих галузей економіки чи виділеної сукупності суб'єктів оподаткування. У межах спрощеної системи передбачено сплату підприємницького податку (чи окремих його модифікацій) і сільськогосподарського податку, що є проявом пільгової податкової політики держави відносно галузі АПК.

Таким чином, ефективне функціонування аграрної галузі, як показав зарубіжний досвід, неможливе без відповідного регулювання податкових механізмів. У кожній країні побудова системи прямого оподаткування має свої особливості, що враховують тенденції та напрями розвитку галузей сільського господарства. Однак, загальною закономірністю є визнання прибуткового оподаткування основним у галузі, а оподаткування землі, яке може здійснюватись як окремо, так і в складі майнового, лише доповнює прибуткове та виконує функцію вирівнювання умов господарювання.

Запровадження в Україні податкових механізмів, що досить ефективно функціонують у розвинутих країнах, на сьогодні не можливе, оскільки передумовами їх застосування є високий рівень доходів як підприємств, так і громадян, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, чим країна нині не відзначається. Проте, у ході розроблення концепції реформування національної системи прямого оподат-

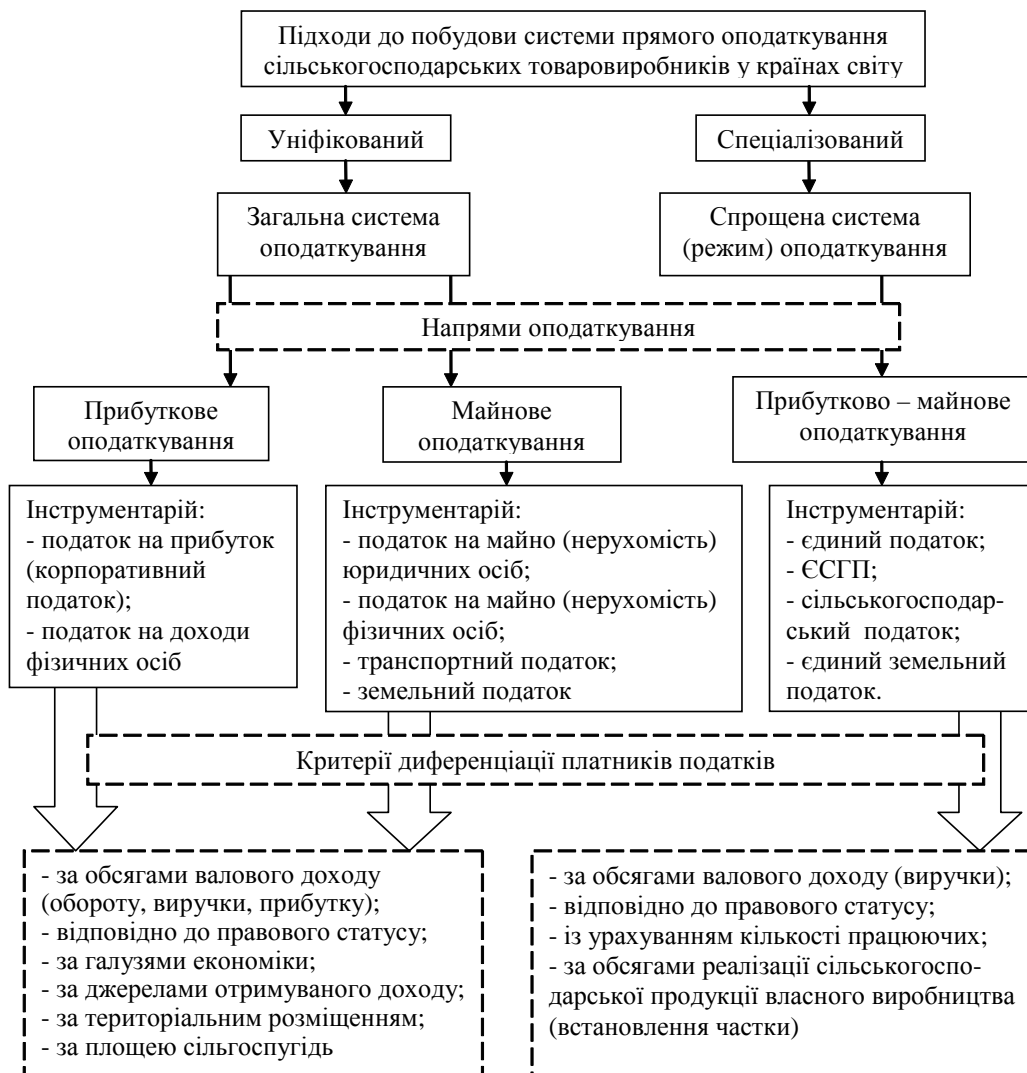

Рис. 7.1.2. Підходи до побудови системи прямого оподаткування сільськогосподарських товаровиробників у країнах світу

кування АПК доцільно було б урахувати позитивний досвід побудови податкових систем розвинутих країн.

Отже, слід зазначити, що розв'язання проблем стабілізації розвитку аграрного сектору лежить у площині оптимізації системи прямого оподаткування шляхом

застосування диференційованого підходу до суб'єктного складу платників податків; встановлення неоподаткованого мінімуму при оподаткуванні доходів від сільськогосподарської діяльності; надання земельному податку статусу місцевого; створення фіскального кадастру для фіксації вартості проданої нерухомості та землі; введення податку за використання сільськогосподарських угідь не за призначенням; збереження можливості сплати податків за спрощеною системою оподаткування для дрібних типів агроформувань, але на засадах прибуткового оподаткування.

Використання наданих пропозицій сприятиме рівномірності розподілу податкового навантаження в розрізі суб'єктного складу товаровиробників, наповненню місцевих бюджетів, адаптації податкової системи України до вимог міжнародних організацій та її гармонізації.

7.2. Перспективи розвитку механізму оподаткування доходів сільськогосподарських товаровиробників

На сучасному етапі реформування економіки України, серед питань, що потребують наукового обґрунтування і поглибленого вивчення, особливого значення набувають питання формування механізму прямого оподаткування в аграрному секторі. Адже сільське господарство – галузь, що традиційно є об'єктом підвищеної уваги з боку держави, оскільки від результатів її діяльності залежить можливість забезпечення первинних потреб людини; вона є основним гарантом продовольчої безпеки країни. Тому дуже важливо, щоб податковий механізм у галузі працював найбільш ефективно, відображав тенденції розвитку економічних процесів, урахував специфіку агропромислового виробництва та сучасний фінансовий стан товаровиробників, сприяв урівноваженню інтересів держави та платників податків, покращенню добробуту населення, наповненню місцевих бюджетів, адаптації податкової системи країни до вимог міжнародних організацій та її гармонізації.

В Україні зі здобуттям незалежності вилучення доходів сільськогосподарських підприємств здійснювалося через механізми земельного оподаткування, оскільки прибуток оподатковувався на пільгових умовах (тільки доходи від реалізації не-сільськогосподарської продукції) або не оподатковувався взагалі.

Законом України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22.05.1997 було вперше залучено прибуток від ведення сільськогосподарського виробництва до оподаткування. У поточній редакції закону було передбачено сплату податку за підсумками звітного податкового року, звільнення від сплати авансових внесків, індексацію валових доходів і витрат, виходячи з офіційних індексів інфляції, включення до складу валових доходів плати за землю, що не використовується

в сільськогосподарському виробничому обороті та зменшення суми нарахованого податку на прибуток на суму податку на землю, що використовується в сільськогосподарському виробничому обороті.

Подвійна система прямого оподаткування доходів сільськогосподарських підприємств, що передбачала одночасне функціонування земельного податку і податку на прибуток, з особливим механізмом їх взаємодії, проіснувала лише рік. Із 1996 р. виробництво сільськогосподарської продукції стало збитковим, що фактично нівелювало значимість наявного механізму оподаткування прибутку сільгосппідприємств і потребувало пошуку нових підходів до вилучення доходів товаровиробників галузі. Як зазначає М.Я. Дем'яненко, залучення виробників до оподаткування прибутку, за відсутності об'єкта оподаткування, сприяло тільки підвищенню і без того надмірного податкового навантаження при одночасному зниженні сплати, і лише ускладнювало відносини виробників із податковими органами.

Ситуація, що склалася, потребувала негайних змін у податковій політиці. Тому з 1999 р. для галузі сільського господарства запроваджено спеціальний режим прямого оподаткування – фіксований сільськогосподарський податок.

Сутність пільгового режиму прямого оподаткування – ФСП полягає у відмові від оподаткування прибутку та побудові механізму оподаткування виключно на рентних засадах. Позитивними рисами ФСП є стабільність бази і ставок оподаткування, простота розрахунку, заохочення до нагромадження капіталу та інвестування, детінізація доходів, спрощення податкового обліку, звітність і прозорість справляння податків.

Поряд із цим, існують і суттєві недоліки означеного податку, серед яких варто виділити недосконалу конструкцію, унаслідок включення до його складу податків, база оподаткування яких не корелює з базою оподаткування ФСП; невідповідність ФСП ідеології комплексного податку, унаслідок чого сума ФСП є у 2 рази меншою суми земельного податку, у рахунок якого він сплачується; нерівномірний розподіл податкового навантаження в галузевому розрізі; відсутність зв'язку з фінансовими результатами та податкоспроможністю платників; зменшення джерел наповнення місцевих бюджетів.

Існування спрощеного режиму оподаткування стало однією з передумов сучасного розвитку аграрного сектору. Відсутність оподаткування доходів для бізнесу, поряд з іншими важелями державної підтримки, що реалізуються в прямій бюджетній підтримці, є найкращим стимулом для розширення виробництва, нагромадження капіталу та інвестиційної активності. Як наслідок, зросли обсяги виробництва продукції, збільшилася кількість прибуткових підприємств, підвищився рівень рентабельності, поширилися процеси концентрації капіталу, збільшилася зацікавленість інвесторів у вкладенні коштів в аграрний сектор, відбули-

ся зміни у структурі суб'єктного складу товаровиробників, перерозподілі площ сільгоспугідь, методах господарювання, рівні доходності (табл. 7.2.1).

Таблиця 7.2.1

**Динаміка економічних показників і податкових надходжень
товаровиробників галузі сільського господарства за 2000 – 2010 рр.**
(по Вінницькій області)**

Показник	2000	2005	2010	Темп росту, 2010 р. до 2000 р., %
Валова продукція сільського господарства, млн. грн.,	4667,6	5152,1	6334,1	35,7
- у розрахунку на 1 га с/г угідь, тис. грн.	2,55	2,84	3,49	37,0
Кількість с/г товаровиробників, од	2141	2595	2688	25,5
Прибуток (збиток) від усієї діяльності, млн. грн.	182,2	152,2	634,3	248,8
- у розрахунку на 1 га с/г угідь, грн.	126,5	125,8	507,5	301,2
Рівень рентабельності всієї діяльності, %	16,9	10,9	19,3	14,2
Рівень рентабельності рослинництва, %	40,3	7,0	25,4	-36,9
Рівень рентабельності тваринництва, %	-36,4	-5,8	-4,8	86,8
Сума сплачених прямих податків, млн. грн.*	17,5	22,7	62,7	258,3
- у розрахунку на 1 грн. прибутку, грн.	0,096	0,15	0,099	2,9
- у розрахунку на 1 га с/г угідь, грн.	12,2	18,8	50,2	311,5
Сплачено ФСП, млн. грн.	10,2	9,7	7,6	-25,5
- у розрахунку на 1 грн. прибутку, грн.	0,06	0,07	0,02	-80,0
- у розрахунку на 1 га с/г угідь, грн.	12,2	8,63	6,23	-48,9

* Без ПДФО.

**Розраховано за даними Головного управління статистики у Вінницькій області, ДПС України у Вінницькій області та Головного управління агропромислового розвитку ОДА

У результаті проведеного аналізу економічних перетворень у галузі АПК виявлено, що за останні десять років темпи нарощування обсягів валової продукції сільського господарства високі, і становлять 35,7%; при цьому ефективність господарювання збільшилася на 37%. Прибуток товаровиробників галузі має тенденцію до зростання: за останні десять років він збільшився майже в 3,5 раза, і у 2010 р. в розрахунку на 1 га угідь його розмір становив 507,5 гривень.

Рентабельність усієї діяльності за 2000-2010 рр. коливалася від 2,5% у 2006 р. до 19,3% у 2010 році. При цьому рентабельність рослинництва стабілізувалась і становила у 2010 р. 25,4%. Рентабельність тваринництва по області все ще зали-

шається в мінусових секторах, хоча в цілому по Україні у 2010 р. вдалося досягти її позитивного значення – 7,8%.

Пільговий режим прямого оподаткування для галузі тваринництва не став тим вирішальним стимулом, який дав би змогу вийти галузі з кризового стану та забезпечити належні темпи економічного зростання. Це цілком логічно пояснюється тією обставиною, що земля для тваринництва є територіальною базою розміщення виробництва, а не джерелом отримання доходу. Тому, побудова механізму оподаткування для галузі тваринництва на основі вартості угідь є неефективним і методологічно не правильним рішенням. Вважаємо, що механізм оподаткування галузі тваринництва повинен бути побудований на засадах прибуткового оподаткування, з урахуванням сучасного стану галузі, пропонуємо встановити неоподатковувану межу вилучення прибутку.

Податкове навантаження за досліджуваний період коливалося від 10-15 коп. на одну гривню прибутку і у 2010 р. становило 9,9 коп., що характеризує його як помірне. Існуюче податкове навантаження є результатом лояльної політики держави щодо галузі сільського господарства, оскільки податок на прибуток більшості товаровиробників не сплачують, унаслідок оподаткування в рамках спрощеного режиму.

Не заглиблюючись у методологічні недоліки формування означеного податку зазначимо, що за останні десять років відбулися суттєві зміни в механізмах його формування, і на кінець 2010 р. (на момент прийняття податкового кодексу) він справлявся в рахунок 6 податків і зборів. При цьому на 1 га сільгоспугідь сума сплаченого податку знизилася у 2 рази і у 2010 р. становила 6,23 гривні. Також, необхідно відмітити зменшення частки ФСП у структурі сплачених податків – якщо у 2000 р. частка ФСП дорівнювала 26,7%, то у 2010 р. вона становила 3,2%, що свідчить про зменшення фіскальної спроможності означеного податку.

Отже, можна зробити висновки про різноспрямованість тенденцій розвитку економічних процесів і системи прямого оподаткування: при зростанні ефективності діяльності на 35,7%, загального рівня рентабельності на 14,2% суми податкових надходжень від ФСП знизилися на 25,5%.

З позиції побудови оптимальної системи прибуткового оподаткування, найбільш важливими є показники ефективності діяльності, до яких відносяться обсяг валової продукції, прибуток, рівень рентабельності.

За результатами аналізу діяльності сільськогосподарських товаровиробників у Вінницькій області з'ясовано, що в розрізі суб'єктного складу означені показники суттєво диференційовані. Так, у 2010 р. обсяг валової продукції середньостатистичного сільгоспідприємства становив близько 2 млн. грн, що у розрахунку на 1 га сільгоспугідь становило 2,44 тис. грн. Показники ефективності діяльності ФГ

є набагато нижчими – на 1 га сільгоспугідь у 2010 р. фермери виробили продукції на 1,72 тис. грн., що в 1,5 раза менше, ніж аналогічний показник по сільгосппідприємствах. Обсяг валової продукції середньостатистичного ФГ становив 250 тис. грн, що у 8 разів менше, ніж по підприємствах. На одне ФГ прибуток від реалізації сільгосппродукції становить 170 тис. грн. при рівні рентабельності сільськогосподарської діяльності 18,7%.

Таким чином, рівень прибутковості фермерських господарств і агрохолдингів суттєво відрізняються внаслідок здійснення останніми диверсифікації виробництва, використання новітніх технологій, оптимізації площ сільгоспугідь і залучення потужної техніки.

Система прямого оподаткування не враховує означених тенденцій, оскільки застосовується уніфікований підхід в оподаткуванні як для фермерських господарств, так і для холдингів. Значна диференціація показників ефективності діяльності означеного кола суб'єктів, на нашу думку, потребує застосування диференційованого підходу при побудові механізмів прибуткового оподаткування, що обумовлюється необхідністю реалізації принципу справедливості в оподаткуванні та виконання регулюючої функції податків.

Питання диференціації сільськогосподарських товаровиробників для цілей оподаткування неодноразово вивчалось в роботах сучасних науковців. Проте, дослідники, як правило, розглядають механізми оподаткування лише для окремих категорій товаровиробників, тоді як проблема розроблення загального порядку оподаткування з його розмежуванням за визначеними критеріями, які можуть бути враховані в системі оподаткування, залишається невирішеною. Водночас, специфіка діяльності і інші особливі умови функціонування окремих категорій сільськогосподарських товаровиробників і типів сільгосппідприємств потребує застосування різних порядків оподаткування.

На думку провідних учених, в аграрному секторі економіки України слід виділяти три форми господарювання: сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства (ФГ) та селянські господарства (СГ). Причому зазначені форми господарювання впливають на формування механізму оподаткування і визначають його специфіку.

Не заперечуючи наявність означених форм господарювання в галузі сільського господарства зазначимо, що використання диференціації платників виключно за критерієм форми господарювання для цілей оподаткування не дає змоги врахувати важливих чинників, що впливають на рівень отриманого доходу, і, відповідно, визначають реальну податкоспроможність господарюючих суб'єктів.

Визначаючи напрями розвитку механізму оподаткування в сільському господарстві України, варто звернути увагу на досвід західноєвропейських країн. У них, як правило, застосовується практика розподілу всієї сукупності суб'єктів сільсь-

когосподарського виробництва на визначені категорії та відповідним чином диференціюється податковий механізм.

Так, наприклад, у Франції застосовується диференціація сільгоспвиробників залежності від рівня отриманого доходу від сільськогосподарської діяльності. Їх поділено на три групи, для кожної з яких передбачено окремий механізм оподаткування доходів: для першої групи (з доходом до 500 тис. фр.) застосовується тверда ставка (сплачується «сукупний податок», базою розрахунку якого є кадастровий дохід з земельної ділянки), при цьому звітність фермери вести не зобов'язані; для другої групи (від 500–1000 тис. фр.) є можливість ведення спрощеної бухгалтерії – журналу обліку доходів і витрат, на основі якого фермер самостійно визначає обсяг оподаткованого доходу; для третьої групи (більше 1000 тис. фр.) передбачено ведення повного документообороту та оподаткування прибутку на загальних підставах. Розмір середнього доходу для всіх трьох груп розраховується за два останні роки.

У Німеччині з метою оподаткування сільськогосподарських товаровиробників поділяють на 3 групи залежно від посівної площі й річного доходу:

- I група – 32 га, або 40 тис. марок – ведуть повну бухгалтерську і податкову звітність і оподатковуються корпоративним податком у такому ж розмірі, як і підприємства інших галузей, але їм дозволено в перші три роки списання за рахунок амортизації до 80% вартості обладнання;

- II група – 25–32 га, або 32–40 тис. марок – ведуть спрощену систему обліку, на основі якої здійснюється нарахування та сплата податків;

- III група – менше 25 га, або менше 32 тис. марок – не ведуть звітності та сплачують прибутковий податок за єдиною ставкою сукупного доходу, яка визначається, виходячи з середньорайонного розміру прибуткового податку на 1 га сільгоспугідь.

Додатково зазначимо, що при сплаті прибуткового податку, який має прогресивну шкалу, для власників земельних ділянок неоподаткований мінімум в 3,1 раза більший, ніж для інших громадян. У результаті, на практиці виникає ситуація, коли фермери, які відносяться до третьої групи, взагалі не сплачують прибутковий податок.

Вважаємо, що в процесі здійснення реформування вітчизняної системи прямого оподаткування галузі сільського господарства варто використати досвід розвинутих країн щодо застосування диференційованого підходу. Але при цьому необхідно врахувати національні особливості розвитку АПК, що зумовлює виділення, поряд із обсягом валового доходу та площею угідь, також інших критеріїв диференціації – правової форми; виробничої спеціалізації; рівня товарності; частки від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки в загальній сумі валового доходу; кількості працюючих; обсягу доходу

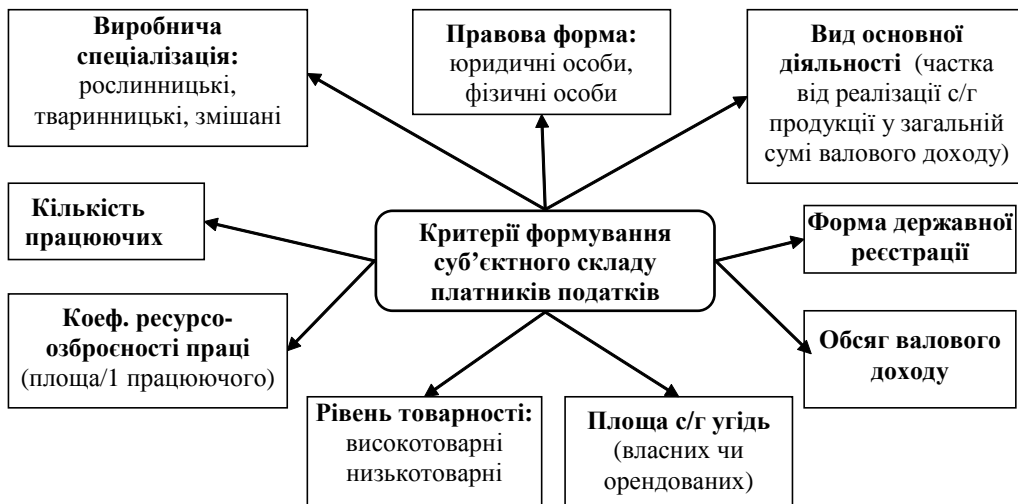

Рис.7.2.1. Критерії диференціації платників податків у сільському господарстві

на 1 члена домогосподарства (визначається через коефіцієнт ресурсоозброєності, що розраховується шляхом ділення площі домогосподарства на кількість його членів).

Для побудови ефективного механізму оподаткування в галузі необхідно уточнити визначення суб'єкта оподаткування, що дасть змогу окреслити чітке коло суб'єктів, яким через механізми податкової підтримки буде зменшено податкове навантаження. Суб'єкт оподаткування – це особа (юридична або фізична), на яку покладено обов'язки сплачувати, утримувати та перераховувати податки до бюджету. Суб'єктом оподаткування в галузі сільського господарства виступає сільськогосподарський товаровиробник.

Зазначимо, що до прийняття Податкового кодексу в законодавчих актах, що регламентували порядок функціонування механізму оподаткування в галузі сільського господарства, існували різні тлумачення категорії «сільськогосподарський товаровиробник». Систематизуючи критерії, за якими законодавець пропонував відносити до цієї категорії, варто виділити такі: вид діяльності, наявність відповідної площі сільгоспугідь або тварин, частка сільськогосподарської діяльності в загальній сумі валового доходу підприємств.

Відповідно до норм Податкового кодексу сільськогосподарським товаровиробником вважається «юридична особа незалежно від організаційно-правової форми, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції та/або розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах) та її переробкою на власних чи орендованих потужностях, в тому

числі власновиробленої сировини на давальницьких умовах, та здійснює операції з її постачання».

Таким чином, у самому визначенні дефініції «сільськогосподарський товаровиробник» не враховується наявність площі або тварин і частка сільськогосподарської діяльності у валових доходах (цей норматив ураховується при визначенні можливості переходу на сплату ФСП).

На нашу думку, це є певним недоліком, оскільки бути сільськогосподарським товаровиробником, не маючи власних або орендованих угідь чи поголів'я сільськогосподарських тварин, неможливо, тому вважаємо, що зазначені якісні ознаки повинні бути включені до аналізованого визначення. Також, виходячи з нього, зі складу сільськогосподарських товаровиробників виключено фізичні особи, які займаються виробництвом товарної сільськогосподарської продукції, що суттєво звужує коло суб'єктів податкових відносин аграрного сектору. Під товарною продукцією розуміємо частину валової продукції, що продана товаровиробником заготівельним організаціям, переробним підприємствам, на біржах, на експорт, на сільських ринках, безпосередньо своїм працівникам та іншим громадянам.

Вважаємо, що дефініція «сільськогосподарський товаровиробник» більш широка і включає в себе не тільки підприємства, а й фермерські господарства та частину сільських домогосподарств, хоча в статистичних звітах і законодавчих актах, коли йдеться про сільськогосподарське підприємство, фермерські господарства вважаються їх складовою частиною (мабуть внаслідок віднесення до юридичних осіб).

Однак, на нашу думку, фермери повинні бути виділені в окрему категорію, оскільки сутність поняття «фермер» та особливості їх діяльності суттєво різняться порівняно з підприємством. Тому вважаємо, що для цілей оподаткування в законодавчих актах необхідно використовувати саме термін «сільськогосподарський товаровиробник», а не «сільськогосподарське підприємство».

Проаналізувавши законодавчу базу, міжнародні документи, точки зору науковців, можна дійти висновку, що дефініція «сільськогосподарський товаровиробник» потребує уточнення, тому вважаємо за необхідне визначити чіткі критерії віднесення до цієї категорії з позиції оподаткування і внести зміни до визначення поняття «сільськогосподарський товаровиробник» у Податковому кодексі.

На нашу думку, визначення повинно бути таким: «Сільськогосподарський товаровиробник – юридична або фізична особа будь-якої організаційно-правової форми, зареєстрована в належному порядку для провадження діяльності, яка має власні або орендовані сільськогосподарські угіддя (рілля, сіножаті, пасовища та багаторічні насадження тощо) та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, основною діяльністю якої є виробництво сільськогосподарської продукції (послуг) та/або розведення, вирощування та вилов риби у внут-

рішніх водоймах (озерах, ставках і водосховищах), переробка власновиробленої сільськогосподарської продукції на власних чи орендованих потужностях (у тому числі власновиробленої сировини на давальницьких умовах) та її реалізація».

Визначившись із суб'єктами оподаткування, перейдемо до обґрунтування критеріїв їх диференціації.

Відповідно до першого критерію – правової форми – пропонуємо виділити у складі сільськогосподарських товаровиробників юридичних і фізичних осіб, для яких необхідно передбачити окремі механізми оподаткування доходів, унаслідок існування суттєвих розбіжностей у джерелах формування доходів, їх складу та методах розрахунку. При цьому, слід урахувати, що фізичні особи, навіть при здійсненні окремих видів діяльності, можуть не реєструватися в податкових органах на відміну від юридичних осіб, для яких здійснення реєстрації та ведення податкового обліку є обов'язковим.

Виділення другого критерію – виробничої спеціалізації – ґрунтується на необхідності врахування специфіки сільськогосподарського виробництва в галузевому розрізі, а саме – джерел отримання доходів, що обумовлює визначення засад побудови податкового механізму. Загальновідомо, що земля виступає джерелом отримання доходу, а відповідно – базою оподаткування лише для класичних сільськогосподарських підприємств. Водночас, її використання як бази оподаткування для підприємств інших напрямів спеціалізації виглядає штучним і не відповідає методології формування прибуткових податків.

Отже, лише для галузі рослинництва податковий механізм може бути побудований на засадах рентного оподаткування. Для інших галузей вважаємо за доцільне побудову механізму оподаткування доходів на прибуткових засадах.

Наступним критерієм диференціації є визначення виду основної діяльності, що здійснюється за допомогою розрахунку частки від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки в загальній сумі валового доходу. Застосування означеного критерію ґрунтується на необхідності виключення можливості використання особливих пільгових умов оподаткування для підприємств, зареєстрованих згідно з КВЕДом як сільськогосподарські, але у яких переважають інші джерела отримання доходів.

При цьому зазначимо, що у ст. 155 ПКУ встановлено термін підтвердження основного виду діяльності за попередній звітний рік, що дає змогу в поточному році скористатися всією сукупністю пільг, не відповідаючи визначеному критерію. У такому разі тільки з наступного податкового року, підприємство повинно перейти до оподаткування на загальних засадах. Вважаємо, що вказану статтю ПКУ потрібно доповнити, передбачивши перерахунок податкового зобов'язання по сплаті податку на прибуток за поточний рік.

Специфіка функціонування класичних товаровиробників галузі визначається

у зв'язку з існуванням прямопропорційної залежності обсягу отриманого доходу з площею сільськогосподарських угідь у користуванні, чим і обґрунтовується виділення наступного критерію диференціації – площі сільськогосподарських угідь.

Досвід функціонування сільськогосподарських підприємств за радянських часів підтверджує наявність залежності між площею сільгоспугідь та ефективністю сільськогосподарського виробництва. Так, наприкінці 70-х рр., собівартість зерна в господарствах з посівною площею понад 12 тис. га була у 2 рази меншою, ніж у господарствах із посівною площею до 6 тис. га.

Сучасними вітчизняними науковцями-аграрниками доведено, що зі збільшенням площі сільгоспугідь прибутковість у розрахунку на 100 га також збільшується. Так, сільськогосподарські підприємства з площею від 1500 – 2000 га. отримали у 2010 р. прибуток на 100 га угідь – 109,2 тис. грн. при рівні рентабельності близько 38%. Поряд із цим, рентабельність фермерських господарств, середня площа яких становить 150 га, є у 2,5 рази меншою.

Розвиток агробізнесу в останні роки має тенденцію до укрупнення: сільськогосподарські товаровиробники об'єднуються в агрохолдинги, що дає їм можливість охопити більші площі угідь, скоротити відстані до ринків постачання та збуту продукції, залучати банківські позики на вигідних умовах. Усе це сприяє інтенсифікації виробництва та більш ефективному використанню наявних ресурсів. За даними аналітичних агенцій, земельний банк найбільших агрохолдингів України нині становить понад 4 млн. га, що відповідає близько 15% площі всіх сільгоспугідь країни, що обробляються. За розрахунками вчених-аграрників, через декілька років агрохолдинги оброблятимуть до 50% ріллі.

Поряд з цим, більшість агрохолдингів на сьогодні скористалася законодавчо обумовленою можливістю функціонування в пільговому режимі оподаткування, унаслідок чого місцеві бюджети фактично позбавлені податкових надходжень і державний бюджет недоотримує податкові надходження (у межах податку на прибуток), база для вилучення яких реально існує. Підтвердженням високих фінансових показників діяльності агрокорпорацій є збільшення інвестиційної привабливості українських аграрних компаній на фондових ринках.

Тому вважаємо, що критерій площі угідь у користуванні товаровиробників обов'язково повинен бути врахований при побудові механізмів оподаткування, оскільки застосування уніфікованих підходів до оподаткування фермерських господарств і агрохолдингів порушує принципи справедливості та нейтральності в оподаткуванні.

Два наступних критерії – обсяг валового доходу та кількість працюючих передбачено для визначення можливості оподаткування дрібних типів господарюючих суб'єктів у межах спрощеної системи – єдиного податку.

Рівень товарності та коефіцієнт ресурсозброєності праці – критерії, що будуть

використані при визначенні механізмів оподаткування фізичних осіб, зайнятих у сільському господарстві. Диференціація за рівнем товарності дасть змогу виокремити із складу фізичних осіб виробників товарної сільськогосподарської продукції з подальшим розробленням механізму їх оподаткування. Коефіцієнт ресурсозбросності праці дасть можливість непрямим способом визначити дохід на одного працюючого в домогосподарстві.

Таким чином, запропоновані критерії диференціації дадуть змогу найбільш повно врахувати чинники, що визначають рівень доходності суб'єктів податкових відносин у галузі сільського господарства та сформувані оптимальний механізм оподаткування для кожної категорії товаровиробників.

Відповідно до визначених критеріїв диференціації в межах суб'єктного складу товаровиробників галузі сільського господарства пропонуємо виділити п'ять категорій (груп) платників податків.

За першим критерієм – правовою формою – всі сільськогосподарські товаровиробники поділяються на юридичних (з 1-3 групи) та фізичних (4-5 групи) осіб. Поглиблення диференціації для юридичних і фізичних осіб здійснюється за критеріями, обґрунтування яких наведено вище.

До першої групи відносяться сільськогосподарські товаровиробники – юридичні особи, діяльність яких базується на отриманні доходу від реалізації продукції тваринництва, птахівництва та підприємства галузі рослинництва – тепличні комбінати, оскільки їхня діяльність характеризується високими показниками оборотності, що дає змогу отримувати високий рівень доходів унаслідок відсутності залежності від сезонності виробництва та якості угідь.

До цієї групи також відносяться класичні сільськогосподарські підприємства та підприємства змішаного типу, у яких частка від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки у загальній сумі валового доходу становить менше 50% і площа угідь, що залучена до товарного виробництва (у тому числі на умовах оренди), перевищує 500 га.

Для товаровиробників, які підпадають під критерії віднесення до першої групи пропонуємо застосовувати багатоканальну систему оподаткування – сплату податку на прибуток, земельного податку та інших податків, що передбачені Податковим кодексом України.

Проведений аналіз результатів діяльності сільськогосподарських підприємств та їх інтегрованих структур (агрохолдингів), виявив, що більше 85% підприємств є прибутковими, що свідчить про можливість залучення до оподаткування прибутку. Однак, механізм побудови податку на прибуток повинен враховувати специфіку галузі сільського господарства.

В аграрному секторі основною функцією податку на прибуток повинна бути регулююча, а не фіскальна. Відповідно, механізм означеного податку повинен

Рис. 7.2.2. Диференціація сільськогосподарських товаровиробників – юридичних осіб для цілей оподаткування

бути побудований таким чином, щоб врівноважити інтереси як платників, так і держави.

Високий рівень податкового навантаження впливає на зацікавленість виробників у збільшенні обсягів доходів і ефективність роботи. Тому на сьогодні постає питання мотивації виробників за допомогою податкових механізмів, яка може бути здійснена шляхом застосування прогресивності в оподаткуванні.

Окремі дослідники питань побудови механізму прямого оподаткування в аграрному секторі висувають пропозиції застосування регресивної шкали оподаткуван-

ня прибутку та оподаткування прибутку за пониженими ставками. Ми підтримуємо цю позицію, і вважаємо, що регресивність в оподаткуванні прибутку сприятиме поживленню підприємницької активності, більш ефективному використанню наявних ресурсів, активізації інвестиційної діяльності, застосуванню інноваційних технологій і зменшенню приховування доходів, що, безперечно, призведе до економічного зміцнення і стабілізації фінансових показників діяльності сільськогосподарських підприємств.

Результати проведеного дослідження дають змогу сформулювати такі пропозиції щодо формування механізму податку на прибуток відносно сільськогосподарських підприємств:

- передбачити неоподатковуваний мінімум у розмірі 10% отриманого прибутку. Ці кошти будуть акумулюватися на спецрахунку підприємств і можуть бути спрямовані на купівлю земель. За умови запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення це дасть змогу вирішити проблему коштів, які на сьогодні відсутні у більшості підприємств та фермерів;

- податок на прибуток сплачується за підсумками року, але необхідно запровадити індексацію валових витрат упродовж звітного року відповідно до індексів інфляції;

- взаємоузгодити прибуткове і земельне оподаткування шляхом зменшення нарахованої суми податку на прибуток на суму земельного податку, що використовується в сільськогосподарському виробничому обороті. При цьому необхідно передбачити різноспрямованість сум означених податків: податок на прибуток залишається загальнодержавним, а податок на землю – спрямовується до бюджетів місцевих муніципалітетів.

- застосовувати регресивну шкалу оподаткування податком на прибуток.

Реалізація цих пропозицій стимулюватиме сільськогосподарських товаровиробників до застосування ефективних методів ведення діяльності, унаслідок зменшення податкового навантаження зі збільшенням показників прибутковості та сприятиме легалізації доходів, що в цілому покращить економічні та фінансові показники діяльності галузі сільського господарства. Поряд з цим, підприємства галузі збережуть свій особливий статус внаслідок запровадження неоподатковуваного мінімуму та регресивної шкали оподаткування податком на прибуток.

До другої групи відносяться підприємства рослинницького та змішаного напрямів спеціалізації, які відповідають критерію 50% і площа сільськогосподарських угідь яких становить до 500 га. Для означеної групи товаровиробників можливі кілька варіантів побудови системи прямого оподаткування (рис. 7.2.3):

- одноканальна система прямого оподаткування, що передбачає сплату земельного податку. При цьому оподаткування прибутку не здійснюється.

- двоканальна система оподаткування, що передбачає сплату земельного подат-

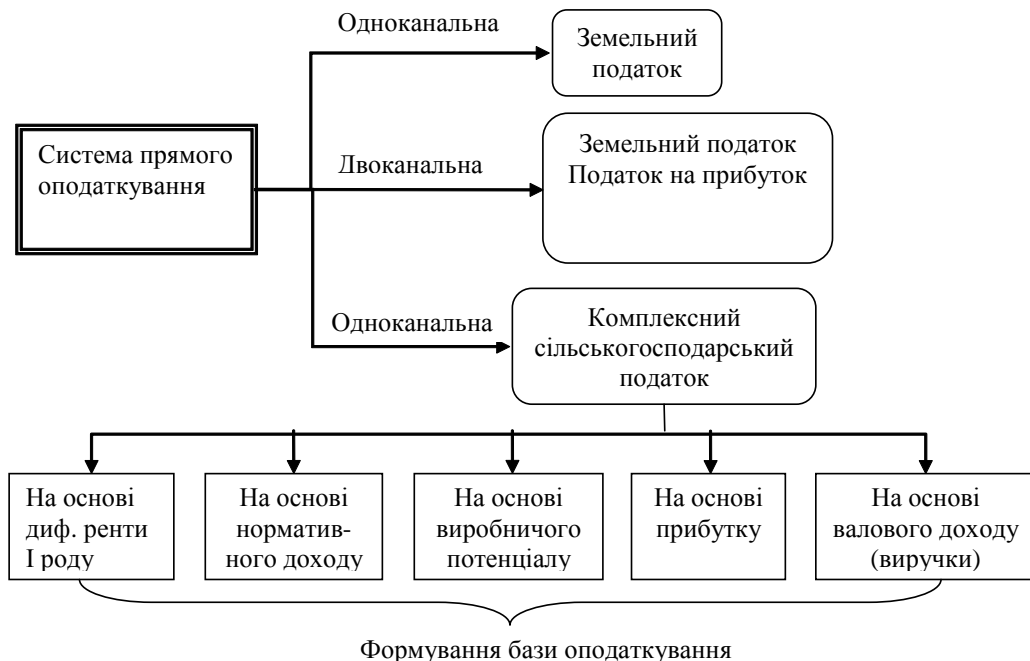

Рис. 7.2.3. Варіанти побудови системи прямого оподаткування для другої категорії сільськогосподарських товаровиробників

ку та податку на прибуток. При цьому для прибуткового оподаткування необхідно передбачити пільгові умови – ведення спрощеної системи бухгалтерського та податкового обліку та понижену ставку (0,5 від загальноприйнятої, що становитиме 8%);

- запровадження спрощеного режиму оподаткування доходів – комплексного сільськогосподарського податку.

Проведений аналіз досвіду зарубіжних країн та вивчення пропозицій вітчизняних науковців щодо визначення бази комплексного сільськогосподарського податку дає змогу виділити такі підходи:

а) формування бази оподаткування на основі диференціальної ренти I роду – означений підхід побудований на розмежуванні диференціальної ренти I роду на чотири складові, які утворюються : 1А – за рахунок кращої родючості, 1Б – за рахунок логістичних характеристик земельної ділянки, 1В – за рахунок географічного розташування та рельєфу території, 1Г – залежно від виду сільськогосподарської культури. Податок побудований на засадах земельного оподаткування;

б) формування бази оподаткування на основі нормативного доходу, що скла-

дається з суми рентного доходу та нормативного прибутку, таким чином, комплексний податок будується на прибутково-майнових засадах;

в) формування бази оподаткування на основі площ угідь, співставних за виробничим потенціалом.

Модель розрахунку виробничого потенціалу на 100 га сільгоспугідь має форму кореляційної залежності виробничого потенціалу господарства від сукупності чинників, до складу яких віднесено вартість основних виробничих фондів і матеріальних оборотних засобів, середньорічна чисельність працюючих, кадастрова вартість сільгоспугідь по господарству.

У подальшому розраховується індекс співставної площі господарства до середньорайонного значення, потім – до середньообласного. Отримане значення індекса множиться на фактичну площу господарства, у результаті чого отримуємо фактичну площу сільськогосподарських угідь, співставну за виробничим потенціалом. Ця величина може слугувати базою оподаткування при застосуванні спеціального режиму прямого оподаткування;

г) формування бази оподаткування на основі прибутку, що визначається як різниця між валовим доходом і витратами. Означена методика використовується в Росії при визначенні бази оподаткування ЄСПП, що застосовується для вилучення доходів селянських (фермерських) господарств. Ставка податку становить 6% бази оподаткування:

д) формування бази оподаткування на основі валового доходу (виручки) застосовується в більшості західних країн. Так, у Канаді дрібні товаровиробники (СПД і фермери) сплачують 5-17% річного доходу; у Польщі дрібні товаровиробники, діяльність яких характеризується високою дохідністю, сплачують 19-40% річного доходу; у Білорусі об'єктом оподаткування є валовий дохід, ставка – 2%.

На нашу думку, застосування комплексного податку є тимчасовим заходом надання пільг товаровиробникам галузі, незалежно від того, на яких засадах він побудований. Оскільки ФСП функціонує вже 13 років і повністю виконав покладені на нього функції, вважаємо, що настав час для переходу до оподаткування не тільки земельного, а й прибуткового.

Дослідження ретроспективних аспектів розвитку системи прямого оподаткування та досвід зарубіжних країн переконливо свідчать, що на зміну реальному оподаткуванню завжди приходять прибуткове. Окрім того, кожний із видів податків (земельний, прибутковий) виконує відповідні функції, дія яких у результаті застосування комплексного податку частково нівелюється залежно від засад його побудови. Тому вважаємо, що найбільш оптимальним варіантом формування системи прямого оподаткування є двоканальна система, у межах якої вилучення доходів здійснюється через механізми земельного податку та податку на прибуток.

Унаслідок того, що до другої групи, відповідно до критеріїв диференціації,

відносяться середні та дрібні класичні сільгоспідприємства та значна частина фермерських господарств, вважаємо, що оподаткування прибутку повинно здійснюватися за пільговою ставкою, яка встановлюється на рівні 8%, що становить половину загальноприйнятої по галузі. При цьому оподатковуваний прибуток зменшується на суму земельного податку, що сплачується на загальних засадах.

Виділення третьої групи обумовлюється наявністю у складі юридичних осіб значної кількості дрібних товаровиробників, основною діяльністю яких є надання послуг у галузі сільського господарства чи товарне виробництво сільськогосподарської продукції. Як правило, площа сільгоспугідь у користуванні означеної групи товаровиробників є незначною чи взагалі відсутньою. При цьому, означене коло суб'єктів діяльності виконує соціальну функцію – забезпечує зайнятість сільського населення, що, безумовно, зменшує рівень безробіття у сільській місцевості та підвищує рівень доходів селян.

До цієї групи пропонуємо відносити СПД незалежно від напряму спеціалізації при дотриманні критерію обсягу валового доходу (до 5 млн. грн.) та обмеження кількості працюючих (до 50 осіб). Означену групу вважаємо за доцільне оподатковувати в межах існуючого спрощеного режиму оподаткування – єдиного податку, механізм якого передбачений ПКУ (з 01.01.2012). Додатково зазначимо, що цей розділ є наймолодшим розділом Кодексу і багато практичних питань функціонування спрощеної системи оподаткування потребують уточнення та роз'яснень, проте одним із позитивних моментів є зняття обмежень щодо роботи із платниками єдиного податку для платників податку на прибуток.

Виділення четвертої та п'ятої груп платників податків у складі сільськогосподарських товаровиробників обумовлене здійсненням діяльності й отриманням доходу великою кількістю фізичних осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві (рис. 7.2.4). За даними Держкомстату, більше половини валової продукції сільського господарства, а по окремих видах – до 90%, виробляється саме фізичними особами. Проте, означене коло суб'єктів випадає з податкового поля внаслідок відсутності у ПКУ механізмів оподаткування доходів – сільськогосподарським товаровиробником вважається виключно юридична особа (ПКУ, п. 14.1.235). Тому визначення суб'єктного складу фізичних осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, виділення із загальної сукупності виробників товарної продукції та розроблення механізмів їх оподаткування є вкрай важливим та актуальним завданням.

Найбільш поширеною формою господарювання фізичних осіб у галузі є особисті селянські господарства (ОСГ). Вони були і залишаються особливим суб'єктом податкових відносин унаслідок застосування специфічних механізмів оподаткування доходів – ПДФО (за умови перевищення площі сільгоспугідь 2 га) та плати за землю. Водночас, розміри земельних ділянок окремих ОСГ дорівню-

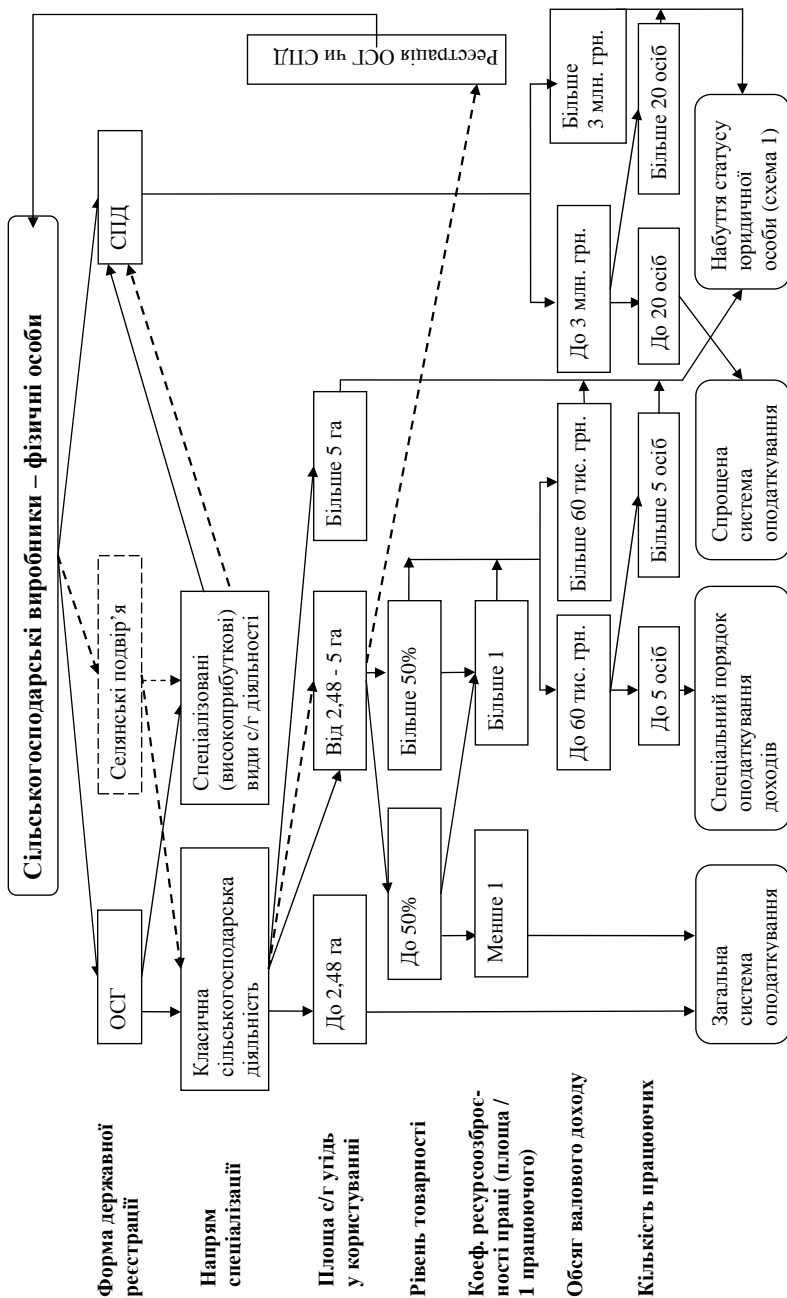

Рис. 7.2.4. Диференціація фізичних осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, для цілей оподаткування

ють, а подекуди перевищують площі фермерських господарств, що свідчить про товарне спрямування їхньої діяльності. Виробництво сільськогосподарської продукції в таких господарствах здійснюється переважно для отримання прибутку, а не задоволення власних потреб, що вимагає диференціації всієї сукупності ОСГ для цілей оподаткування, розроблення механізму оподаткування доходів і встановлення граничних показників, після досягнення яких ОСГ повинно перейти до статусу фермерського.

Наступною формою господарювання є фізичні особи, які зареєстровані суб'єктами підприємницької діяльності (СПД), видами господарської діяльності яких визначено діяльність у галузі сільського господарства (секція А, код 01). Для них ПКУ передбачено спрощену систему оподаткування – єдиний податок. При цьому СПД – фізичні особи можуть обрати для себе механізм оподаткування, визначившись із групою платників податків.

Відповідно до критеріїв вибору групи (їх існує 3) фізичні особи можуть обрати другу або третю групу, у результаті чого сплачувати чи фіксований щомісячний платіж (2-20% мінімальної зарплати) визначати обсяг валового доходу і сплачувати єдиний податок за ставкою 3% (за умови сплати ПДВ) чи 5%.

Також, серед фізичних осіб, які отримують доходи від сільськогосподарської діяльності є такі, що не мають статусу ні ОСГ, ні СПД – селянські подвір'я. Під селянськими подвір'ями розуміємо господарства, що не відносяться до ОСГ та СПД, але при цьому здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції, яка може бути спрямована як на внутрішнє споживання, так і на реалізацію.

На сьогодні вони самостійно зазначають суму отриманого доходу в податковій декларації, відповідно до чого й відбувається нарахування та сплата ПДФО. Принагідно зазначимо, що перевірити достовірність даних, вказаних у декларації, неможливо (за виключенням ПДФО, що вираховується у джерела), тому дані є досить умовними.

На нашу думку, для означеної категорії фізичних осіб необхідно визначити критерії, після досягнення яких передбачити реєстрацію ОСГ чи СПД, якщо доходи, отримані від сільськогосподарської діяльності є основним чи єдиним джерелом доходів. Такими критеріями можуть бути напрям спеціалізації та площа сільгоспугідь у користуванні. Якщо фізична особа має в користуванні площу сільськогосподарських угідь, що перевищує 0,48 га чи отримує доходи від високоприбуткових видів сільськогосподарської діяльності, вона повинна обов'язково змінити форму реєстрації.

Таким чином, серед фізичних осіб, які отримують доходи від здійснення сільськогосподарської діяльності, нами виділено три категорії – ОСГ, СПД і селянські подвір'я. З метою оподаткування доходів фізичних осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, у ПКУ чітко розроблено механізм оподаткування

доходів тільки для СПД – єдиний податок. Механізм оподаткування доходів від сільськогосподарської діяльності селянського подвір'я є досить умовним, а для ОСГ, більша частина яких поступово перейшла до товарного виробництва сільськогосподарської продукції, – взагалі відсутній.

На нашу думку, фізичних осіб, які займаються товарним виробництвом сільськогосподарської продукції, високоприбутковими видами сільсько-господарської діяльності та наданням послуг, доцільно залучити до оподаткування доходів, чим і обумовлено виділення четвертої групи платників податків. До неї пропонуємо відносити домогосподарства і СПД, діяльність яких відповідає встановленим критеріям диференціації (рис. 7.2.4).

На державному рівні неодноразово порушувалося питання залучення ОСГ до оподаткування доходів. У результаті було розроблено законопроект «Про єдиний податок для членів особистого селянського господарства». Проте, подальшого розвитку означений законопроект не отримав унаслідок невідпрацьованості податкового механізму. Наприклад, включення соціальних внесків до складу єдиного податку унеможливило персоніфікацію розмірів пенсійного внеску окремої особи, що в подальшому впливає на складності в розрахунку суми пенсійних виплат; визначення бази оподаткування на основі встановлення твердої суми (500–1500 грн./рік) нівелює залежність обсягів доходу від основних чинників, що на нього впливають – площі сільгоспугідь у користуванні, кількості членів ОСГ, напряму спеціалізації тощо.

Запропонований податок за своєю економічною природою є прибутковим, оскільки об'єктом оподаткування визначено доходи членів ОСГ. Плату за землю не включено до складу комплексного податку, унаслідок чого він є заміником ПДФО, а не єдиним податком, що не сприяє спрощенню взаємовідносин членів ОСГ з податковими органами. Тому вважаємо, що жодних позитивних наслідків, окрім визначення статусу члена ОСГ, як платника податку, не варто очікувати від запровадження означеного законопроекту.

Окремі вчені дотримуються позиції, що селян-виробників, які приєднали земельні частки (паї) до присадибних ділянок і господарюють без створення юридичної особи, господарська діяльність яких націлена на одержання прибутку, треба відносити до підприємців, що обумовлює їх оподаткування в межах єдиного податку.

Інша група дослідників пропонує залучити до оподаткування ОСГ, площі яких перевищують 2 га, шляхом запровадження податку за ведення індивідуального селянського господарства, розмір якого дорівнює розмірові земельного податку, тобто ОСГ повинні сплачувати земельний податок у подвійному розмірі.

Ми не погоджуємося з цією пропозицією, оскільки суттєве збільшення податкового навантаження сприятиме зміні товарного спрямування діяльності ОСГ на

внутрішнє споживання, що, з огляду на обсяги виробництва продукції господарствами населення, загрожуватиме продовольчій безпеці країни.

На нашу думку, механізм сплати податку на доходи для ОСГ повинен урахувати особливості ведення сільськогосподарської діяльності саме цією категорією виробників, ефективність якої визначають такі чинники: низький рівень матеріально-технічного забезпечення; висока ризикованість діяльності; низький рівень зайнятості та доходів сільського населення; структура вікового складу членів ОСГ; структура посівних площ та основних видів продукції, що виробляються; відсутність (вибірковість) державної підтримки та соціального захисту тощо. Тому, побудова механізму оподаткування повинна мати пільгові засади, порівняно з іншими видами діяльності та категоріями платників податків, що визначатиме вибір бази оподаткування, податкових ставок і податкового періоду.

Ключовим питанням побудови механізму оподаткування доходів членів ОСГ є визначення бази оподаткування – розміру доходу. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2003 р. № 2031 регламентовано Порядок визначення розрахункового місячного доходу на одного члена ОСГ. Розрахунковий місячний дохід на одного члена господарства ($P_{мдч}$) визначається за формулою:

$$P_{мдч} = \frac{V_{п} * I_{сц} * V_{д}}{12 V_{п}} * \frac{П_{сг}}{Ч_{осг}}, \quad (1)$$

де $V_{д}$ – валовий дохід, який визначається як різниця між вартістю валової сільськогосподарської продукції у порівнянних цінах і матеріальними витратами на її виробництво;

$V_{п}$ – вартість валової сільськогосподарської продукції у порівнянних цінах;

$K_{д}$ – коефіцієнт дохідності;

$I_{сц}$ – індекс споживчих цін до рівня року розрахунків порівнянних цін по Україні;

$П_{сг}$ – площа сільгоспугідь конкретного ОСГ;

$Ч_{осг}$ – кількість членів конкретного ОСГ.

Означений Порядок використовувався для віднесення членів особистих селянських господарств до категорії зайнятого населення, за умови, що робота в господарстві є для них основною і розрахунковий місячний дохід на одного члена дорівнює або перевищує розмір мінімальної заробітної плати (постанова № 2031 від 26.12.2003 втратила чинність на підставі постанови № 276 від 25.03.2009).

На нашу думку, складність застосування вказаного Порядку для цілей оподаткування полягає у визначенні саме валового доходу, унаслідок неможливості документального підтвердження матеріальних витрат на виробництво продукції. Тому, вважаємо, що побудова механізму повинна відбуватися на основі розрахунку гіпотетичного (нормативного) доходу, розрахованого на 1 га сільгоспугідь для

певної територіальної одиниці, виходячи з типової структури посівних площ по регіону (області), середніх цін реалізації продукції та нормативу доходності, при визначенні якого варто використовувати показники доходності, отримані фермерськими господарствами на аналогічних за розмірами площах сільгоспугідь.

Пропонуємо для розрахунку нормативного доходу на 1 га сільгоспугідь ($НД_{1га}$) використовувати таку формулу:

$$НД_{1га} = \frac{\sum_{i=1}^n П_{тов i} * Y_i * Ц_i * K_d}{П_{тог}} \quad (2)$$

де $П_{тов i}$ – площа угідь домогосподарства, що використовується для товарного виробництва сільгоспкультури;

Y_i – урожайність сільгоспкультури;

$Ц_i$ – середня регіональна ціна реалізації i -ої сільгоспкультури;

K_d – коефіцієнт нормативної доходності вирощування i -ої сільгоспкультури.

При цьому, загальна площа ОСГ складається з :

$$П_{заг} = П_{тог} + П_{неопод} \quad (3)$$

$$П_{неопод} = П_{осг} + П_c + П_б + П_d + П_r, \quad (4)$$

де $П_{осг}$ – площа для ведення ОСГ (не більше 2 га);

$П_c$ – площа для ведення садівництва (не більше 0,12 га);

$П_б$ – площа для будівництва і обслуговування житлового будинку (у селах – не більше 0,25 га, селищах – не більше 0,15 га, містах – не більше 0,1 га);

$П_d$ – площа для індивідуального дачного будівництва (не більше 0,1 га);

$П_r$ – площа для будівництва індивідуальних гаражів.

Отже, загальний розмір земельної ділянки, що не оподатковується, не може перевищувати 2,33-2,48 га. Тоді, розмір площі домогосподарства, доходи від виробництва на якій доцільно залучити до оподаткування, становить:

$$П_{тог} = П_{заг} - П_{неопод} \quad (5)$$

Установлення неоподаткованого мінімуму площі угідь, продукція від виробництва на якій спрямовується здебільшого на внутрішнє споживання, дасть змогу більш коректно сформулювати базу прибуткового оподаткування, тобто залучити до оподаткування доходи, отримані від товарного виробництва сільгосппродукції.

Нормативний річний дохід домогосподарства складається з доходів від основної діяльності та доходів, отриманих від інших видів діяльності (переробка сільгосппродукції, надання послуг, здача в оренду землі та техніки, зелений туризм) і розраховується за формулою:

$$НД_{осг} = НД_{1га} * П_{тог} + НД_{ін}, \quad (6)$$

де $НД_{ін}$ – доходи від інших видів діяльності, що обчислюються як різниця між виручкою від реалізації та матеріальними витратами.

Нормативний місячний дохід на одного члена господарства визначається за формулою:

$$НД_{міс} = \frac{НД_{осг}}{12 * Ч_{осг}}, \quad (7)$$

де $Ч_{осг}$ – кількість членів ОСГ.

Визначений за формулою (7) дохід може виступати базою оподаткування прибутковим податком (ПДФО) за загальноприйнятою ставкою 15%.

За умови залучення ОСГ до оподаткування доходів від здійснення сільськогосподарської діяльності буде визнано факт отримання доходу безпосередньо від означеного виду діяльності, що відповідно до п. 4 ст. 11 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» визначить обов'язковість сплати членами ОСГ внесків до Пенсійного фонду.

У цьому разі рівень фіскального навантаження буде непропорційно високим, унаслідок необхідності сплати окрім безпосередньо податку на доходи ще й соціальних платежів. Якщо для членів ОСГ передбачити розмір єдиного соціального внеску на рівні платників єдиного податку (за ставкою 34,7%), то сума зобов'язання у 2012 р. на одну застраховану особу становитиме 4572,42 грн. на рік. Ґрунтуючись на проведених у попередніх дослідженнях розрахунках та об'єктивно оцінюючи рівень доходів членів ОСГ, зазначимо, що сплачувати означену суму більшість селян не зможуть, оскільки вона становить близько 50% суми отриманого доходу.

Одним із варіантів вирішення цього питання може бути визначення для ОСГ особливого порядку сплати єдиного соціального внеску (за пониженими ставками) з подальшим механізмом компенсації втрат Пенсійного фонду в межах відповідної бюджетної програми. Використання подібного механізму виплати компенсації для платників ФСП дало змогу вирішити питання пенсійного забезпечення працівників сільгосппідприємств при одночасному зниженні фіскального навантаження. Тому, вважаємо, що запропонований механізм сплати єдиного соціального внеску може бути застосований із достатнім ефектом і для ОСГ.

Ішим варіантом є зменшення бази оподаткування ПДФО на суму єдиного соціального внеску чи встановлення пониженої ставки ПДФО на рівні 10%, що дасть змогу врівноважити фіскальне навантаження членів ОСГ, порівняно з іншими категоріями платників, та залучити їх до системи соціального забезпечення.

Додатково зазначимо, що необхідно передбачити реєстрацію ОСГ як суб'єкта економічної діяльності шляхом надання свідоцтва про державну реєстрацію, що дасть можливість упорядкувати систему обліку діяльності ОСГ органами статистики й залучити їх до державних цільових програм фінансування.

Одним із найбільш важливих питань є встановлення граничних показників, після досягнення яких ОСГ повинно набути статусу фермерського господарства. Трансформація ОСГ товарного спрямування у фермерські господарства сприятиме легалізації доходів від здійснення діяльності і підвищить об'єктивність даних щодо обсягів валової продукції галузі.

Проте, сподіватись, що такий перехід буде здійснено на добровільних засадах, не варто, оскільки податкове навантаження на гривню виручки фермерських господарств нині у 2,5 раза вище, ніж у ОСГ.

Цей процес повинен бути врегульований на законодавчому рівні, шляхом внесення змін до закону «Про особисте селянське господарство», сутність яких полягає у встановленні граничних значень показників, за якими визначатиметься необхідність трансформації ОСГ у ФГ.

На нашу думку, такими показниками можуть бути площа сільськогосподарських угідь, що використовується для товарного виробництва продукції, обсяг валового доходу господарства та кількість членів ОСГ.

Граничне значення показника площі сільськогосподарських угідь пропонуємо встановити на рівні 5 га. За західними стандартами, господарства з такою площею вважаються фермерськими (Чехія – 2-10 га, Угорщина 2-11 га, Польща – 3-7 га, Румунія – 4 га, Греція – 4 га, Італія – 6 га) із застосуванням відповідних механізмів оподаткування.

За результатами проведеного аналізу ефективності діяльності ОСГ у Вінницькій області встановлено, що за 2005-2010 рр. обсяг валового доходу в користуванні господарств населення становив від 5,1-6,0 тис. грн. на 1 га сільгоспугідь, що визначає розмір граничного показника на рівні 30 тис. грн., з подальшою індексацією його розміру відповідно до індексу споживчих цін.

Чисельність працюючих у фермерських господарствах, за даними статистичних спостережень, за останні п'ять років знизилась на 25%, і у 2010 р. середня кількість працівників в одному ФГ становить 4 особи.

Аналогічні показники отримано за результатами досліджень обраної сукупності ОСГ Вінницького району Вінницької області – 4,1 особи. При цьому кількість постійно працюючих осіб у жодному ОСГ не перевищила 5. Тому встановлення розміру граничного показника кількості працюючих на рівні 5 осіб вважаємо доцільним і економічно обґрунтованим.

Запропоновані розміри граничних показників не є остаточними і потребують проведення додаткових досліджень на загальнонаціональному рівні, проте можуть слугувати базою для здійснення подальших розрахунків.

Додатково зазначимо, що у більшості розвинутих країн встановлено граничні показники, після досягнення яких домогосподарство трансформується у фермерське: в Греції – 0,1 га сільгоспугідь, у Данії – 5 га або 300 євро річного прибут-

ку, в Німеччині – 1 га ріллі, або 3 корови, або 8 свиней, у США – 1000\$ доходу, у більшості країн ЄС – 1 га угідь тощо.

До п'ятої групи виробників відносяться домогосподарства, діяльність яких має невисоке товарне спрямування, площа угідь у користуванні яких не перевищує встановлених Земельним кодексом України площ, наданих для ведення особистого селянського господарства, та коефіцієнт ресурсозброєності – менше одиниці. Вважаємо, що отримані доходи в означеній групі товаровиробників спрямовуються переважно на внутрішнє споживання (що математично підтверджує формула 2), тому пропонуємо залишити для них діючий порядок оподаткування доходів без змін.

Слід відзначити, що розв'язання проблем стабілізації розвитку аграрного сектору лежить у площині оптимізації національної системи прямого оподаткування шляхом застосування диференційованого підходу до оподаткування доходів окремих категорій сільськогосподарських товаровиробників, згрупованих на основі науково-обґрунтованих критеріїв.

Сукупність критеріїв диференціації визначена з врахуванням основних чинників, що впливають на рівень отриманого доходу, і, відповідно, визначають реальну податкоспроможність господарюючих суб'єктів. До їх складу віднесено: обсяг валового доходу, площу сільськогосподарських угідь, правову форму, виробничу спеціалізацію, рівень товарності; частку від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки у загальній сумі валового доходу, кількість працюючих, обсяг доходу на 1 члена домогосподарства.

За визначеними критеріями проведено диференціацію суб'єктного складу сільськогосподарських товаровиробників, у результаті чого виділено п'ять груп, для кожної з яких передбачено застосування специфічного порядку оподаткування.

7.3. Ефективність дотування сільськогосподарських товаровиробників за рахунок спецрежиму справляння ПДВ із переробних підприємств

За роки становлення ринкової економіки в Україні податкова політика щодо сільського господарства та механізми її реалізації набули особливого значення. Сільське господарство виступає базою для розвитку всіх інших галузей економіки. При цьому, йому притаманна певна специфіка процесу виробництва, що накладає свій відбиток на фінансові відносини в аграрному секторі. З огляду на це, успішне функціонування сільськогосподарських товаровиробників потребує державної підтримки та застосування виваженого механізму оподаткування.

Нині податок на додану вартість у сільському господарстві використовується як особливий інструмент державної фінансової підтримки, специфічний засіб

формування фінансових ресурсів в умовах відсутності більш дієвих важелів підтримки (зокрема, прямого бюджетного фінансування).

Зміни на законодавчому рівні, що вносять корективи в механізм функціонування спецрежимів справляння ПДВ у сфері агропромислового виробництва, вимагають оцінки ефективності механізму дотування сільськогосподарських товаровиробників за рахунок коштів ПДВ.

Насамперед необхідно наголосити, що забезпечення виконання завдання підвищення рівня виробництва молока та м'яса в Україні потребує реалізації виваженої політики державної фінансової підтримки. Така підтримка здійснюється в Україні як через реалізацію цільових бюджетних програм підтримки (пряма форма), так і за рахунок застосування спеціальних режимів оподаткування, зокрема справляння ПДВ (непряма форма).

Невід'ємною складовою останньої ось уже друге десятиріччя є механізм виплати дотацій сільськогосподарським товаровиробникам за рахунок податкових зобов'язань з податку на додану вартість м'ясо- та молокопереробних підприємств. Варіанти підтримки виробників молока та м'яса за рахунок коштів ПДВ зображено на рис. 7.3.1.

Такий механізм є формою позабюджетного фінансування збиткових виробництв (якими є виробництво молока та м'яса в Україні) з метою відшкодування їх витрат, які не можуть компенсуватися за рахунок виручки від реалізації. Адже дотації можуть надаватися як напряму з бюджету, так і опосередковано, за рахунок залишених на підприємствах податків, тобто податкових зобов'язань, від яких держава відмовилася на користь господарюючих суб'єктів з метою стимулювання їхнього розвитку. Обсяги дотацій сільськогосподарським товаровиробникам за рахунок ПДВ переробних підприємств у цілому за досліджуваний період мають сталу тенденцію до зростання і у 2010 р. становили близько 2,5 млрд грн. Лише у 2009 р. розмір дотацій скоротився майже удвічі порівняно з попереднім роком, що пов'язано перш за все з відміною нульової ставки ПДВ за операціями з постачання молока та м'яса на промислову переробку (рис. 7.3.2).

При цьому, слід зазначити, що частка дотацій на молоко в загальній сумі дотацій за рахунок коштів ПДВ є переважаючою і становить у середньому дві третини (майже 67%). У Черкаській області ситуація є аналогічною з переважанням частки дотаційних сум виробникам молока в загальній сумі дотацій за рахунок коштів ПДВ – 60%.

За результатами роботи у 2010 р., сільськогосподарські підприємства України реалізували на переробні підприємства 1857,6 тис. т молока, за середньозваженою ціною 2949,6 грн/т. Дотація за 1 т молока збільшилася з 248 грн. у 2009 р. до 403 грн. у 2010 р. і становила 13,6% у закупівельній ціні для переробних підприємств (рис. 7.3.3).

* згідно із Законом України «Про внесення змін до ПКУ щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників № 4268-17 від 22.12.2011 р.:

- у 2012 р. 30% – до спецфонду держбюджету, 70% – на спеціальний рахунок переробного підприємства;
- у 2013 р. 40% – до спецфонду держбюджету, 60% – на спеціальний рахунок переробного підприємства;
- у 2014 р. 50% – до спецфонду держбюджету, 50% – на спеціальний рахунок переробного підприємства.

Рис. 7.3.1. Трансформація механізму підтримки сільськогосподарських товаровиробників за рахунок коштів ПДВ переробних підприємств (за дванадцять років функціонування: 1998-2012 рр.)

Значне підвищення оптово-відпускних цін підприємствами-виробниками молочних продуктів протягом 2010 р. на 20,4% забезпечило автоматичне зростання сум ПДВ, що направлялися виробникам молочної сировини у вигляді дотацій. Так, якщо сума дотації за 1 т молока, реалізованого сільгоспідприємствами на переробку у 2009 р. становила 248 грн., то у 2010 р. ця сума зросла на 63% і становила

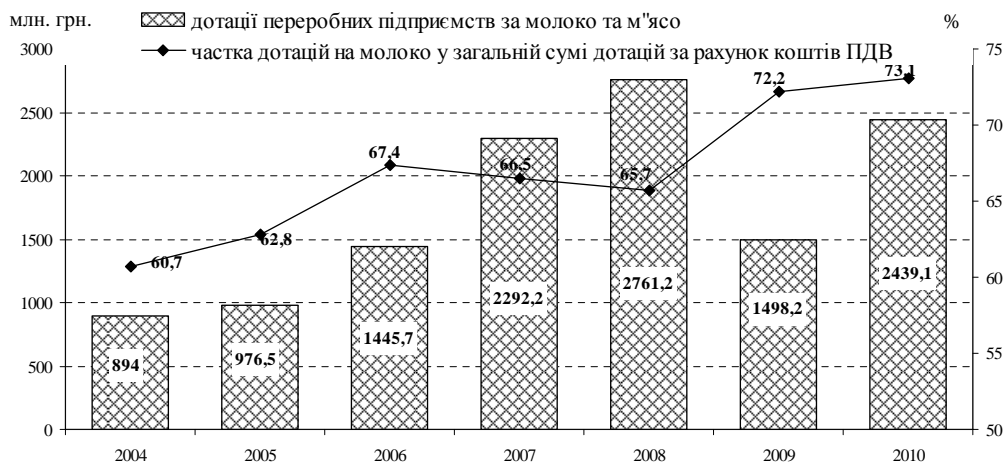

Рис. 7.3.2. Обсяги дотацій сільгосптоваровиробникам за рахунок ПДВ переробних підприємств і частка в них дотацій на молоко

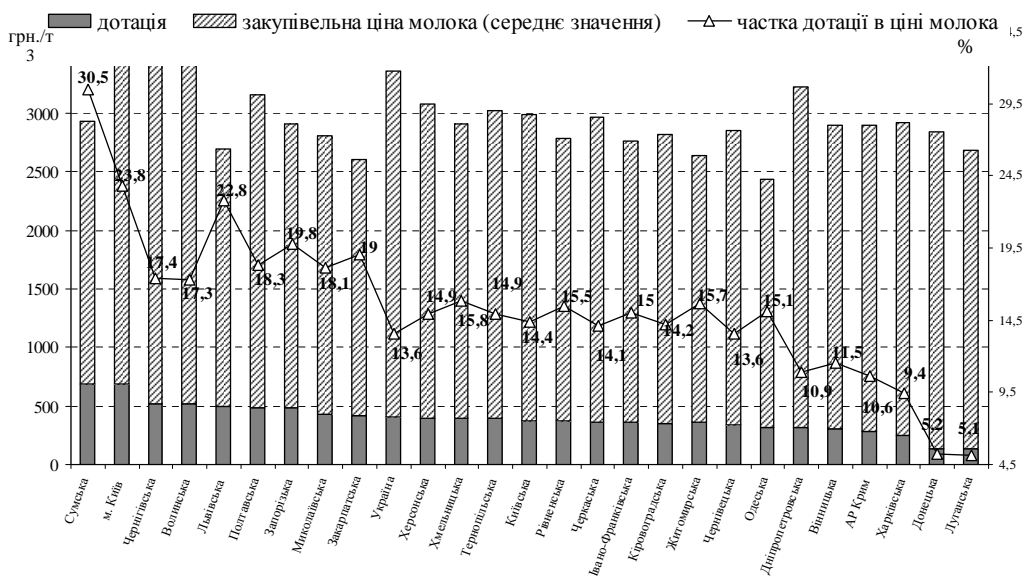

Рис. 7.3.3. Дотації за рахунок коштів ПДВ переробних підприємств у закупівельних цінах молока в розрізі областей (дані 2010 р.)

Джерело: за даними ДПА та Держкомстату України

403 гривень. У розрізі областей розмір дотацій у 2010 р. коливався від 132 грн./т у Луганській області до 686 грн./т у Сумській.

У Черкаській області у 2010 р. розмір дотацій за 1 т молока становив 366 грн., тобто 14,1% вартості поставленого молока (рис. 7.3.4).

Як видно з даних рис. 7.3.4, у динаміці розмір дотацій на молоко за рахунок податкових зобов'язань з ПДВ суттєво зростає і у 2010 р. (останній рік функціонування цього механізму підтримки) становив майже 700 грн. на 1 корову в цілому по Україні й понад 800 грн. на голову корови в Черкаській обл.

Застосування режиму дотування (за рахунок податкових зобов'язань переробних підприємств відповідно до норм п. 11.21 ст. 11 Закону України «Про податок на додану вартість») забезпечувало суттєвий вплив на дохідність виробництва тваринницької продукції (молока та м'яса).

Проте, нормами Податкового кодексу України було внесено кардинальні зміни в практику функціонування режиму дотування виробників молока та м'яса – здійснено його трансформацію у програму прямого бюджетного фінансування за рахунок коштів спец фонду Державного бюджету. Останні формуються за рахунок того ж джерела – податкових зобов'язань із ПДВ переробних підприємств.

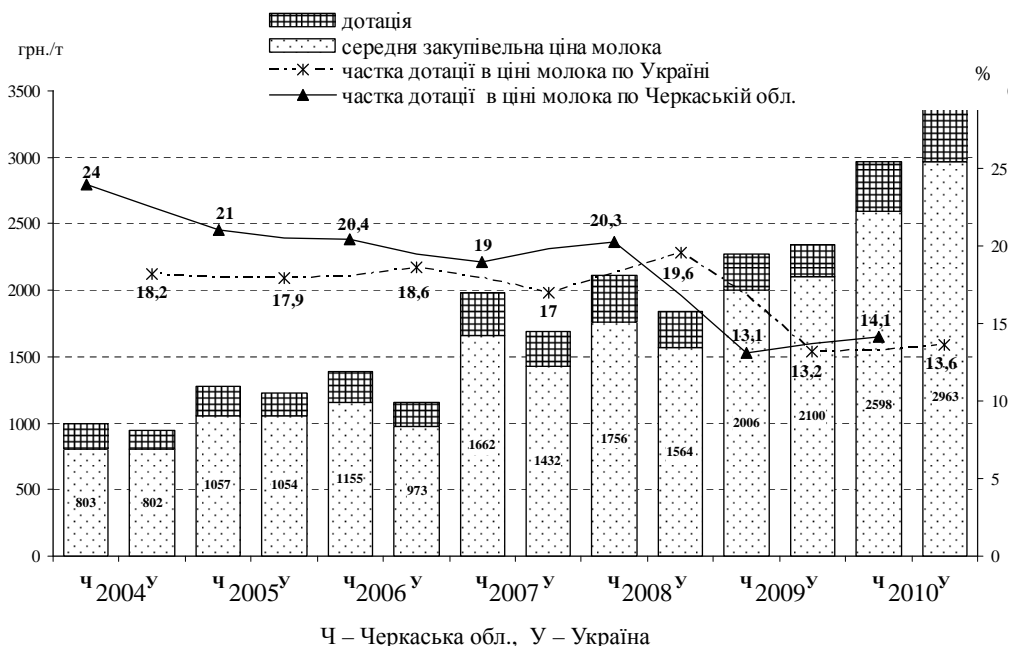

Рис. 7.3.4. Дотації за рахунок ПДВ переробних підприємств у закупівельних цінах молока
Джерело: за даними ДПА України, ДПА в Черкаській області, ГУДКУ в Черкаській області

Рис. 7.3.5. Розмір дотацій на молоко за рахунок ПДВ переробних підприємств сільгосптоваровиробникам у розрахунку на одну голову корови

Спочатку пропонувалося надавати дотацію на голову корів, але згодом, уряд дійшов висновку, що дотуватиметься все-таки одиниця продукції, як і було раніше. Постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 2011 р. № 181 було затверджено порядок надання цієї дотації. Її фіксований рівень на молоко для сільськогосподарських виробників визначено в розмірі 350 грн. на 1 т, для особистих господарств населення – 300 гривень.

Рішення законодавців трансформувати механізм підтримки з позабюджетної форми у пряме бюджетне фінансування призвело до суттєвого зниження сум дотацій. Якщо в першому півріччі 2010 р. суми дотацій з ПДВ, що були виплачені переробними підприємствами за м'ясо та молоко, по Україні становили майже 1 млрд. грн., по Черкаській обл. 54,3 млн. грн., то у першому півріччі 2011 р. суми ПДВ перераховані переробниками до спецфонду держбюджету для подальшої виплати дотацій виробникам молока та м'яса зменшилися більш як у 3,5 раза по Україні та у 5 разів по Черкаській обл.

Таким чином з огляду на проведені зміни – трансформації підтримки виробників молока та м'яса з непрямой (за рахунок спеціального способу функціонування ПДВ у вигляді спецрежимів його справляння у сфері агропромислового виробництва) у пряму форму підтримки (через цільові бюджетні програми) державна підтримка виробників молока суттєво погіршилася.

По-перше, це пов'язано зі зміною розміру дотацій у сторону зменшення (рівень

дотації для сільгоспідприємств у абсолютному вимірі у середньому знизився на 53 грн. на т у 2011 р. порівняно з 2010 р.).

По-друге, втрачено всі плюси діючого раніше механізму, зокрема ключовими серед яких були: автоматичність виплат сум підтримки, щомісячну індексацію, відсутність розподільчої вертикалі.

По-третє, особисті господарства населення з огляду на значні грошові затрати та витрати часу для отримання дотації можуть взагалі від неї відмовитися.

Отже, за результатами проведеного дослідження встановлено, що основна програма підтримки – 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва», за якою передбачено майже 80% фінансування заходів з розвитку молочної галузі, не виправдала сподівань.

У результаті, акумульованих у спецфонді коштів явно недостатньо для здійснення передбачених програмою заходів. Їх не вистачить навіть на фінансування ключового напрямку підтримки – виплати дотацій за реалізоване переробним підприємствам молоко (якщо виходити з орієнтованих обсягів постачання молока на переробні підприємства на рівні 4,8 млн т, структури постачань молока, що склалася (70% – ОСГ, 30% – сільськогосподарські підприємства), та передбачено урядовою поставною рівня дотацій (0,35 грн. для сільськогосподарських підприємств, 0,3 грн. для ОСГ), необхідно спрямувати близько 1,5 млрд грн. Водночас, за перше півріччя 2011 р. у спецфонді за даним джерелом сформовано лише 266,2 млн. грн., при цьому в кінці 2011 р. ця сума становив близько 500 млн. грн., що становить лише третину необхідної для виплати дотацій суми підтримки.

Отже, прийняття Податкового кодексу призвело до певних змін у механізмі підтримки виробників молока та м'яса – трансформації спецрежиму дотування виробників цієї продукції за рахунок коштів ПДВ у комбіновану форму (поєднує непрямую форму з прямим бюджетним фінансуванням), адже, з однієї сторони, формування ресурсу підтримки у спецфонді держбюджету відбувається за допомогою податкових зобов'язань з ПДВ переробних підприємств, з іншої – подальший розподіл дотацій здійснюється згідно із бюджетною програмою.

Разом з тим, за результатами дослідження встановлено, що така трансформація спецрежиму дотування виробників молока та м'яса переробними підприємствами за рахунок коштів ПДВ у пряме бюджетне фінансування виявилась малоефективною та призвела до зменшення дотаційних сум (у 2011 р. порівняно з попереднім роком розмір підтримки виробників молока скоротиться на 15% на т).

З огляду на вищезазначене, режиму виплати дотацій переробними підприємствами сільськогосподарським товаровиробникам за здану на переробку молочну та м'ясну сировину альтернативи поки що немає і його відміну з 1 січня 2011 р. слід визнати передчасною.

Як наслідок, Верховною Радою України прийнято Закон України «Про внесен-

ня змін до Податкового кодексу України щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників» за № 4268-VI від 22 грудня 2011 р. (зокрема внесено зміни до п. 1 підрозділу 2 розділу XX «Перехідні положення ПКУ»), що передбачає повернення до попереднього механізму виплати безпосередньо виробникам компенсації за продані ними молоко та м'ясо в живій вазі на переробку за рахунок акумуляції ПДВ від його продажу переробними підприємствами.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників» від 22 грудня 2011 р. № 4268-VI, що набрав чинності з 1 січня 2012 р., позитивна різниця між сумою податкових зобов'язань звітного (податкового) періоду та сумою податкового кредиту звітного (податкового) періоду, визначена у податковій декларації з податку на додану вартість щодо діяльності з постачання продукції, повинна сплачуватися переробними підприємствами до спецфонду держбюджету та на спеціальний рахунок, відкритий ними в органі державного казначейства у відповідно встановлених розмірах, зокрема:

- у 2012 р. – до спеціального фонду держбюджету у розмірі 30%, а на спецрахунок – 70%;
- у 2013 р. – до спеціального фонду держбюджету у розмірі 40%, а на спеціальний рахунок – 60%;
- у 2014 р. – до спеціального фонду держбюджету у розмірі 50%, а на спецрахунок – 50%.

Окрім того, згідно із Законом України № 4268 у разі здійснення операцій з вивезення за межі країни продукції у митному режимі експорту переробне підприємство відображає її у податковій декларації з ПДВ і має право на відшкодування з бюджету ПДВ, сплаченого (нарахованого) постачальникам товарів/послуг, вартість яких включена до вартості експортованої продукції. Таке відшкодування здійснюється в загальному порядку.

Переробне підприємство у строки, встановлені п. 203.1 ст. 203 ПКУ, подає до органу ДПС податкову декларацію з ПДВ і податкову декларацію з ПДВ щодо діяльності з постачання продукції за місцем реєстрації переробного підприємства. У податковій декларації з ПДВ щодо діяльності з постачання продукції окремо відображаються сума ПДВ, що підлягає перерахуванню на спеціальний рахунок для виплати компенсації, та сума ПДВ, що підлягає перерахуванню до спеціального фонду держбюджету.

Особливості напрямів нарахування ПДВ переробними підприємствами зображено на рис. 7.3.6.

При цьому, переробне підприємство суму ПДВ, перераховану на спеціальний рахунок, повинно використовувати виключно для виплати сільськогосподарським товаровиробникам компенсації за продані ними молоко та м'ясо в живій вазі.

* згідно із Законом України «Про внесення змін до ПКУ щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників № 4268-17 від 22.12.2011 р.:

– у 2012 р. 30 % – до спецфонду держбюджету, 70 % – на спеціальний рахунок переробного підприємства;

– у 2013 р. 40 % – до спецфонду держбюджету, 60 % – на спеціальний рахунок переробного підприємства;

– у 2014 р. 50 % – до спецфонду держбюджету, 50 % – на спеціальний рахунок переробного підприємства.

Рис. 7.3.6. Трансформація механізму підтримки сільськогосподарських товаровиробників за рахунок коштів ПДВ переробних підприємств (за дванадцять років функціонування: 1998–2012 рр.)

Перерахування суми ПДВ на спеціальний рахунок переробного підприємства для виплати компенсації здійснюється переробним підприємством до 15 числа місяця, наступного за звітним (податковим) періодом, до спеціального фонду держбюджету – у строки, встановлені п. 203.2 ст. 203 ПКУ.

Для підтвердження перерахування сум ПДВ на спецрахунок переробне підприємство разом із податковою декларацією з ПДВ щодо діяльності з постачання продукції надає реєстр платіжних доручень про фактично зараховані на такий спеціальний рахунок кошти за звітний (податковий) період і виписку територіального органу Держказначейства з такого рахунка.

Серед ключових пріоритетів нового механізму підтримки сільськогосподарських товаровиробників слід виокремити такі:

- захист селян-виробників молока – забезпечення реального отримання ними компенсації за здану сировину (досягнення прозорості у механізмі підтримки);

- забезпечення підтримки вигідних для сільськогосподарських товаровиробників закупівельних цін на молоко;

- стимулювання розвитку молочного тваринництва в Україні;
- недопущення стрімкого зростання цін на молочну продукцію для споживачів.

Слід зазначити, що необхідність стимулювання розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні обумовила застосування специфічного механізму функціонування ПДВ, а саме використання спецрежимів справляння цього податку, спрямованих на поліпшення фінансового забезпечення товаровиробників галузі.

Невід'ємною складовою останньої ось вже друге десятиріччя є механізм виплати дотацій сільськогосподарським товаровиробникам за рахунок податкових зобов'язань з податку на додану вартість м'ясо- та молокопереробних підприємств. Дослідженням встановлено, що тимчасова його трансформація (протягом 2011 р.) на пряму бюджетну підтримку позбавила галузь єдиної ефективно працюючої системи підтримки та скасувала найбільш дієві заходи державного сприяння розвитку аграрному сектору економіки.

Водночас, повернення до попереднього механізму (починаючи з 01 січня 2012 р.) виплати безпосередньо виробникам компенсації за продані ними молоко та м'ясо в живій вазі на переробку за рахунок акумуляції ПДВ від його продажу переробними підприємствами передбачає відновлення ефективного та дієвого механізму підтримки виробників молока та м'яса.

Розділ 8

Фінансово-економічна безпека банківських установ: сутність, складові та механізм досягнення

8.1. Теоретичні засади фінансово-економічної безпеки банківської установи

Серед проблем захисту банківської діяльності від загроз зовнішнього та внутрішнього характеру все більш актуалізується необхідність забезпечення охорони фінансових ресурсів, убезпечення інформації, майна й персоналу комерційного банку, створення дієвих механізмів фінансового захисту банківської системи. Для комерційних банків особливо значущими є такі умови ефективної та безпечної діяльності, як: забезпечення зворотності кредитів, підвищення прибутковості, підтримання ліквідності, зниження банківських ризиків, гарантування депозитів. Віддаючи належне доробку вчених у сфері економічної і, зокрема банківської безпеки, слід зауважити, що, незважаючи на значну актуальність цього питання, на сьогоднішній день не існує єдиної думки щодо визначення поняття «безпека банківської діяльності». Окрім того, деякі автори, розкриваючи питання організації безпеки банківської діяльності, недостатньо уваги приділяють саме аналізу умов, в яких здійснюється формування системи безпеки банку.

Наприклад, російський вчений А. Алавердов вважає, що під терміном «безпека кредитно-фінансової установи» розуміють її поточну та перспективну захищеність від різноманітних загроз майнового та немайнового характеру.

Дещо уточнює об'єкти загроз М. Ілляш, на його думку «безпека банку» – це система заходів, які забезпечують захищеність інтересів власників, клієнтів, працівників і керівництва банку від зовнішніх і внутрішніх загроз. Рівень захищеності характеризується здатністю банку протистояти спробам як прямого не-санкціонованого проникнення до приміщень банку зі злочинною метою, так і спробам завдати шкоди банку з боку конкурентів і кримінальних структур шляхом

втручання в банківську діяльність, набуття впливу на банк із метою здійснення фінансових афер і махінацій, відмивання «брудних грошей», незаконних переказів їх за кордон тощо.

Достатньо ґрунтовне дослідження різних поглядів поняття «банківська безпека» наводить М. Зубок. Як констатує науковець, конкретизуючи поняття безпеки безпосередньо до банківської діяльності і розглядаючи різні точки зору дослідників і банківських фахівців стосовно безпеки банків, можна спостерігати кілька сталих напрямків, щодо яких обґрунтовується суть безпеки. Певна частина авторів вважає, що безпеку слід розуміти як стан захищеності банку від загроз його діяльності. В обґрунтуванні такого розуміння вони виходять з того, що стан захищеності має адекватно мінімізувати ризики банківської діяльності і забезпечувати ефективну реалізацію інтересів банків. Водночас, розглядаючи поняття захищеності (захисту) як певну дію банку, необхідно вказати, що вона передбачає формування такої системи його безпеки, яка не допустила б реалізації загроз щодо будь-якої сфери діяльності банку. Разом з тим, поняття захищеності подається як пасивна дія банку щодо ізоляції його від загроз, попередження їх та недопущення проникнення до банку і його діяльності. Ототожнення поняття безпеки банків з поняттям стану їх захищеності призводить до уявлення, що в банку можна створити потужну систему режиму його діяльності, яка виключала б реалізацію будь-яких загроз йому, і чим потужнішою є ця система, тим ефективнішою є організація безпеки банку. За таких умов банк може перетворитись в самоізолювану структуру не тільки для зловмисників, а й для інших суб'єктів, що суттєво позначиться на його розвитку. Крім того, створення потужної системи захищеності банку вимагає врахування всіх можливих загроз його діяльності, що, з одного боку, призводить до суттєвих витрат на безпеку, а з другого, враховуючи різноманітність загроз, до створення абсолютної захищеності банку, що виступило б характеристикою його стану. У практиці діяльності банків таке створити неможливо. Загроза є лише формою вираження агресивного наміру, тому будувати безпеку банку на основі формування тільки системи його захисту від загроз немає сенсу. Виходячи з викладеного, М. Зубок робить висновок, що розуміння безпеки банківських установ і їхньої діяльності як стану захищеності не може вважатися повним, оскільки воно не відображає об'єктивної суті поняття безпеки банківської діяльності.

Інша точка зору, яка існує серед вітчизняних та деяких іноземних науковців та фахівців, пов'язана з певною сукупністю заходів, дій, спрямованих на забезпечення життєдіяльності об'єкта, формування умов його розвитку і т.п. Аналізуючи такий підхід, М. Зубок звертає увагу на те, що сукупність заходів та дій хоча і спрямована на забезпечення життєдіяльності, але не трансформована в неї й існує сама по собі. З іншого ж боку, зведення певної сукупності заходів чи дій до поняття безпеки суттєво звужує сутність цього поняття і утворює ситуацію, за якої

безпека може існувати окремо без свого об'єкта. Тут, на нашу думку, М. Зубок дещо порушує логіку оцінки такого визначення безпеки та стверджує, що за цього підходу головна умова існування безпеки – створення досконалої системи її заходів та факторів. Хоча з самого визначення випливає, що кінцевою метою є забезпечення життєдіяльності об'єкта та формування умов його розвитку, а вжиття заходів та дій – це інструмент задля досягнення цієї мети. Проте, слід погодитись з автором, що такий підхід є не зовсім правильним, оскільки він не повністю відображає сутність безпеки. Цілком логічно, що окремий напрямок (процес, продукт тощо) діяльності банківської установи може знаходитись у стані безпеки не через вжиті заходи, а у зв'язку з незалежними від них обставинами, що склалися ззовні та всередині банку.

Схожою є точка зору, пов'язана з ототожненням безпеки з цілеспрямованою діяльністю щодо:

- виявлення, попередження, локалізації, нейтралізації, усунення загроз діяльності банківської установи;
- формування умов для ефективного розвитку банку;
- захисту об'єктів банківської власності, інформації, фінансових ресурсів та банківських операцій і т.п.

У даному разі діяльність подається через певні завдання, які стоять перед безпекою і спрямовані на досягнення кінцевого результату – мети безпеки. Проте, за оцінками М.Зубка, не можна зводити безпеку тільки до її завдань.

Також існує погляд, що безпека – це тільки відповідний стан об'єкта, у даному випадку банку. Акцентування уваги тільки на такому підході не дає повного уявлення про безпеку. Насамперед тут залишена поза увагою динаміка розвитку банку, що є одним з чинників його успіху на ринку.

Таким чином очевидно, що сучасні уявлення про безпеку банківської діяльності демонструють неоднозначність точок зору, що пояснює складність і об'ємність безпеки, різносторонність її застосування. Єдине розуміння цього поняття поки що є проблемним. На підставі аналізу наведених поглядів та практичних напрацювань у сфері забезпечення безпеки банків М.Зубок робить висновок, який, на нашу думку, є оптимально різностороннім та всеохоплюючим для розуміння поняття безпеки банківської діяльності – він дає комплексне її визначення через три характеристики об'єкта безпеки: стан, властивість та здатність (рис. 8.1.1).

Спорідненим для поняття банківської безпеки є економічна безпека банківської установи, яка часто вважається складовою безпеки банку. У сучасній науковій літературі також відсутній єдиний погляд на поняття «економічна безпека». Так, розглядаючи сутність поняття «економічна безпека підприємства (організації)», Г.Мінаєв вказує, що під цим терміном доцільно розуміти «захищеність життєво важливих інтересів організації від загроз в економічній сфері».

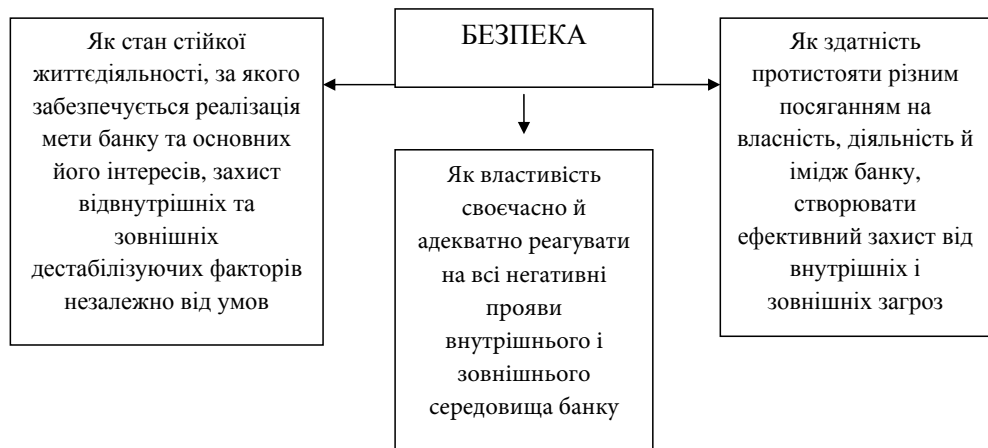

Рис. 8.1.1. Триєдине визначення безпеки банківської діяльності

Дещо схожої точки зору притримується Т. Соколенко, який дає наступне трактування терміну: «економічна безпека – це стан, при якому стратегічний потенціал фірми знаходиться поблизу границь адаптивності, а погроза втрати економічної безпеки наростає в міру наближення ступеня адаптивності стратегічного потенціалу до граничної зони. Інакше кажучи, якщо стратегічний потенціал фірми в існуючому вигляді вичерпав можливості пристосування до зростаючої нестабільності зовнішнього середовища у рамках самої місії, то можна говорити про погрозу економічній безпеці фірми».

На думку А. Гукової та І. Анікіна, економічна безпека підприємства – це здатність підприємства здійснювати свою стратегію й домагатися власних цілей в умовах невизначеності (під впливом загроз і ризику).

Вітчизняний науковець В. Грушко вважає найбільш вираженим наступне визначення терміну: «економічна безпека підприємства – це такий стан розвитку господарюючого суб'єкта, який характеризується стабільністю економічного й фінансового розвитку, ефективністю нейтралізації негативних факторів та протидія їх впливу на всіх стадіях його діяльності», запропоноване дослідниками проблем управління економічною безпекою О. Кириченком, В. Сідаком та С. Лаптевим.

Цікаве визначення економічної безпеки банківської діяльності наводить Є. Бондар, пояснюючи це поняття як, передусім, здатність інститутів влади (регулюючих органів, банківського співтовариства і вищого керівництва банків) і банківської системи в цілому забезпечувати стійкий розвиток банківського бізнесу і ефективне виконання банками їх економічних функцій. Очевидно, що таке визначення стосується безпеки банківської системи взагалі і не враховує економічної безпеки окремих банківських установ.

На нашу думку, найбільш логічно розглядати економічну безпеку банку одночасно з двох точок зору: статичної – тобто, стану захищеності інтересів, активів, майна, інформації, персоналу банку від загроз та небезпек, та динамічної – організації і життя комплексу заходів для успішного захисту від можливих та реальних посягань на шкоду вказаним елементам. При цьому, у даній роботі розглядається більш «силовий» аспект економічної безпеки банківської установи, який для вирішення від вище розглянутих питань понять пропонується визначити як «фінансово-економічна безпека». У даному дослідженні фінансово-економічна безпека банку розуміється у наближенні до практичної організації її забезпечення у сучасних українських банківських установах – як стан захищеності та організація дієвої системи консолідованих заходів для захисту від внутрішніх і зовнішніх загроз майновим та немайновим інтересам банку, що зумовлені протиправною діяльністю фізичних і юридичних осіб.

З огляду на наведене визначення доцільно зазначити певні різновиди загроз інтересам банківської установи, які можна класифікувати за наступними ознаками:

1. За цільовою спрямованістю:

– загроза витоку конфіденційної інформації, яке може завдати банку збиток у формі погіршення його конкурентних позицій, іміджу, відносин з клієнтами або викликати санкції з боку держави;

– загроза майну банку (у т.ч. грошовим коштам) у формі його розкрадання або умисного пошкодження, а також спроб здійснення чи безпосереднього здійснення завідомо збиткових фінансових операцій або організації супроводжуючих процесів на не вигідних умовах, що призводять до додаткових витрат;

– загроза персоналу банку, реалізація якої здатна погіршити стан кадрового напрямки діяльності, наприклад, у формі втрати цінного фахівця або виникнення трудових конфліктів.

2. За ознакою джерела загрози:

– загрози з боку конкурентів, тобто вітчизняних і зарубіжних банків, які прагнуть до посилення власних позицій на відповідному ринку шляхом використання методів недобросовісної конкуренції, наприклад, економічної шпигунства, переманювання висококваліфікованих співробітників, дискредитації суперника в очах партнерів, клієнтів і держави;

– загрози з боку кримінальних структур та окремих зловмисників, що прагнуть до досягнення власних цілей, що знаходяться в протиріччі з інтересами конкретного банку, наприклад, захоплення контролю над ним (рейдерство), розкрадання майна, нанесення іншої шкоди;

– загрози з боку нелояльних співробітників банку, які свідомо завдають шкоди його безпеці заради досягнення особистих цілей, наприклад, поліпшення ма-

теріального становища, кар'єрного росту, помсти роботодавцю за реальні чи уявні образи і т.п.

3. За економічним характером можна виділити:

– загрози майнового характеру, що завдають банку прямий фінансовий збиток, наприклад, викрадені грошові кошти та товарно-матеріальні цінності, зірваний контракт, застосовані штрафні санкції;

– загрози немайнового характеру, точний розмір збитку від реалізації яких зазвичай неможливо точно визначити, наприклад, скорочення клієнтської бази, погіршення іміджу банку в очах його клієнтів і ділових партнерів, втрата цінного фахівця.

4. За ймовірністю практичної реалізації можна виділити:

– потенційні загрози, практична реалізація яких на конкретний момент має лише імовірнісний характер (відповідно, у суб'єкта управління є час на їх профілактику або підготовку до нейтралізації);

– реалізовані загрози, негативний вплив яких на діяльність банку знаходиться в конкретний момент у різних стадіях розвитку (відповідно, у банку є шанси на їх оперативну нейтралізацію в цілях недопущення або мінімізації кінцевого збитку);

– реалізовані загрози, негативний вплив яких вже закінчився і збиток фактично завдано (відповідно, банк має можливість лише оцінити збиток, виявити винуватців і підготуватися до протидії подібним загрозам надалі).

Фінансово-економічну безпеку банку доцільно розглядати спираючись на основні системні принципи, які суттєво відрізняються за своєю суттю та змістом, що розкриті в різноманітних працях вітчизняних та зарубіжних вчених. Так, такі автори, як Т.М. Іванюта, А.О. Заїчковський, Л.І. Донець, Н.В. Ващенко виділяють ряд найважливіших принципів, до яких відносять: комплексність або системність; пріоритет заходів попередження; безперервність; законність; плановість; економічність; взаємодія; компетентність; поєднання гласності та конфіденційності. Сутність викладених принципів полягає у наступному:

1. Системність. Цей принцип являє собою створення такої системи безпеки, яка забезпечила б захищеність підприємства, його майна, персоналу, інформації, різних сфер діяльності від всіх можливих загроз, форс-мажорних обставин.

2. Своєчасність. Система фінансово-економічної безпеки має бути побудована так, щоб вона могла на ранніх стадіях виявляти різні деструктивні чинники, приймати заходи по запобіганню їх шкідливій дії і нанесенню збитку банку. Реалізація даного принципу економічно значно вигідніше, ніж усунення нанесеного збитку.

3. Правомірність. Всі дії із забезпечення фінансово-економічної безпеки банку повинні базуватися на чинному законодавстві і не суперечити йому. Ті заходи без-

пеки, які розробляються в кожному банку, також повинні проводитися в рамках чинних правових актів.

4. Безперервність. Система безпеки повинна постійно діяти, захищаючи інтереси підприємств умовах ризику і протидії зловмисникам.

5. Економність. Система має бути побудована так, щоб витрати на її забезпечення були економічно доцільними, оптимальними і не перевищували рівень, при якому втрачається економічний сенс її використання.

6. Плановість. Даний принцип вносить організованість у функціонування системи безпеки, вимагаючи від кожного учасника процесу діяти логічно послідовно, строго виконувати покладені на нього обов'язки і вирішувати завдання, що стоять перед ним. Діяльність із забезпечення фінансово-економічної безпеки організовується на основі єдиного задуму, викладеного в комплексній програмі і конкретних планах з окремих напрямів і підвидів безпеки.

7. Взаємодії. Для забезпечення безпеки банку необхідно, щоб зусилля залучених до цього процесу осіб, підрозділів, служб були скоординовані. Всі суб'єкти – учасники даного процесу – повинні взаємодіяти один з одним. Їм необхідно чітко знати, хто за що відповідає і хто що робить. Від узгодженості дій всіх учасників процесу залежить успіх справи, кінцевий результаті досягнення поставленої мети. Принцип взаємодії передбачає також встановлення тісних ділових контактів і узгодження дій із зовнішніми організаціями (правоохоронними органами, органами державної влади та недержавними органами безпеки), здатними надати необхідне сприяння в забезпеченні безпеки банку.

8. Компетентність. Питання забезпечення фінансово-економічної безпеки банку є не другорядним, а життєво важливим. В результаті навмисних дій зловмисників, недобросовісної конкуренції, ухвалення ризикованих рішень працівниками банку, установі банку може бути завдано суттєвих збитків. Тому питаннями забезпечення фінансово-економічної безпеки банку повинні займатися професіонали, що глибоко знають суть проблеми, уміють своєчасно оцінити ситуацію та прийняти правильне рішення.

9. Поєднання гласності і конфіденційності. Система основних заходів забезпечення безпеки має бути відома всім працівникам банку, а її вимоги повинні виконуватися. Це дозволить своєчасно виявляти і запобігати потенційним і реальним небезпекам і загрозам. В той же час ціла низка способів, засобів та методів забезпечення фінансово-економічної безпеки мають бути відомі лише певному колу фахівців. Це дає можливість ефективніше боротися з внутрішніми, та зовнішніми загрозами, своєчасно запобігати нанесенню збитків банку.

Крім викладених, існують й інші погляди на формування принципів фінансово-економічної безпеки. Так, М.І. Камлик, крім вказаних вище принципів системи економічної безпеки підприємства, виділяє принцип плановості та повної

підконтрольності заходів системи економічної безпеки керівництву суб'єкта підприємницької діяльності.

На думку А.І. Берлач, засади, на яких будується система безпеки підприємства, знаходять своє відображення в законодавче закріплених принципах, які умовно можна поділити на базові, тобто загального характеру, та спеціальні. До базових принципів автор відносить: законності, юридичної рівності перед законом всіх суб'єктів забезпечення безпеки фірми; захисту інтересів суб'єктів безпеки; свободи у забезпеченні безпеки фірми; системності; безперервності; взаємної відповідальності особи; дотримання балансу життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави; дотримання прав та свобод фізичних та юридичних осіб; інтеграції з міжнародними системами безпеки. Вищезазначені принципи відображають риси засад, на яких повинна будуватися правова основа формування системи підприємства, а не його економічна безпека.

До спеціальних принципів А.І. Берлач відносить: поєднання гласності та конфіденційності; компетенції; взаємодії; економності; адаптованості; плановості; передового матеріально-технічного оснащення; надійності; ефективного контролю.

Важливість дослідження системних принципів фінансово-економічної безпеки банку відіграє суттєве значення для її наукового пізнання. Дослідження принципів є методологічним підґрунтям при розробці механізмів формування, забезпечення та управління економічною безпекою банківської установи.

Забезпечення власної безпеки є одним з постійно діючих напрямків діяльності будь-якої кредитно-фінансової організації. Відповідно управління безпекою виступає в якості одного з необхідних елементів внутрішньобанківського менеджменту. Воно визначається як формалізований (тобто закріплений у відповідних нормативних документах) процес, спрямований на вирішення встановленого переліку управлінських завдань за відповідним напрямом діяльності.

Для забезпечення необхідної ефективності управління безпекою має здійснюватись в рамках цілісної системи управління, підтримку якої забезпечують ресурси відповідної спрямованості (рис. 8.1.2).

Стратегія забезпечення безпеки – сукупність довгострокових цілей і управлінських підходів, реалізація яких забезпечує захист кредитно-фінансової організації від потенційних загроз розголошення комерційної та банківської таємниці, а також нанесення їй будь-яких інших форм шкоди майнового та немайнового характеру.

У своїй основі стратегія забезпечення фінансово-економічної безпеки банку може мати одну з трьох розглянутих нижче концепцій:

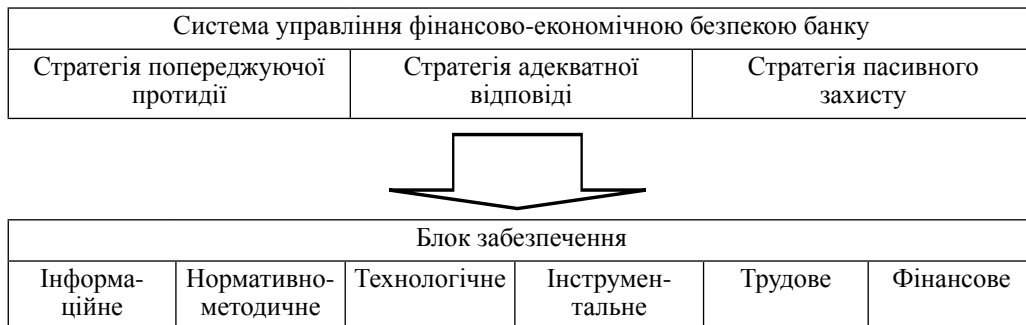

Рис. 8.1.2. Система управління економічною безпекою банку

Варіант 1. Концепція попереджувальної протидії.

Дана концепція є логічним наслідком раніше обраної банком стратегії росту і впливає з неї агресивної конкурентної стратегії. Вона припускає можливість використання службою безпеки найбільш активних методів профілактики і протидії дії можливим загрозам. Основним критерієм вибору служить максимальна ефективність того чи іншого методу, при цьому питання етичності його застосування відходять на другий план. При реалізації даної концепції допускаються, зокрема, банківський шпіонаж, не завжди легітимні методи контролю над лояльністю власного персоналу і т.п.

Переваги концепції:

- можливість ефективного вирішення виникаючих у банку проблем, пов'язаних із забезпеченням власної безпеки, практично без участі держави;
- забезпечення пріоритету методів профілактичного протидії потенційним загрозам;
- можливість забезпечення ефективною підтримки інших напрямків внутрішньобанківського менеджменту, в першу чергу, маркетингу та управління персоналом.

Недоліки концепції:

- висока ймовірність адекватної відповіді з боку постраждалих від подібної політики конкурентів;
- неминучі протиріччя з чинним законодавством, отже, потенційні проблеми з правоохоронними, судовими та наглядовими органами;
- необхідність більш високого рівня ресурсної підтримки – фінансової, кадрової, матеріально-технічної.

Рекомендувати застосування такої концепції не можна перш за все через її протиріччя з одним з основних принципів фінансово-економічної безпеки – дотримання законності. Проте, в реаліях України вона знаходить своє застосування

у деяких банках, що належать українським власникам, орієнтованих на обслуговування високорентабельних підприємств (галузей), або які працюють в умовах жорсткого пресингу з боку конкурентів чи кримінальних структур. Банки з іноземним капіталом у своїй більшості уникають її застосування завдяки корпоративній культурі поваги до правопорядку, що поширюються материнськими структурами на дочірні структури.

Варіант 2: Концепція пасивного захисту.

Дана концепція є логічним наслідком раніше обраної банком стратегії скорочення і впливає з неї пасивної конкурентної стратегії. Вона припускає пріоритетну орієнтацію банку на захист з боку держави в особі правоохоронних та судових органів. Це дозволяє різко обмежити функції власної служби безпеки, зберігши в її інструментарії лише мінімально необхідну номенклатуру методів профілактики та відображення потенційних загроз.

Переваги концепції:

- мінімальні витрати на її практичну реалізацію;
- відсутність загроз застосування до банку відповідних санкцій з боку держави в силу його повної законслухняності як господарюючого суб'єкта за даним напрямком діяльності.

Недоліки концепції:

- максимальна залежність безпеки банку від ефективності діяльності правоохоронних органів держави;
- орієнтація на методи протидії вже реалізованим загрозам, які є менш ефективними в порівнянні з тими, що мають на меті профілактику і припинення протиправних посягань.

Варіант 3. Концепція адекватної відповіді.

Дана концепція є логічним наслідком раніше обраної банком стратегії обмеженого зростання і впливає з неї наступальної конкурентної стратегії. Вона припускає можливість використання службою безпеки всього комплексу легітимних методів профілактики та припинення потенційних загроз. Як виняток допускається використання адекватних методів до конкурентів чи інших джерел загроз, які першими застосували недружні методи проти конкретного банку.

Варіант є компромісом між першою і другою концепціями, пом'якшуючи їх радикальні недоліки (проте, не дозволяючи у повній мірі використовувати і переваги). У сучасних умовах застосовується більшістю кредитно-фінансових організацій.

Фактори, що визначають вибір базової концепції забезпечення

- загальна стратегія розвитку («місія») банку, наприклад орієнтація на обслуговування високорентабельних галузей або тіньової економіки;
- ступінь агресивності конкурентної стратегії банку;

- ступінь «криміногенності» регіону розташування банку;
- фінансові можливості банку щодо забезпечення власної безпеки;
- кваліфікація персоналу служби безпеки банку;
- наявність підтримки з боку місцевих органів державної влади.

Загальна послідовність реалізації обраної стратегії наступна:

- визначення загального переліку реальних та потенційних загроз безпеки банку, а також їх можливих джерел;
- формування ранжируваного переліку об'єктів захисту;
- визначення ресурсів, необхідних для реалізації стратегії;
- визначення раціональних форм захисту по конкретних об'єктах;
- визначення функцій, прав і відповідальності служби безпеки банку;
- визначення завдань інших структурних підрозділів та управлінських інстанцій банку в рамках реалізації стратегії;
- розробка оперативного плану заходів та цільових програм.

Блок забезпечення є необхідною частиною будь-якої системи управління. Формуючи вихідні умови для ефективного управління, він включає в себе кілька напрямків.

1. Інформаційне забезпечення системи управління безпекою включає в себе три компоненти:

- використовувані в рамках системи методи та конкретні процедури отримання суб'єктами управління необхідної первинної інформації;
- формалізовані канали проходження інформації в рамках системи, які визначають маршрут руху раніше зібраної інформації по інстанціях (принципова схема: від кого – кому – в якій формі – в які терміни);
- бази даних, пов'язаних з будь-якими проблемами внутрішньої та зовнішньої безпеки, які накопичуються і оновлюються протягом усього періоду функціонування на ринку і використовуються при формуванні управлінських рішень будь-якого рівня.

2. Нормативно-методичне забезпечення включає в себе комплект зовнішніх і внутрішніх регламентів, що використовуються в процесі управління розглянутим напрямом діяльності, а також документів рекомендаційного, тобто недирективного характеру. До зовнішніх регламентів відносяться законодавчі і підзаконні акти. До внутрішніх регламентів та рекомендацій відносяться будь-які постійно діючі документи, розроблені в рамках конкретного банку і введені у дію у відповідності з чинним у ньому порядком - інструкції, накази, розпорядження і т.п. Єдиним обмеженням при розробці внутрішніх регламентів є їх відповідність (несуперечність) чинному законодавству.

3. Технологічне забезпечення визначається як сукупність формалізованих технологій забезпечення безпеки банку від різних видів загроз. Їх наявність є основ-

ною передумовою ефективності управління, оскільки дозволяє чітко визначити:

- безпосередніх учасників (інстанції і робочі місця, які беруть участь у описуваному процесі по захисту від конкретної загрози);
- управлінські процедури (заходи, здійснювані в рамках процесу);
- типові терміни по операції в цілому і по кожній управлінській процедурі окремо;
- відповідальність учасників за порушення описуваної технології.

4. Інструментальне забезпечення визначається як сукупність прикладних методів управління, використовуваних в рамках системи. Стосовно управління фінансово-економічною безпекою їх можна диференціювати на три групи:

- методи профілактичного характеру, що дозволяють не допустити практичної реалізації потенційної загрози;
- методи припинення, що дозволяють відбити вже реалізовану загрозу, не допустивши або мінімізувавши можливі збитки;
- методи караючого характеру, що дозволяють покарати безпосередніх винуватців реалізованої загрози.

5. Трудове забезпечення визначається як повністю укомплектований штат служби безпеки, що включає в себе три кваліфікаційні категорії працівників:

- менеджери, тобто керівники різного рівня – від керівника служби безпеки банку до начальника сектору чи спеціалізованої групи;
- експерти, тобто висококваліфіковані співробітники служби безпеки, що спеціалізуються на певних напрямках її забезпечення (аналітики, розробники спеціальних програмних засобів і т.п.), але не виконують при цьому прямих управлінських функцій;
- виконавці (охоронці, ремонтники спец обладнання та ін.)

6. Фінансове забезпечення визначається як сукупність фінансових ресурсів, що виділяються на підтримку і розвиток розглянутого напрямку (придбання спец обладнання, зарплата персоналу, оплата інформації тощо).

При формуванні, експлуатації та розвитку системи управління фінансово-економічною безпекою банку необхідно дотримувати деяких загальних методичних вимог. Головною з них виступає системний підхід до проблеми забезпечення безпеки. Під цим розуміється неприпустимість акцентування зусиль служби фінансово-економічної безпеки на протидії якомусь одному або декільком видам потенційних загроз на шкоду ефективності протидії іншим. Порушення даної вимоги до теперішнього часу характерно для багатьох вітчизняних комерційних банків і визначається, частіше за все, колишньою областю професійної діяльності керівника розглянутого напрямку. Так, колишні співробітники контрольно-розвідувальних підрозділів СБ України нерідко основну увагу приділяють протидії конкурентно-

му шпигунству, колишні співробітники МВС – захисту майна і т.п. У результаті в системі захисту безпеки виникають вразливі місця, які і можуть використовуватися зловмисниками. Очевидно, що вказана тут вимога не повинна вступати у протиріччя з принципом раціонального ранжирування потенційних загроз, який розглядається нижче.

Другою вимогою визначається пріоритет заходів щодо запобігання потенційних загроз (тобто методів профілактичного характеру). Воно не потребує додаткових обґрунтувань вже у силу забезпеченої можливості не допустити збитків в принципі, тоді як інші методи у кращому випадку дозволяють його зменшити або покарати винуватців.

Третьою вимогою виступає орієнтованість системи на забезпечення захисту конфіденційної інформації одного з пріоритетних місць серед інших об'єктів потенційних загроз. Роль інформації та інформаційних технологій у функціонуванні сучасної цивілізації, держави, окремих фірм послідовно збільшується. Все для більшого числа господарюючих суб'єктів втрата або розголошення інформації стає більш значущою втратою, ніж розкрадання грошових коштів і матеріальних цінностей. Поява і розвиток глобальних комп'ютерних мереж визначило появу ще одного джерела постійних загроз інформаційній безпеці – несанкціоноване проникнення в бази даних. «Хакерство» з екзотичної форми інтелектуальної діяльності обмеженого контингенту фахівців з розробки програмних засобів вже в кінці 70-х років перетворилася в нову професійну спеціалізацію для працівників не тільки державних спецслужб, а й приватного, у тому числі й кримінального, бізнесу. Спостережуване в останні десятиліття різке зростання як загальної номенклатури загроз інформаційної безпеки банків, так і масштабу втрат від них, визначає необхідність реалізації даної вимоги. Як зазначають фахівці аудиторської компанії т.зв. «Великої четвірки» «Прайсуотерхаус Куперс» (PricewaterhouseCoopers, pwc) у своєму дослідженні «Глобальне дослідження економічної злочинності», за останні десять років кіберзлочинність з мало кому відомого виду протиправних посягань перетворилася на одне з основних та увійшла у першу четвірку найбільш поширених загроз економічній безпеці суб'єктів господарювання.

Четвертою вимогою є безпосередня участь у забезпеченні фінансово-економічної безпеки банку всіх її структурних підрозділів і співробітників в рамках встановленої їм компетенції та відповідальності. Структура можливих загроз, серед яких не останнє місце займають і загрози з боку власного персоналу, виключають можливість ефективної протидії їм силами виключно співробітників служби безпеки.

П'ятою вимогою виступає забезпечення взаємодії системи управління фінансово-економічною безпекою з іншими напрямками менеджменту. Зазначена вимога реалізується як на стратегічному, так і на оперативному рівні системи управління.

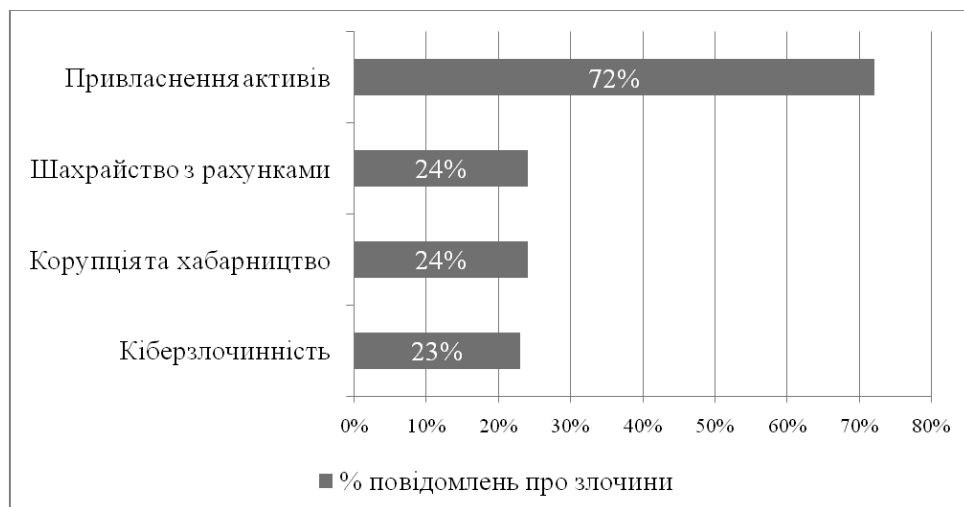

Рис. 8.1.3. Найпоширеніші загрози суб'єктів господарювання за рвс

У вітчизняних умовах в режимі оперативного управління найбільш тісний взаємозв'язок повинен забезпечуватися між системою управління безпекою і персональним менеджментом. Порушення вимоги координації управління між різними напрямками діяльності може призвести до вкрай негативних наслідків. У разі, коли при розробці суміжних систем управління (наприклад, фінансового менеджменту або маркетингу) будуть порушені вимоги фінансово-економічної безпеки, різко збільшується ймовірність негативної реалізації відповідних загроз. У свою чергу нормальне функціонування суміжних систем управління буде постійно порушуватися, якщо управління безпекою буде організовано за принципом самодостатності – безпека заради самої безпеки. Таким чином, комплексна система управління повинна формуватися з урахуванням забезпечення відносного паритету або балансу інтересів кожного з напрямків діяльності кредитно-фінансової організації.

Шостою вимогою є відповідність витрат на забезпечення фінансово-економічної безпеки банку реальному рівню загроз. Воно пов'язане з реалізацією принципу розумної достатності. З позиції кінцевої ефективності системи в рівній мірі неприпустимо економити на розглянутому напрямку діяльності, послаблюючи власну безпеку, і перебільшувати можливі загрози, здійснюючи зайві витрати, що не здатні окупитися. Враховуючи, що керівництво служби безпеки з очевидних причин схильне саме до завищення рівня потенційних загроз, для дотримання даної вимоги бажано залучення незалежних експертів в особі представників спеціалізованих

консалтингових компаній, співробітників державних правоохоронних органів або приватних охоронних структур.

Заключною вимогою є формалізоване закріплення не тільки функціональних обов'язків, але і повноважень (межі компетенції) служби безпеки. На відміну від інших напрямів діяльності банку робота більшості співробітників цього підрозділу завжди пов'язана із загрозою перевищення службових повноважень. В результаті велика ймовірність порушення проти кредитно-фінансової організації кримінальних справ та цивільних позовів за звинуваченням у порушенні чинного законодавства чи цивільних прав.

Оцінка ефективності управління безпекою є необхідним елементом системи. Вона дозволяє вирішити кілька прикладних задач, зокрема, здійснювати статистичний аналіз ймовірності негативної реалізації тих чи інших загроз, а також об'єктивно оцінювати результативність діяльності служби безпеки. На відміну від більшості інших напрямів менеджменту тут не завжди можна точно підрахувати забезпечений економічний ефект. Зокрема, важко визначити можливі втрати від своєчасно припинених загроз. За деякими видами загроз, наприклад на адресу співробітників банку, прямий ефект неможливо розрахувати в принципі. Тому доводиться спиратися на результати не тільки прямої, але і непрямої оцінки. Можна навести приблизний перелік критеріїв, які доцільно використовувати для вирішення цього завдання:

- загальна кількість виявлених загроз, з диференціацією на загрози, що попереджені у повному обсязі, попереджені лише частково, негативно реалізовані в повному обсязі (в динаміці у порівнянні з попередніми періодами);
- прямий фінансовий збиток, нанесений банку в результаті частково і повністю реалізованих загроз, які були виявлені в рамках заходів забезпечення фінансово-економічної безпеки;
- потенційний збиток, який могли б завдати банку повністю або частково попереджені загрози;
- результати реалізації планових профілактичних заходів;
- відсутність обґрунтованих претензій до служби безпеки з боку правоохоронних органів, власних підрозділів і окремих співробітників.

Аналізуючи регулятивні умови безпеки банківської діяльності в Україні, необхідно зазначити, що спеціального законодавства в цій галузі на сьогодні немає. Україна є однією з небагатьох країн світу, де, незважаючи на значне зростання злочинності, приватний сектор економіки позбавлений права на захист власності, підприємницької діяльності та іміджу своїми силами. Є тільки окремі положення законодавчих та нормативних актів про захист бізнесу. Як і у багатьох інших правовідносин, правове регулювання фінансово-економічної безпеки має тривірневу структуру (рис. 8.1.4).

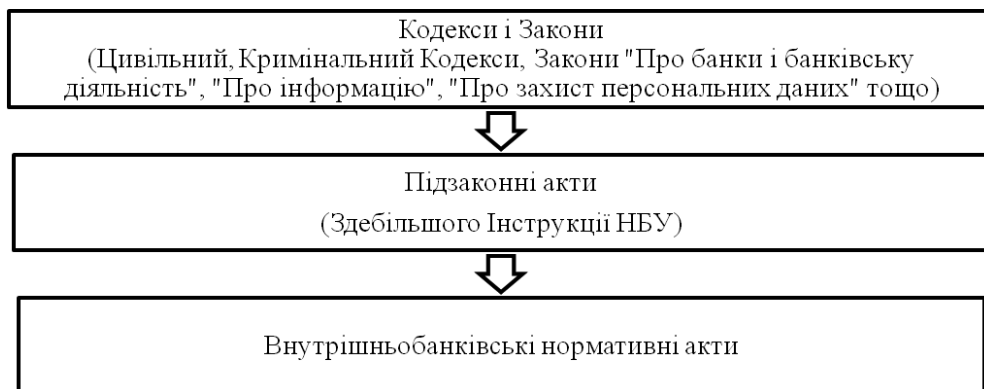

Рис. 8.1.4. Структура правового регулювання фінансово-економічної безпеки

В основу дій банку з охорони його власності покладено ст. 54 Закону України «Про банки і банківську діяльність». Згідно з положеннями цієї статті банкам надається право забезпечувати захист банківської інформації, коштів та майна шляхом створення відповідних систем захисту, служб охорони відповідно до законодавства України та нормативних актів Національного банку України. Ці положення Закону створюють відповідні привілеї для банків, на відміну від інших підприємницьких структур, яких вони не стосуються. Останні ж можуть керуватись тільки ст. ст. 27, 28, 29, 42 Конституції України, якими гарантується право на життя, здоров'я та повагу до людини, недоторканність житла та на підприємницьку діяльність. Захист підприємницької діяльності, на жаль, не гарантується жодним законодавчим актом. У такій ситуації підприємці можуть посилатись (що вони і роблять) тільки на ст. 3 Закону України «Про підприємництво», яка надає право «без обмежень приймати рішення і здійснювати самостійно будь-яку діяльність, що не суперечить чинному законодавству». Виходячи з такого трактування прав підприємців у статті, можна вбачати, що цим надається і право на захист їх діяльності.

Водночас законодавство, надаючи це право, одразу ж створює умови для його обмеження. Термін «згідно з чинним законодавством», який вживається майже в усіх законодавчих і нормативних актах, надає право державним органам вводити різні інструменти контролю та державного впливу у вигляді підзаконних актів. Такі умови створені й для охоронної діяльності, в тому числі і щодо банків. За Законом України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» охоронну діяльність віднесено до ліцензійних видів діяльності (ст. 9), що вже є обмеженням. Тобто право підприємця на охорону його власності і діяльності потребує відповідної ліцензії, а остання ставить його у залежність від відповідних державних структур.

Законодавче регулювання такої форми реалізації заходів безпеки банківської діяльності, як режим, найбільш розвинене з точки зору інформаційної безпеки. Інформаційні взаємовідносини суб'єктів підприємництва і держави регулюються на сьогодні понад 30-ма законодавчими і майже такою ж кількістю підзаконних актів.

В основу організації режиму захисту банківської інформації покладено положення таких законодавчих актів:

– Закону України «Про банки і банківську діяльність» (ст. 52 «Банківська таємниця»).

– Закону України «Про підприємства в Україні» (ст. 30 «Комерційна таємниця підприємства»).

– Закону України «Про інформацію» (ст. 30 «Інформація з обмеженим доступом»).

– Закон України «Про захист персональних даних».

Найбільш досконалим, з правової точки зору, є режим захисту інформації з обмеженим доступом. Так, законодавством передбачено однозначне визначення банківської таємниці (ст. 52 Закону України «Про банки і банківську діяльність»). Згідно з цим Законом до банківської таємниці належать відомості про операції, рахунки та вклади клієнтів і кореспондентів банку. Це єдине, поряд з державною таємницею, пряме визначення таємниці на законодавчому рівні. Ніхто не в змозі обмежити чи навпаки розширити відомості, що становлять банківську таємницю. Водночас поняття комерційної таємниці, наведене у ст. 505 Цивільного Кодексу України, подається не так конкретно. У Кодексі лише вказано, які відомості можуть бути віднесені до комерційної таємниці (відомості технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру, за винятком тих, які відповідно до закону не можуть бути віднесені до комерційної таємниці), а також в якості її ознаки зазначено, що така інформація не є легкодоступною для не уповноважених на це осіб. Однією з умов віднесення відомостей до комерційної таємниці є те, що вони не повинні бути державною таємницею.

Правовий режим захисту банківської таємниці встановлено Законом України «Про банки і банківську діяльність». Згідно зі ст. 60 цього Закону інформація щодо юридичних та фізичних осіб, яка містить банківську таємницю, розкривається банками:

– на письмовий запит або з письмового дозволу власника такої інформації;

– за рішенням суду;

– органам прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України на письмову вимогу стосовно операцій за рахунками конкретної юридичної особи або фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності за конкретний проміжок часу;

– органам державної податкової служби на їх письмову вимогу щодо наявності банківських рахунків;

– центральному органу виконавчої влади із спеціальним статусом з питань фінансового моніторингу на його запит щодо фінансових операцій, пов'язаних з фінансовими операціями, що стали об'єктом фінансового моніторингу (аналізу) згідно із законодавством щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, а також учасників зазначених операцій;

– органам державної виконавчої служби на їх письмову вимогу з питань виконання рішень судів та рішень, що підлягають примусовому виконанню відповідно до Закону України «Про виконавче провадження» стосовно стану рахунків конкретної юридичної особи або фізичної особи, фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності.

Аналізуючи наведені вище норми Закону, слід звернути увагу на таке:

– органам державної податкової служби можуть видаватися лише довідки щодо наявності банківських рахунків; видачу їм інформації (крім органів податкової міліції) про операції за рахунками не передбачено;

– до переліку органів і організацій, яким видаються довідки про рахунки і вклади громадян, не включено також арбітражний суд, органи державної контрольно-ревізійної служби, Антимонопольний комітет та аудиторські організації;

– для отримання інформації про рахунки і вклади громадян обов'язково є наявність упровадженні правоохоронного органу або суду відповідної справи.

Інакше встановлено правовий режим захисту конфіденційної інформації. Відповідно до ч.2 ст. 21 Закону України «Про інформацію» власникам конфіденційної інформації надано право самим включати її до категорії конфіденційної, визначати режим доступу до неї і встановлювати систему (способи) її захисту.

Окремо визначено правовий режим захисту інформації, яка знаходиться в автоматизованих системах, що для банків є особливо важливим, оскільки суттєва частка банківської інформації циркулює саме в автоматизованих системах. Законодавством встановлено, що доступ до інформації, яка зберігається, обробляється і передається в автоматизованих системах, здійснюється згідно із правилами розмежування доступу, які встановлюються власником інформації чи уповноваженою ним особою (ст. 6 Закону України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах»). Тобто і в цьому випадку право захисту інформації покладено на її власника – банк. Враховуючи ж особливість діяльності банків у сфері економічних відносин як суб'єктів, що «зв'язують» функціонування всіх підприємств, організацій і установ через грошові потоки, виникає потреба в регулюванні їхніх суміжних інтересів щодо захисту інформації. Тобто сьогодні в Україні є потреба в публічному праві, яке б виступало механізмом державно-

го регулювання і захисту інтересів суб'єктів підприємництва на ринку інформації.

Розглядаючи з такої точки зору правове регулювання інформаційних відносин, можна дійти висновку, що зазначені відносини в Україні регулюються двома групами норм: загально правовими, дія яких поширюється на всі суб'єкти інформаційних відносин, і спеціально-правовими (галузевими), дія яких поширюється тільки на суб'єкти, що здійснюють свою діяльність у відповідній галузі, у зв'язку з цим до загальних норм публічного права у сфері регулювання інформаційних відносин можна віднести такі закони України:

- «Про інформацію»;
- «Про захист інформації в автоматизованих системах" та ін.

Окремі загальнообов'язкові положення про інформаційні відносини є в галузевих законодавчих актах, зокрема в законах України:

- «Про державну податкову службу в Україні»;
- «Про міліцію»;
- «Про прокуратуру»;
- «Про Службу безпеки України»;
- «Про оперативно-розшукову діяльність»;
- «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»;
- «Про захист прав споживачів» та ін.

Правові норми регулювання інформаційних відносин безпосередньо в банківській сфері зосереджено у спеціальних галузевих актах, насамперед у законах України:

- «Про банки і банківську діяльність»;
- «Про господарські товариства»;
- «Про аудиторську діяльність»;
- «Про захист від недобросовісної конкуренції» та ін.

Наявність досить великої кількості законодавчих актів, які так чи інакше регулюють інформаційні відносини суб'єктів підприємництва, ще не означає, що в Україні діє досконала система інформаційної безпеки, оскільки загальнообов'язкові положення галузевих законодавчих актів визначають права державних органів влади, управління та нагляду за доступом до банківської інформації.

У зв'язку з цим банківська інформація, у тому числі і з обмеженим доступом, є досить прозорою, принаймні для державних органів. А враховуючи, що останні не несуть практично ніякої відповідальності за використання такої інформації, говорити про створення ефективного правового режиму захисту банківської інформації немає підстав. Доказом цього є і те, що на п'ять законодавчих актів, які надають суб'єктам підприємництва право захисту своїх таємниць, існує близько 25 інших законодавчих і нормативних актів, що це право, якщо і не скасовують, то суттєво

звужують, встановлюючи свої правила користування інформацією. Істотним недоліком є і те, що створене правове поле ніяк не передбачає зворотної дії. Так, у жодному із законодавчих актів не передбачено, що правоохоронні органи, органи державної податкової служби та інші установи, які користуються інформацією банку, зобов'язані (або мають право) надавати банкам відомості, без яких останні не можуть забезпечувати безпеку своєї діяльності, відсутність яких завдає шкоди банкам, а отже, й економіці держави.

Оскільки заходи із забезпечення фінансово-економічної безпеки банків безпосередньо стикаються з впливом злочинних намірів, не можна оминати вплив Кримінального кодексу на цю сферу. Злочини у банківській сфері можна умовно поділити на три основні групи:

- злочини, вчинені організованими групами, до складу яких входять як сторонні особи, так і працівники банку;
- злочини, пов'язані з посяганнями на майно та грошові кошти банку чи його клієнтів;
- злочини, що вчиняються службовими особами банку, в тому числі керівниками.

До першої групи відносять злочини, передбачені такими статтями Кримінального кодексу України (далі – КК України) – шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України); службове підроблення (ст. 366 КК України); розкрадання (статті 190–192 КК України), які вчиняються службовими особами організацій, підприємств, установ-кредиторів; виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту, збут підроблених грошей, державних цінних паперів, білетів державної лотереї (ст. 199 КК України); незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200 КК України). До другої групи належать: шахрайство (ст. 190 КК України); порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів (ст. 223-2 КК України); несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку (ст. 361 КК України). До третьої групи зараховують такі злочини: отримання хабара (ст. 368 КК України); розголошення комерційної, банківської таємниці (ст. 232 КК України); несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї (ст. 362 КК України).

Крім того, обов'язковою частиною нормативно-правової бази з питань забезпечення фінансово-економічної безпеки банківської установи є внутрішньобанківські регулятивні акти. Основоположним, як правило, є політика або концепція

безпеки – одно або декілька правил, процедур, практичних прийомів та керівних принципів з організації безпеки, якими керується банк у своїй діяльності. Як правило, політика безпеки розробляється банком у вигляді окремого документа (положення), який затверджується правлінням банку. Виконання вимог зазначеного документа має забезпечуватися і контролюватися керівництвом банку та іншими відповідальними за його безпеку особами.

Чинне банківське законодавство передбачає необхідність розробки та затвердження у банках таких основних адміністративно-розпорядчих документів, які безпосередньо пов'язані з питаннями забезпечення безпеки банку та впровадженням його ефективної політики безпеки:

– «Порядок використання і зберігання засобів захисту у банку в разі виникнення надзвичайних ситуацій», зокрема, внутрішній документ банку, що регламентує порядок відновлення роботи в системі електронних платежів Національного банку України (СЕР) у разі порушення роботи в системі або виникнення надзвичайних ситуацій (якщо банк – учасник СЕР). З цією метою банк має також забезпечити формування і зберігання архівів електронних банківських документів, а також надійне резервування для підтримки безперебійного функціонування внутрішньобанківської платіжної системи (ВПС);

– внутрішній документ, що регламентує порядок здійснення фінансового моніторингу банківських операцій, які можуть підпадати під ознаки легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом;

– «Положення про порядок перевезення валютних цінностей та інкасації коштів банку»;

– «Інструкція про порядок приймання під охорону (зняття з-під охорони) банку»;

– «Порядок здійснення заходів та контролю з технічного захисту інформації у банку»;

– «Інструкція, що регламентує правила зберігання, захисту та використання інформації, що становить банківську, комерційну таємницю, та конфіденційної інформації»;

– «Внутрішній порядок зберігання таємних ключів та інструкція із забезпечення безпеки експлуатації засобів криптографічного захисту інформації (КЗІ) в банку» (у процесі провадження банком криптографічного захисту інформації);

– «Правила системи переказу коштів» (якщо банк створив або є учасником міжнародної (або внутрішньобанківської, чи міжфілійної) платіжної системи.

Заключними елементами нормативно-правової бази з питань економічної безпеки можна назвати положення про окремі структурні підрозділи служби безпеки, окремі види взаємодії з іншими підрозділами банку, а також методичні вказівки щодо виконання завдань із забезпечення безпеки, окремим з яких можуть надаватися обмеження доступу навіть усередині установи.

8.2. Способи мінімізації та нейтралізації загроз економічній безпеці сучасної банківської установи

Банківська діяльність завжди пов'язана з ризиком, можливим витоком конфіденційної інформації, зловживаннями, наявністю внутрішніх та зовнішніх загроз. Забезпечення захищеності інтересів власників і вкладників банку, стійкості функціонування і розвитку банку, життєздатності банку можливе за умови забезпечення його фінансово-економічної безпеки.

В умовах фінансової кризи для банків все більше актуалізується проблема пошуку нових рішень у сфері забезпечення фінансово-економічної безпеки їх діяльності. Актуальність цього питання обумовлюється рядом взаємопов'язаних факторів, серед яких висока уразливість банків від існуючих загроз, які породжуються нестабільністю політичної і соціально-економічної ситуації в країні, недосконалість банківського законодавства, криміналізація суспільства, недостатньо ефективне управління діяльністю банків, недобросовісна поведінка та невисокий професійний рівень певної частини працівників банків.

Дослідження Асоціації дипломованих фахівців з розслідувань шахрайств (Association of Certified Fraud Examiners, ACFE) «Глобальне дослідження з питань шахрайства, 2012 р.» свідчить, що у західному світі сфера банківських та фінансових послуг впевнено лідує серед галузей економічної діяльності за показником частоти протиправних зловживань. Причому тенденція порівняно з 2010 р. є навіть дещо зростаючою (рис. 8.2.1). Схожі дані стосовно України на підставі власних досліджень демонструє міжнародна аудиторська компанія Прайсуотерхаус Куперз у своїй щорічній доповіді за 2011 р. «Всесвітній огляд економічних злочинів» (рис. 8.2.1) – сектор фінансових послуг також перебуває на першому місці за ознакою вразливості до зловживань.

Статистика Міністерства внутрішніх справ України свідчить про стабільне зростання загального рівня злочинності протягом останніх років – лише у 2012 р. спостерігається уявне його падіння (рис. 8.2.2), причому тому, що статистична інформація за старими показниками накопичувалася лише до листопада через введення в дію нового Кримінально-процесуального кодексу. За вітчизняною статистикою, протягом 2009–2011 рр. у сфері банківської діяльності викрито понад 9 тис. злочинів, з яких питома вага злочинів, учинених безпосередньо в банках, становить майже третину. За 2009–2011 рр. порушено кримінальних справ на 25 % більше, ніж за аналогічний минулий період.

Різноманітність та зростання загроз банківській діяльності, непередбачуваний характер їх впливу на банки обумовлює необхідність формування комплексу заходів щодо захисту від них, створення комплексної системи фінансово-економічної безпеки. Метою системи фінансово-економічної безпеки банку є своєчасне виявлення

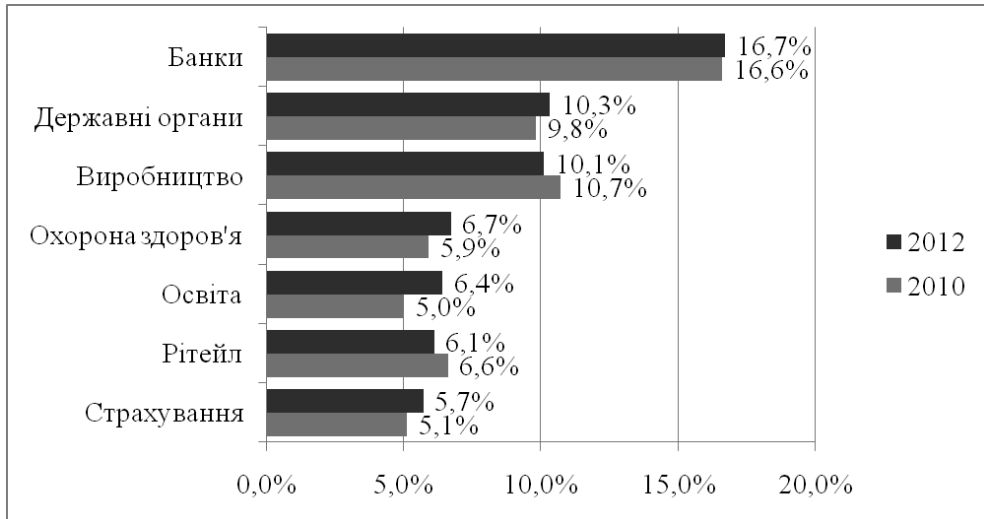

Рис. 8.2.1. Статистика АCFE щодо зловживань

Рис. 8.2.2. Статистика рws щодо економічної злочинності в Україні

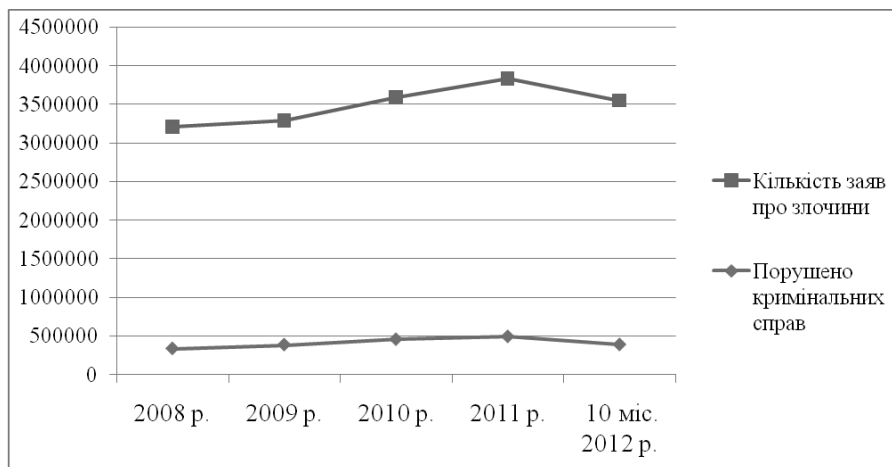

Рис. 8.2.3. Статистика МВС щодо злочинів

і протидія внутрішнім і зовнішнім небезпекам та загрозам, забезпечення захисту банку і досягнення ним поставлених цілей бізнесу. Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати цілий комплекс завдань, найважливішими з яких є:

- попередження та своєчасне виявлення потенційних та реальних загроз банку, прийняття заходів щодо їх нейтралізації;
- пошук способів та засобів, необхідних для забезпечення фінансово-економічної безпеки банку;
- організація взаємодії з правоохоронними і контролюючими органами з метою передбачення і припинення правопорушень, які спрямовані проти інтересів банку;
- створення власної служби безпеки банку.

Система фінансово-економічної безпеки банку повинна виконувати чітко визначені функції. Основними з них є: прогнозування, виявлення та запобігання різного роду небезпек і загроз; забезпечення захищеності діяльності банку і його персоналу, збереження його майна, створення сприятливого конкурентного середовища, ліквідація наслідків нанесених збитків, тощо.

Необхідно зазначити, що у науковій літературі термін «економічна безпека» нерідко ототожнюється з терміном «банківська безпека». Таке трактування має під собою практичне підґрунтя, оскільки будь-які втрати банку – матеріальні, кадрові, інформаційні тощо – мають економічні наслідки. При цьому такі загрози можуть бути спрямовані як ззовні, так і з середини банківської установи. З метою наближення поняття «система фінансово-економічної безпеки» до практики, пропонується розглядати його як сукупність певних складових, що відображають конкретні необхідні функції підрозділу фінансово-економічної безпеки банківської

установи: безпека банківських послуг, безпека підтримуючих процесів, кадрова безпека, інформаційна безпека, фізична і технічна охорона (рис. 8.2.4).

Рис. 8.2.4. Складові системи фінансово-економічної безпеки

Безпека банківських послуг включає у себе заходи з виявлення, попередження та припинення протиправних проявів, що можуть виникати в межах тієї діяльності, які у сучасній банківській установі вважаються основними – це кредитні операції, карткові операції, стягнення проблемної заборгованості та інші операції (розрахунково-касове обслуговування, обмін валют, залучення депозитів тощо) (рис. 8.2.5).

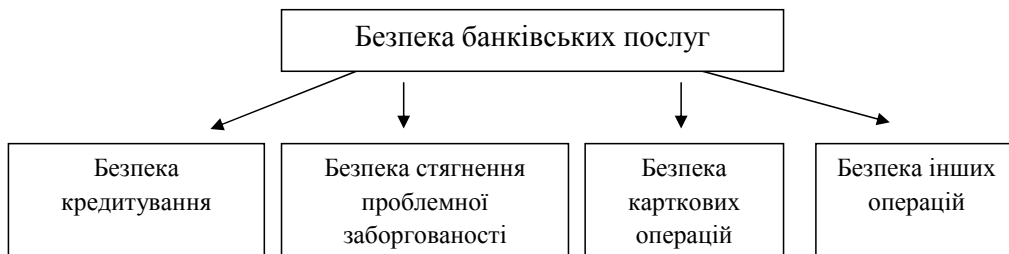

Рис. 8.2.5. Безпека банківських послуг

Основним завданням безпеки кредитування є недопущення заволодіння коштами банку злочинними елементами або неблагонадійними позичальниками. Кредитування традиційно вважається одним із основних видів діяльності банку, а надані кредити як правило складають суттєву частку активів банківської установи. Саме тому важливою умовою для формування якісних активів є повна та всебічна перевірка як позичальників і поручителів, так і заставного майна.

Основними джерелами отримання інформації щодо кредитної історії потенційного позичальника є бюро кредитних історій, яких на даний момент в Україні

функціонує шість: Перше всеукраїнське бюро кредитних історій, Всеукраїнське бюро кредитних історій, Міжнародне бюро кредитних історій, Українське бюро кредитних історій, Бюро кредитних історій «Русский стандарт», Українське кредитне бюро та Національне бюро кредитних історій. Кредитна історія – це сукупність інформації про юридичну або фізичну особу, що її ідентифікує, відомостей про виконання нею зобов'язань за кредитними правочинами, іншої відкритої інформації відповідно до законодавства (Закон України «Про організацію формування та обігу кредитних історій»). Кредитна історія містить таку інформацію:

- відомості, що ідентифікують особу;
- відомості про грошове зобов'язання суб'єкта кредитної історії;
- інформацію про суб'єкта кредитної історії, яка складається із сукупності документованої інформації про особу з державних реєстрів, інших баз даних публічного користування;
- відомості про операції з інформацією, яка складає кредитну історію.

Окремі кредитні бюро надають також послуги із підтвердження достовірності паспортних даних потенційного позичальника на підставі укладеного з Міністерством внутрішніх справ договору.

Важливе значення для отримання інформації про благонадійність можливого клієнта відіграють матеріали наступних реєстрів:

- державний реєстр обтяжень рухомого майна;
- державний реєстр речових прав нерухомого майна (дані про обтяження та іпотеки);
- єдиний реєстр підприємств, щодо яких порушено провадження у справі про банкрутство;
- вже згадуваний Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців (може містити дані щодо початку процедури банкрутства, припинення діяльності підприємства внаслідок ліквідації або банкрутства, відмітку про відсутність підприємства за місцем реєстрації, відомості про припинення реєстрації фізичної особи - підприємця).

Крім того цінну інформацію можна отримати у Єдиному державному реєстрі судових рішень, доступ до якого є вільним та безкоштовним. На цьому ресурсі можна дізнатись про судові провадження господарської, цивільної, адміністративної чи кримінальної форми судочинства, до яких причетний потенційний позичальник.

Якщо в процесі перевірочних заходів вдається встановити відносини співробітництва потенційного позичальника з іншими особами, у т.ч. банками, доцільно отримати необхідну характеризуючі дані з цих структур.

Також можливість отримати важливу характеризуючі інформацію щодо майбутнього клієнта надає Державна податкова адміністрація, на Інтернет-сайті якої можна дізнатись, чи є та чи інша юридична особа сумлінним платником податків,

встановити дійсність свідоцтва платника ПДВ або єдиного податку, перевірити, не чи не розташована компанія за адресою масової рестрації.

Безпека процесу стягнення проблемної заборгованості у даний час належить до пріоритетних завдань економічної безпеки. Деякі теоретики та практики відносять до функцій безпеки і власне повернення проблемних боргів. Проте, виходячи із запропонованого визначення економічної безпеки, яке ґрунтується на протидії саме протиправним посяганням, з такою точкою зору не можна погодитись. Більш того, внаслідок впливу світової фінансової кризи 2008 р. проблемний кредитний портфель комерційних банків набув надзвичайного обсягу – навіть станом на кінець 2012 р. за підрахунками експертів він складав 30-40%. У таких умовах діяльність зі стягнення боргів трансформувалася у самостійний вид бізнесу, який ефективніше організувати не в межах підрозділів економічної безпеки, а за спеціалізованим напрямком. При цьому завданням підрозділу економічної безпеки має залишатися адекватне реагування на злочинні прояви у цій сфері. Враховуючи «уроки» кризи, це в значній мірі стосується тих проблемних кредитів, що у період кредитного «буму» були отримані недобросовісними позичальниками за підробленими документами. Важливою умовою для ефективного виконання завдання забезпечення безпеки повернення проблемної заборгованості є глибоке знання усіх етапів процесу стягнення – порядку взаємодії з органами державної виконавчої служби, опису, арешту і зберігання майна боржника, підготовки майна до прилюдних торгів або аукціону та власне порядок такого продажу. Тільки розуміння цих процесів може дати уявлення про їх вразливі для злочинів місця. Слід зазначити, що найсуттєвіші зловживання при стягненні проблемної заборгованості відбуваються в результаті продажу застави за безцінь, як правило, у примусовому порядку у ході аукціону чи прилюдних торгів. Тому важливо здійснювати систематичний контроль з точки зору безпеки за ходом стягнення – перш за все на підставі статистичної інформації про результативність повернення боргів за рахунок реалізованого майна (співвідношення всієї суми заборгованості клієнта до відшкодованої у результаті продажу), а також співвідношення витрачених банком коштів на повернення до безпосередньої суми повернутого боргу.

Зростання кількості безготівкових операцій призводить до збільшення випадків шахрайських операцій з використанням платіжних карток та несанкціонованого переказу коштів з рахунків клієнтів. Відповідно до даних Національного Банку України, у 2012 році кількість банків-членів платіжних систем, що зазнали збитків, порівняно з 2011 роком збільшилася на 6 банків і становила 57, або 40% від загальної кількості банків-членів картково-платіжних систем. Загальна кількість шахрайських операцій у 2012 році порівняно з попереднім збільшилася на 47%, а сума збитків за цими операціями зросла на 20%. Майже всі збитки (99,7% від загальної суми), завдані банкам за операціями з платіжними картками,

були здійснені з картками міжнародних платіжних систем. Враховуючи такі обставини, заходи із забезпечення безпеки операцій з платіжними картками набувають особливої важливості та актуальності. Процес мінімізації ризиків протиправного використання карток ґрунтується на комплексі наступних заходів:

- впровадження та удосконалення системи моніторингу для виявлення незаконних операцій під час здійснення безготівкових розрахунків з використанням платіжних карток;
- здійснення постійного оперативного контролю процесу емітування карток;
- налагодження системи видачі банківських карток клієнтам із забезпечення розділення повноважень щодо підготовки безпосередньо картки та пін-коду;
- постійне проведення з клієнтами роз'яснювальної роботи щодо вимог безпеки операцій з картками, оскільки більшість шахрайських посягань стає можливим з вини клієнтів.

Кадрова безпека – це процес запобігання негативним впливам на економічну безпеку підприємства через ризики і загрози, пов'язані з персоналом, його інтелектуальним потенціалом і трудовими відносинами загалом. На практиці заходи, пов'язані з забезпеченням кадрової безпеки, складаються з наступних завдань:

1. Перевірка кандидатів на роботу до банківської установи для недопущення прийому на роботу осіб, пов'язаних з криміналітетом, локалізації чи блокування можливого конфлікту інтересів через наявність у перевірюваної особи певної бізнес-зацікавленості.

Ключовими завданнями в ході такої перевірки є отримання достовірних відомостей про непричетність чи причетність особи до криміналу (тобто, притягнення до кримінальної відповідальності), або інформація про серйозні підозри вважати, що кандидат пов'язаний зі злочинним світом. На жаль, в Україні суттєво обмежені можливості отримати офіційну інформацію про судимість кандидата на роботу. Деякі банки вирішують це питання, запитуючи в потенційного співробітника довідку про відсутність судимості, що надається органами внутрішніх справ. Слід відзначити, що чинний Кодекс законів про працю прямо забороняє вимагати від осіб, які поступають на роботу, документи, подання яких не передбачено законодавством. Проте, відповідно до Закону України «Про господарські товариства», особи, які мають непогашену судимість за крадіжки, хабарництво та інші корисливі злочини, не можуть займати у товариствах керівні посади і посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю. Тобто цією нормою законодавством чітко визначене коло посад, у кандидатів на котрі запитування довідок про судимості є цілком правомірним.

Важливим джерелом характеризуючих відомостей стосовно потенціальних співробітників є інформація з колишніх місць працевлаштування. Непоодинокими є, наприклад, випадки, особливо пов'язані з періодом бурхливого зростання

темлів кредитування у 2007-2008 р.р., коли в процесі стягнення вже проблемних боргів працівникам підрозділу економічної безпеки вдається отримати докази злочинних посягань на шкоду інтересам банківської установи з боку позичальника. При цьому аналіз отриманої інформації вказує на ознаки причетності до злочинної оборудки працівника кредитного підрозділу, що залучив клієнта та оформив кредит, але документально довести цей факт з різних причин неможливо. Саме такі дані є цінними при «корпоративному» обміні інформацією між представниками безпеки банку-можливого роботодавця та банку-колишнього роботодавця, вона дає важливе підґрунтя для визначення рівня кадрового ризику кандидата на працевлаштування.

Обмеженими є можливості і перевірки кандидата на роботу на предмет його участі у бізнес діяльності, зокрема, встановити офіційним шляхом факт працевлаштування особи в будь-якій структурі вкрай проблематично. Разом з цим, шляхом пошуку в мережі Інтернет, у т.ч. у численних бізнес-довідниках, можливо дізнатись про участь кандидата в управлінні компаніями. Для цього також доцільно використовувати загальнодоступний Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців. Цей аспект кадрової перевірки є важливим для своєчасного виявлення конфлікту інтересу і недопущення промислового шпигунства. Зокрема, якщо кандидат, наприклад, є директором діючої кредитної спілки (особливо, якщо він це приховав) та намагається працевлаштуватись у банківських підрозділ, пов'язаний з кредитуванням, то більш ніж ймовірно, що свою посаду він буде використовувати для поповнення клієнтської бази своєї структури, завдаючи тим самим шкоди банку.

Для недопущення використання фальсифікованих документів про освіту доцільно здійснювати перевірку дипломів кандидатів на роботу через відповідний реєстр Міністерства освіти. Такий захід набрав особливої актуальності після низки скандалів останніх років стосовно підроблених дипломів про освіту окремих високо посадовців українських державних органів.

Останнім часом у практиці забезпечення кадрової безпеки різними банками України все частіше застосовується психологічне тестування на благонадійність (так звані інтегриті-тести, від англ. integrity – чесність, добропорядність). Ці тести оцінюють рівень лояльності кандидата, його гнучкість, емоційну стійкість, про соціальність його поведінки. Вони спрямовані на виявлення людей, що схильні до нечесної, асоціальної, непродуктивної поведінки на роботі (крадіжки, хабарництва, вживання наркотиків, зловживання алкоголем). Ці методики дозволяють прогнозувати не тільки вірогідність небажаної поведінки, але й результативність роботи кандидата. Проте слід відзначити, що інтегриті-тести зовсім не є панацеєю від «нечистих на руку» працівників – їх валідність (міра відповідності того, наскільки методика та результати дослідження відповідають поставленим завданням) ста-

новить лише близько 0,41. Однак спільне їх використання з, наприклад, тестом загальних розумових здібностей (GMA), підвищують валідність відбіркових процедур (у наведеному прикладі – до 0,65).

В рамках визначення шляхів забезпечення кадрової безпеки не можна оминати питання використання поліграфу (так званого «детектору брехні»). Українське законодавство не передбачає використання поліграфів. Тести на «детекторі брехні» проводяться винятково з ініціативи зацікавленої сторони (у нашому випадку банківської установи) за обов'язкової згоди піддослідного. Людина має право відмовитися від проходження детекторної процедури і ніякої відповідальності – адміністративної або карної – вона при цьому не несе. Інша справа, якщо при прийомі на роботу до банківської установи пункт можливого тестування на поліграфі зазначається у контракті. Хоча і в цьому випадку керівництво банку не має права, за законом, ініціювати будь-які дії до співробітників за підсумками тестування на поліграфі, однак законодавством також і не регламентований обов'язок працевлаштувати будь-яку особу, яка виказала таке бажання. Отже, результати тестування за допомогою «детектору брехні» можуть бути однією з підстав для роздумів щодо доцільності прийому на роботу кандидата, але для мінімізації можливих юридичних ускладнень їх результати слід зберігати у режимі конфіденційності.

2. Перевірка діючих працівників в рамках переведення на «ключові» посади, що передбачають підвищений рівень відповідальності, а також періодична переатестація співробітників за напрямком кадрової безпеки. За сутністю такі перевірочні заходи ідентичні наведеним у попередньому пункті.

3. Проведення службових розслідувань за ознаками зловживань та інших протиправних дій персоналу. Цей напрямок фінансово-економічної безпеки є значно більш розгалужений, ніж інші, оскільки службові розслідування можуть стосуватись й інших сфер економічної безпеки – безпеки кредитування, розрахунково-касового обслуговування, стягнення проблемної заборгованості, тендерних процесів, порядку співробітництва з підрядними організаціями, витоку інформації з обмеженим доступом тощо. Тобто, усіх сферах, де ключовим є людський фактор в особі банківського працівника. Отже особа, що проводить такі розслідування, повинна володіти детальною інформацією щодо регламентації і порядку конкретного банківського процесу, продукту, операції, що розглядаються в кожному окремому випадку. Кінцевою метою службового розслідування є не тільки покарання винних у виявлених порушеннях, але й, у першу чергу, виявлення умов, що призвели до нанесення шкоди інтересам банківської установи, та їх усунення.

4. Безпека співробітників від протиправних посягань у зв'язку з їх службовою діяльністю. Ефективність цього напрямку цілком залежить від ефективності взаємодії з правоохоронними органами.

Забезпечення безпеки підтримуючих процесів включає у себе дві групи завдань – протидія внутрішнім зловживанням при здійсненні господарських функцій (проведення тендерів, конкурсного відбору контрагентів, збереження матеріально-технічних цінностей) та безпека співробітництва з контрагентами та партнерами (доконтрактна перевірка їх ділової репутації).

Рис. 8.2.6. Безпека підтримуючих процесів

Сфера закупівель традиційно вважається вразливою для корупційних зловживань, саме тому важлива правильна побудова процесу відбору контрагентів, та участь у цьому процесі представника підрозділу фінансово-економічної безпеки. Крім закупівель високо ризиковими напрямками є будь-які, в ході яких залучаються партнери чи контрагенти, які від співпраці з банком заробляють кошти – сюди відносяться питання залучення юридичних консультантів, нотаріусів, акредитації страхових компаній, що здійснюють обов’язкове страхування застав в рамках кредитування, суб’єктів оціночної діяльності, які мають оцінювати ті самі застави тощо. Для зниження ризиків протиправних зловживань важливе запровадження чіткої та прозорої системи відбору контрагентів. При цьому служба фінансово-економічної безпеки має на постійній основі отримувати інформацію щодо результатів конкурсів, аналізувати її та вживати ефективних заходів для протидії загрозам.

Для зниження зовнішніх ризиків безпеки при співробітництві з контрагентами обов’язковим є запровадження перевірки їх ділової репутації, яказа методами практично ідентична вивченню потенційного позичальника. Єдиною відмінністю є той факт, що в рамках кредитування оцінку кредитоспроможності потенційного позичальника виконують банківські підрозділи управління ризиками. У випадку ж залучення контрагента до співпраці не рідко оцінка платоспроможності оминається, що, на мою думку, не є правильним. В рамках оцінки репутаційних ризиків доцільно здійснювати як мінімум експрес-оцінку фінансового стану можливого партнера за показниками ліквідності, платоспроможності, фінансової стійкості у випадку наявності доступу до його фінансової звітності (наприклад, через ре-

курс Державної установи «Агентство з розвитку інфраструктури фондового ринку України»). Також в рамках перевірки партнерів використовуються спеціалізовані реєстри різноманітних державних установ для перевірки правомочності особи виконувати певний вид робіт чи надавати певний тип послуг:

- щодо достовірності даних про ліцензії - через Єдиний ліцензійний реєстр;
- щодо дійсності сертифікату оцінювача – через Державний реєстр суб'єктів оціночної діяльності;
- щодо достовірності нотаріального бланку чи повноважень нотаріуса – через Єдиний реєстр спеціальних бланків нотаріальних документів та єдиний реєстр нотаріусів відповідно (режим доступу – через сайт ДП «Інформаційний центр Міністерства юстиції»);
- інші доступні спеціалізовані реєстри.

Інформаційна безпека банківської діяльності є безсумнівним пріоритетом сучасності. Термін «інформаційна безпека банку» визначений стандартом НБУ. Так, інформаційна безпека – це збереження конфіденційності, цілісності та доступності інформації; крім того можуть враховуватися інші властивості, такі, як автентичність, відстежуваність, неспростовність та надійність. Для банків України відстежуваність, неспростовність, надійність та автентифікація користувачів та інформаційних ресурсів є обов'язковими вимогами інформаційної безпеки. НБУ послідовно впроваджує міжнародну політику в сфері забезпечення інформаційної безпеки банків. Постанова Правління НБУ № 474 зобов'язала всі українські банки до 1 жовтня 2011 року привести у відповідність свої системи менеджменту інформаційної безпеки до вимог стандарту ISO/IEC 27001. Згідно з цією постановою з дня її опублікування набрали чинності два галузеві стандарти: Стандарт організації України. Настанова «Методи захисту в банківській діяльності. Система управління інформаційною безпекою. Вимоги» (ISO/IES 27001:2005, MOD) та Стандарт організації України. Настанова «Методи захисту в банківській діяльності. Звід правил для управління інформаційною безпекою».

Важливим документом є також «Методичні рекомендації щодо впровадження системи управління інформаційною безпекою та методики оцінки ризиків відповідно до стандартів Національного банку України від 01.03.2011». У цьому документі сказано, що система управління інформаційною безпекою є сучасним процесом забезпечення безпеки інформаційних ресурсів організації, яка побудована на кращих світових практиках. Стандарти Національного банку України ґрунтуються на міжнародних стандартах ISO 27001 та ISO 27002 з додаванням вимог із захисту інформації, зумовлених конкретними потребами сфери банківської діяльності і правовими вимогами, які вже висунуто в нормативних документах Національного банку України. Необхідність впровадження в банках України стандартів з управління інформаційною безпекою продиктована вимогами Ба-

зельського комітету Basel II з управління та зменшення операційних ризиків банків.

Існує декілька класифікацій загроз інформаційної безпеки. Дуже вдалу та цікаву, на нашу думку, класифікацію кібера так наводить аудиторська компанія Прайсуотерхаус Куперс у вже згадуваному дослідженні «Глобальний огляд економічних злочинів»:

1. Економічні злочини – використання злочинцями ІТ-технологій для вчинення шахрайства.

2. Шпигунство – викрадення провідних ІТ-технологій (для нашого випадку банківських).

3. Активізм – вчинення атак з ідеалістичних міркувань (як приклад – ситуація з Вікілікс).

4. Тероризм – комп'ютерні атаки з метою дестабілізації діяльності організації.

5. Військові дії – охоплює атаки державами інших держав або приватних структур.

Інформаційна безпека банків опікується, у першу чергу, збереженням конфіденційної інформації, до якої, відповідно до чинного законодавства, належить комерційна та банківська таємниця, а також персональні дані клієнтів, контрагентів та співробітників.

Відповідно до Закону України «Про банки та банківську діяльність», банківська таємниця – це інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку у процесі обслуговування клієнта та взаємовідносин з ним чи третіми особами при наданні послуг банку. Зокрема, нею є:

- відомості про банківські рахунки клієнтів;
- операції, які були проведені на користь чи за дорученням клієнта, здійснені ним угоди;
- фінансово-економічний стан клієнта;
- системи охорони банку та клієнтів;
- інформація про організаційно-правову структуру юридичної особи – клієнта, її керівників, напрями діяльності;
- відомості стосовно комерційної діяльності клієнтів чи комерційної таємниці;
- інформація щодо звітності по окремому банку, за винятком тієї, що підлягає опублікуванню;
- коди, що використовуються банком для захисту інформації.

Згідно з Цивільним Кодексом України, комерційною таємницею є інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим заходів щодо збере-

ження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію. На відміну від банківської таємниці, перелік складових якої регламентується законом, рішення щодо віднесення відомостей до категорії комерційної таємниці приймає керівництво банку. Єдиною умовою є те, що до такої інформації не можуть бути віднесені відомості, які відповідно до законодавства мають бути публічними.

До персональних даних, на підставі Закону України «Про захист персональних даних» відносяться відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована чи може бути ідентифікована.

Систему заходів фінансово-економічної безпеки, що спрямовані на захист конфіденційної інформації банків від протиправних посягань можна назвати терміном «конкурентна контррозвідка». Ключовими складовими системи конкурентної контррозвідки є:

- забезпечення та підтримання режиму збереження інформації з обмеженим доступом – тобто його регулятивної регламентації та забезпечення відповідної системи організаційних заходів, таких як розмежування доступу до інформації для різних співробітників, встановлення порядку обміну відомостями тощо;

- регулярне проведення роз'яснювальної та профілактичної роботи серед персоналу банківської установи щодо засад охорони банківської, комерційної таємниці та персональних даних;

- виявлення і припинення спроб розголошення охоронюваної інформації з боку працівників банку та активних посягань на такі відомості з боку сторонніх осіб з обов'язковим інформуванням персоналу (а у випадку доцільності для створення позитивного іміджу банку – і широкого загалу) щодо розкритих фактів правопорушень та негативних наслідків для винних осіб.

У сучасних умовах високих інформаційних технологій, коли обробка та передача інформації здійснюється здебільшого електронними каналами, для запобігання витоку чутливої інформації доцільним є використання високотехнологічних методів. Саме для цього призначені DLP-рішення (від англ. dataleakageprotection – захист від витоку даних), які набирають все більшої популярності впродовж останніх п'яти років. DLP-рішення здатні забезпечувати моніторинг наступних об'єктів обробки інформації:

- data-in-motion (дані в русі) – повідомлення електронної пошти, інтернет-пейджерів, web-трафік та інші типи повідомлень, що передаються каналами зв'язку;

- data-at-rest (дані, що зберігаються) – інформація на робочих станціях, ноутбуках, спеціалізованих сховищах, USB-накопичувачах тощо;

- data-in-use (дані у використанні) – інформація, що обробляється у поточний момент.

В рамках інформаційної безпеки окремою складовою можна вважати інформаційно-технічну безпеку. Інформаційно-технічна безпека банку – це захищеність

його інформаційних мереж, інформації, що в них циркулює, недопущення її несанкціонованої зміни, пошкодження чи втрати. Одночасно з швидким впровадженням у банківській сфері систем електронного документообігу та послуг дистанційного обслуговування клієнтів виникло питання захисту цих послуг. Основою для забезпечення інформаційно-технічної безпеки є дотримання правил опрацювання інформації засобами інформаційних технологій (програмні засоби адміністрування прав користувачів, їх ідентифікації, автентифікації та авторизації, засоби технічного, апаратно-програмного та криптографічного захисту, захисту інформації, що поступає з мережі Інтернет).

Охорона банків розуміється як комплекс організаційних та спеціальних заходів, направлених на обмеження доступу до банку, захист його території, приміщень, об'єктів і персоналу від протиправних посягань. Реалізація заходів охорони забезпечує досягнення банком визначеного ступеня його фінансово-економічної безпеки. Метою охорони є виключення можливості несанкціонованого проникнення на територію банку та викрадення (знищення, пошкодження) коштів, матеріальних цінностей чи заподіяння шкоди персоналу, створення умов для безпечної планової роботи підрозділів банку.

Національний банк України прямо зобов'язує керівників банків забезпечити відповідність банківських приміщень вимогам, що визначені в нормативно-правових актах України та Державних будівельних нормах України (ДБН В. 2.2-9-99), а також їх захист засобами інженерно-технічного укріплення, охоронної сигналізації, фізичної охорони. Характеризуючи охорону банків з цієї точки зору необхідно зауважити, що вона являє собою сукупність заходів технічної укріпленості банківських установ, що мають відповідати встановленим нормам і забезпечувати їх захист від несанкціонованого проникнення, технічної охорони, яка має забезпечити своєчасне виявлення факту несанкціонованого проникнення та фізичної охорони, що забезпечує перетинання злочинних дій зловмисників (рис. 8.2.7).

Вибір форм, методів і засобів охорони залежить від таких факторів:

- можливі способи злочинних посягань на банки;
- характеристика технічної укріпленості установ банків;
- наявність уразливих місць у технічній укріпленості установ банку;
- умови місцевості, де розташовані установи банку, конструктивні особливості будівель;
- режим і характер роботи установ банку, розмір грошових і матеріальних цінностей;
- режим охорони установ банку;
- якісно-кількісні характеристики сил охорони;
- технічна оснащеність сил охорони.

Рис. 8.2.7. Складові системи охорони банку

Установи банків організують охорону власною службою охорони або залучають до охорони на договірних засадах спеціальні підрозділи Міністерства внутрішніх справ України чи юридичні особи, яким надано право на здійснення охоронної діяльності (надання охоронних послуг) згідно з чинним законодавством України. Вибір сил охорони покладається на керівника установи банку.

У відповідності до використання сил та засобів охорони остання поділяється на фізичну та технічну. В свою чергу, фізична охорона здійснюється силами фізичних осіб шляхом встановлення стаціонарних постів, виділення груп для супроводження вантажів та цінностей, патрульних груп, груп охорони посадових осіб банку.

Підсумовуючи, слід звернути увагу на те, що ефективність функціонування комплексної системи фінансово-економічної безпеки банку значною мірою буде залежати від якості її організації. Тобто, забезпечуючи фінансово-економічну безпеку банку поряд з визначенням та проведенням її заходів, особливу увагу слід приділити процесу організації безпеки, без чого зазначені заходи не будуть мати належного результату.

Перш ніж приступити до розгляду питань шахрайства і його різновидів у банківській сфері, необхідно розібратися з самим визначенням шахрайства. У широкому сенсі шахрайством може бути будь-який злочин, вчинений з метою наживи, в основі якого лежить обман. При цьому не можна вважати, що обман сам по собі є шахрайством. Для відповідності юридичному визначенню шахрайства необхідна наявність збитку у постраждалої сторони, вираженого в грошовій формі. Згідно з визначенням Асоціації дипломованих фахівців з розслідувань шахрайств (Association of Certified Fraud Examiners, ACFE) для класифікації чогось як шахрайства необхідна наявність:

- істотно помилкового твердження;
- усвідомлення того, що твердження було свідомо помилковим в момент, коли було зроблено;
- довіри до даного твердження з боку потерпілого;
- понесеного в результаті всього цього збитку.

Проте, відповідно до вітчизняного підходу, закріпленого у Кримінальному кодексі України, під шахрайством розуміється заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (ст.190). При цьому даний склад злочину законодавчо відмежовується від інших подібних за суттю злочинів, наприклад, привласнення або заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем (ст.191 Кримінального кодексу України), заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою (ст.192 Кримінального кодексу України), шахрайство з фінансовими ресурсами (ст.222 Кримінального кодексу України), підроблення документів (ст.358 Кримінального кодексу України), зловживання владою або службовим становищем (ст.364 Кримінального кодексу України) тощо. При цьому, відповідно до світової практики протидії шахрайству зазначені зловживання можуть включатися в розширене тлумачення поняття «шахрайство».

Види зловживань у банківській сфері досить різноманітні, що підтверджує дослідження АСФЕ стосовно шахрайства у сфері фінансових послуг за кордоном (табл. 8.2.1). В Україні подібні дослідження не проводились, але, на жаль, можна стверджувати, що в нашій країні способи шахрайства є не менш різноманітними, ніж на заході. Далі розглянуто найбільш розповсюджені типи протиправних посягань на шкоду інтересам банківських установ України за наступними напрямками:

- шахрайство у кредитуванні;
- шахрайство при стягненні проблемної заборгованості;
- шахрайство в інших банківських операціях;
- шахрайство при співпраці з контрагентами господарської діяльності;
- шахрайські операції з платіжними картами.

Кредитне шахрайство. Найпростішим та найпоширенішим у поточний час видом кредитування є надання без заставних кредитів – кредитів готівкою, або позик на придбання побутової техніки, меблів, деяких послуг тощо. Конкурентна боротьба між банками за отримання якомога більшої частки ринку призводить до максимального зменшення часу на обробку кредитної заявки клієнта та спрощення пакету документів, які має надати потенційний позичальник. У найбільш простих випадках (але, як правило, за умови невеликої суми) для оформлення кредиту від особи потрібний лише паспорт громадянина України, а термін розгляду заявки при цьому може скласти не більше 5 хвилин. Основним засобом відсіювання потенційно некредитоспроможних клієнтів у таких випадках є скорингова система

Таблиця 8.2.1

Шахрайство у сфері банківських та фінансових послуг за кордоном

Вид шахрайської схеми	Частка від загальної кількості зареєстрованих випадків
Корупція	36,2%
Готівка у касі	21,0%
Готівка з рахунків	12,7%
Виставлення рахунків	12,7%
Безготівкові розрахунки	10,5%
Шахрайство з фінансовою звітністю	9,6%
Викрадення коштів до їх уведення до бухгалтерської системи	9,2%
Шахрайство з чеками	9,2%
Шахрайство з відшкодуванням витрат	5,7%
Фіктивні кредити	3,9%
Шахрайство із заробітною платою	1,3%

– система оцінки кредитних ризиків особи на основі статистичних моделей. При настанні певної закладеної у скоринг умови (це може бути розмір кредиту, порогові статистичні показники тощо) в роботу включається верифікація позичальника – вивчення достовірності наданих документів, перевірка за місцем заявленої роботи, проживання та наданими телефонами контактних осіб клієнта. Схематично види шахрайства при незабезпеченому кредитуванні показано на рис. 8.2.8.

Зустрічаються випадки, коли злочинцями, що посягають на кошти банку, є одиночні особи. Такі спроби вони здійснюють шляхом використання підроблених документів (паспорта, довідки про доходи), при цьому не маючи посібників. Очевидно, що вірогідність отримання таким шахраєм кредиту низька – оскільки він не знає принципів використовуваної скорингової моделі. При цьому, навпаки, високою є можливість його затримання на «гарячому» працівниками правоохоронних органів у випадку виявлення фальсифікацій в ході процесу верифікації та оперативного повідомлення про це органам внутрішніх справ.

Значно більш поширеною є схема організованого шахрайства, у рамках якої виконавці розподіляються по ролях. Організатори підшукують підставних осіб, які будуть направлені у банківську установу або до стойки банку у точці продажу, – як правило, це люди з несприятливого середовища, що зловживають алко-

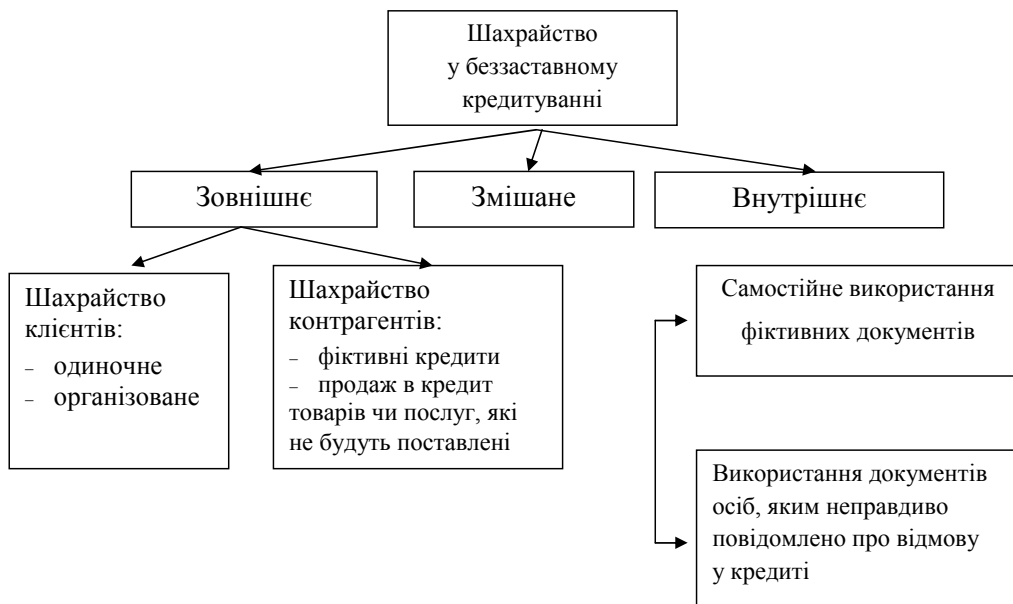

Рис. 8.2.8. Шахрайство при беззаставному кредитуванні

голем, наркотичними засобами, особи без визначеного місця проживання тощо. Їх заробіток у випадку успішної оборудки складає не більше 10% від суми отриманого кредиту. Організатори інструктують підставних осіб щодо інформації, яку треба повідомляти у банку, забезпечують підробними документами про доходи, у деяких випадках навіть надають пристойний одяг для візиту. Крім того, у таких злочинних організаціях діють спеціальні колл-центри, у яких не тільки здатні підтвердити достовірність інформації в документах потенційного позичальника, а також виступити у ролі їх родичів, якщо працівники банку вирішать перевірити особу клієнта за наданими ним телефонами. Така схема діє простіше при отриманні кредиту готівкою, оскільки позичальнику одразу надають грошові кошти. У рамках споживчого кредитування на придбання товарів організаторами додатково підшукуються напрямки та способи збуту товару, які купуються за кредитні кошти. Забігаючи наперед, слід зазначити, що нерідко механізм цієї схеми включає співучасть працівника банку, який «закриває очі» на невідповідний зовнішній вигляд підставного позичальника, а також представників торгової точки, у результаті чого товар може навіть не залишати полиць магазину.

Під шахрайством контрагентів тут розуміється зловживання компаній, які уклали з банком договір про співробітництво для надання в кредит їх продуктів чи послуг. Надання через них фіктивних кредитів можливе при незадовільному контролі

за діяльністю контрагента – у цих випадках представники партнера можуть регулярно надавати в банк нібито заповнені клієнтами документи на отримання кредиту, а сам факт подальшої купівлі товару підтверджувати відповідними накладними, які насправді є підробленими. Другий вказаний різновид шахрайства партнерів не спрямований проти банку безпосередньо – договори кредитування укладаються з реальними людьми, які дійсно хочуть отримати в кредит товар чи послугу. Однак компанія не планує розраховуватись зі своїми клієнтами, і після накопичення певної певного портфелю сплачених замовлень його керівництво зникає. Як правило, поставка товару у таких випадках відстрочена у часі, що не дозволяє обманути клієнтам одразу забити на сполох. Шахрайство такого типу несе для банку крім іміджевих загроз також і потенційну економічну шкоду – практика показує, що багато з позичальників, які потрапили у такі ситуації, відмовляються сплачувати за кредитом. Як результат, кредит потрапляє у розряд проблемних, а стягнення заборгованості переходить у юридичну площину.

Дуже рідко зустрічається одноособове шахрайство працівників банку шляхом видачі фіктивних кредитів за підробленими документами – у такому випадку банківському працівнику крім здібностей фальсифікувати матеріали треба якись чином маскувати від колег та керівництва відсутність реальних клієнтів при суттєвій кількості оформлених ним кредитів. Більш розповсюджені випадки, коли співробітник кредитного підрозділу, отримавши від клієнта пакет документів на оформлення кредиту, через деякий час повідомляє його про відмову у наданні позики, хоча насправді рішення є позитивним. Після цього сам працівник, користуючись довірою касира або іншим способом, отримує кредитні кошти. Насправді виявлення такого внутрішнього шахрая є лише справою часу, оскільки факт зловживання розкривається вже після першої несплати за кредитом.

Найбільш небезпечною формою шахрайства при без заставному кредитуванні є змішане, яке включає комбіновані види внутрішнього і зовнішнього. У цих випадках організатори можуть оперативного дізнаватись від банківських працівників про зміни у внутрішніх процесах та процедурах, а співробітники можуть коректувати обсяг шахрайських заявок для того, щоб не перевищувати підозрілу межу проблемного портфелю. Довести документально наявність такої схеми вкрай важко, та у більшості ситуацій у результаті відповідальність несуть підставні особи (як вже зазначалось, здебільшого з несприятливого середовища), причому лише кримінального характеру – виплатити банку викрадені кошти вони не в змозі.

Шахрайські операції в рамках заставного кредитування фізичних та юридичних осіб у загальному сенсі схожі на розглянуті вище, за важливим виключенням – при оформленні таких кредитів банк детально вивчає документи позичальника щодо його майнового та фінансового стану, а також відомості про майно, яке планується до передачі у заставу. Для більш детального розуміння способів шахрайства при

наданні забезпечених кредитів розглянемо спрощену схему кредитного процесу (рис. 8.2.9).

Основою шахрайства у переважній більшості випадків є підробка документів або фальсифікація відомостей у документах. На другій стадії це можливо у вигляді таких дій позичальника:

- підробка документів, що ідентифікують особу;
- підробка установчих документів компаній - на практиці цей випадок майже не зустрічається, оскільки перевірити достовірність даних про юридичну особу простіше;
- підробка відомостей про доходи або фінансової звітності компанії;
- підробка документів, що визначають вартість застави.

Слід зазначити, що, якщо у трьох перших пунктах очевидна та легко доказована наявність злочину, то для окремих випадків фальсифікації документів про вартість застави доказати протиправне діяння вкрай важко. Тут мова йде про висновки суб'єктів оціночної діяльності про вартість рухомого або нерухомого майна.

1. Отримання потенційним позичальником інформації щодо умов кредиту		
2. Підготовка позичальником документів		
Ідентифікуючі документи – для фізичних осіб	Документи про дохід – для фізичних осіб	Документи щодо вартості застави (висновок суб'єкта оціночної діяльності, документи автосалону, рахунок-фактура тощо)
Установчі документи – для юридичних осіб	Фінансова звітність – для юридичних осіб	
3. Отримання матеріалів співробітником кредитного підрозділу та оформлення на їх основі внутрішньобанківських документів		
4. Перевірка позичальника		
Верифікація (перевірка ділової репутації, достовірності документів)	Ризик-аналіз (оцінка кредитоспроможності)	Перевірка стану та застави та оцінка відповідності її вартості
5. Розгляд та рішення Кредитного комітету		
6. Видача кредиту		

Рис. 8.2.9. Надання кредиту, забезпеченого заставою

Найчастіше у якості заставного майна, яке потребує оцінки, виступає нерухомість, значно рідше – механізми або обладнання. Автотранспорт, на купівлю

якого надаються кредити, як правило, придбається в автосалонах, тому його вартість одразу визначається торгівельною установою і не потребує спеціальної оцінки. Виходячи з практики вітчизняної оціночної діяльності, основним способом визначення вартості нерухомості є співставлення об'єкту оцінки з аналогами із подальшим застосуванням корегуючих коефіцієнтів. Враховуючи той факт, що інформації про результати угод купівлі-продажу отримати практично неможливо, оцінювачі для розрахунків використовують ціни пропозиції, які опубліковані на відповідних інтернет-сайтах оголошень. Для шахрайських схем при кредитуванні використовується завищена оцінка – так злочинці можуть отримати більше коштів банку-кредитора. Недобросовісний оцінювач, за відповідного до нього «підходу» з боку позичальника, може обрати серед оголошень найдорожчі, застосувати мінімальні коригування та, таким чином, максимально оцінити заставу. У випадку, коли необхідних об'єктів не існує, їх створюють штучно – при цьому у звіті оцінювача вони будуть відображені максимально повно, з фотографіями об'єктів «на продаж» та посиланнями на адреси об'єктів в Інтернеті. Також непоодинокими є випадки, коли в оціночних звітах відображений не справжній об'єкт оцінки, а інший, у кращому стані (фактично, фальсифікація фотографій), чи більш вдало розташований (як правило стосується земельних ділянок, які складно визначити на місцевості).

Що стосується шахрайства на третій стадії описаного кредитного процесу, то воно може проявлятися у внесенні у внутрішньобанківські форми відомостей неправдивого характеру щодо позичальника та його майнового і фінансового стану. Якщо справа стосується відвертої фальсифікації такої інформації, при умові, що вона чітко вказана в офіційних документах, які зберігаються у справі позичальника, то тут очевидна співучасть банківського працівника. Але часто зустрічаються випадки, коли у внутрішніх заявках-анкетах зазначаються відомості щодо суттєвого матеріально-фінансового стану позичальника (наявність додаткового доходу, рухомого та нерухомого майна, банківських вкладів тощо), хоча при зверненні до банку підтверджуючих документів надано не було (і не вимагалось банком). Такі дії, як правило, вчиняються для збільшення балу скорингової системи, який впливає як на саму можливість надання кредиту, так і на його розміри. Подібні випадки в Україні були поширеними у 2006-2008 рр., у період активної боротьби банків за частку ринку. Якщо відомості щодо невідповідного дійсності майнового стану закріплені підписом позичальника, то можливе пред'явлення претензій такому клієнту, в іншому випадку вина за видачу такого кредиту покладається на працівника банку.

Наявність співучасників шахрайства на четвертій стадії – під час перевірки клієнта та майбутнього заставного майна – дає можливість приховати негативні риси профілю майбутнього позичальника перед винесенням заявки на затвердження кредитним комітетом.

Шахрайство при стягненні проблемної заборгованості. Основні види шахрайських зловживань, пов'язані із банківською діяльністю зі стягнення проблемної заборгованості, коротко наведені у табл. 8.2.2.

Таблиця 8.2.2

Види зловживань під час стягнення проблемної заборгованості

Участь позичальника	Участь співробітника банку	Участь третіх осіб у власних інтересах
Незаконне виведення застави з-під обтяження		
Використання підроблених документів для зняття обтяження	-	-
Маніпуляції зі зміною реєстраційних даних об'єкта іпотеки.	-	-
Дача хабара співробітнику банку	Сприяння у підробці документів про припинення зобов'язання	-
Продаж застави у добровільному порядку за заниженою вартістю		
Хабар співробітнику банку	Оформлення (шляхом обману відповідальних працівників) необхідних документів щодо згоди банку на продаж	-
Продаж застави у примусовому порядку за заниженою вартістю		
- хабар співробітнику банку, оцінювачу, представникам Державної виконавчої служби, торгуючої організації	Неоскарження заниженої оцінки об'єкту застави	- хабар співробітнику банку, оцінювачу, представникам державної виконавчої служби, торгуючої організації
Продаж застави у примусовому порядку за заниженою вартістю		
- організація фіктивного аукціону/торгів		- організація фіктивного аукціону/торгів
Заміна боржника у зобов'язанні на підставного або застави на негідну		
Можливе надання хабара працівникам банку	Організація заміни боржника без повноцінної перевірки нового позичальника	Третьою особою виступає новий позичальник: - надання фіктивних документів про фінансовий стан; - фальсифікація звітів про оцінку майна

Продовження табл. 8.2.2

Кримінальне банкрутство		
- створення фіктивної кредиторської заборгованості для зменшення частки зобов'язань перед банком в загальних зобов'язаннях - продаж майна в рамках процедури банкрутства за заниженими цінами на підставних осіб - приховування майна	Бездіяльне супроводження фіктивного банкрутства	-
Затягування претензійно-позовної роботи		
Хабар співробітнику банку	Пасивне ведення претензійно-позовної роботи, інформування позичальника про стратегію і тактику стягнення його боргу	-

Як вбачається з наведеної таблиці, основний предмет, щодо якого здійснюються шахрайські операції при стягненні проблемної заборгованості, - це заставне майно. Як показує практика, це дійсно ледве не остання цінна річ, що залишається у позичальника, після переходу його кредиту у категорію проблемних.

Незаконне виведення застави з-під обтяження здебільшого здійснюється шляхом підробки документів, які підтверджують припинення зобов'язання. Такими документами найчастіше можуть бути:

- рішення суду про визнання договору іпотеки недійсним;
- довідка банку про закриття кредиту (щодо автотранспорту).

При використанні підробленого рішення суду такий документ надається нотаріусу, який знімає обтяження та арешти у державному реєстрі, після чого нерухомість оперативно перепродається декілька разів. Кінцевий власник, т.зв. «сумлінний набувач», може дійсно не мати стосунку з шахрайською обладкою, але повернути майно з його власності можливо лише у судовому шляху. Схожа схема з перепродажем використовується для автотранспорту. У цьому випадку банківська довідка про закриття кредиту передається до МРЕВ, після чого з реєстраційних даних видаляють позначку про перебування автомобіля у заставі. Очевидно, що трапляються випадки співучасті у цій схемі співробітників банку, які можуть посприяти у виготовленні такої довідки (надати відтиски печатки, допомогти у підробці підписів відповідних посадових осіб).

На відміну від попереднього випадку, добровільна реалізація заставного майна за заниженою вартістю неможлива без участі працівника банку. Саме він має

переконати посадових осіб, які мають повноваження затверджувати відповідні рішення, у тому, що саме запропонована низька ціна внаслідок різних факторів є оптимальною у поточний час. Для цього може наводитись статистика щодо цін на аналогічне майно (яка не відповідає дійсності), стверджуватись про повну відсутність покупців на об'єкт за ціною, що є вище запропонованої (хоча у дійсності пошук покупців не проводився) тощо. Можуть існувати дві основні причини продажу заставного майна за такою схемою:

- новим покупцем майна є пов'язана особа з боржником – таким чином він вивільняє його з під обтяження і отримує свободу розпорядження ним;

- у дійсності застава продається за більш високою ціною, однак різниця між нею та офіційно заявленою банком отримує позичальник готівкою. Таким чином він одержує кошти, якими може оперувати вільно, без обов'язку внести їх в рахунок погашення зобов'язання.

Маніпуляції із зміною реєстраційних даних предмета іпотеки мають одну мету – здійснити реєстрацію застави таким чином, щоб вона цілком або її частина не фігурувала в державних реєстрах заборон, що дозволить здійснити її продаж. Найчастіше трапляються наступні випадки (варіанти втілення можуть бути різними – через ініціювання рішення відповідної ради, «організації» потрібного рішення суду, використання звичайної підробки документів тощо):

- зміна номеру квартири чи адреси будинку (будинки реєструється на сусідній вулиці чи за іншим номером);

- розділення земельної ділянки на декілька частин, кожній з яких привласнюється окремий кадастровий номер;

- розділення ділянки на декілька частин, одна з яких залишається за старою адресою і перебуває в іпотечі, інші отримують нові адреси та можуть бути продані.

Сфера примусової реалізації заставного майна вважається однією з найкорумпованіших. У схемі продажу майна у примусовому порядку, як правило, задіяні працівники Державної виконавчої служби (ДВС), які забезпечують виконавче провадження, співробітники спеціалізованої торгуючої організації, яка отримала дозвіл Міністерства юстиції України на проведення аукціонів арештованого майна, та оцінювач, з яким укладений договір у відповідного підрозділу ДВС (рис. 8.2.10).

Відповідно до діючого законодавства, державний виконавець на підставі виконавчого документу (рішення суду або виконавчий напис нотаріуса) приймає рішення про передачу заставленого майна на реалізацію через аукціон (прилюдні торги). Для того, щоб визначити початкову ціну нерухомості або автотранспорту, працівник ДВС має звернутися до сертифікованого суб'єкта оціночної діяльності. Першою ланкою схеми шахрайства є заниження вартості майна у ході цієї оцінки. Результати оцінки державний виконавець направляє боржнику та кредитору, які

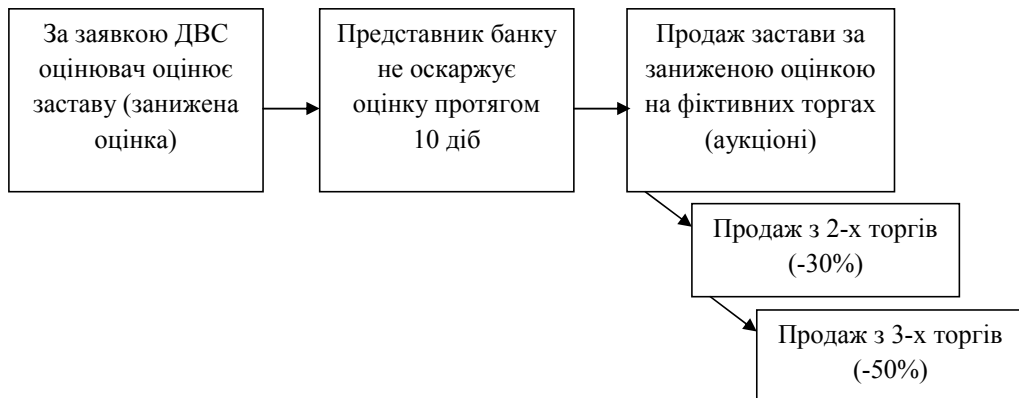

Рис. 8.2.10. Шахрайство при примусовій реалізації предмета застави

мають 10 діб для того, щоб її оскаржити в разі своєї незгоди. За умови співучасті у шахрайстві відповідального співробітника банку (або при халатності), він не буде її оскаржувати. Відсутність оскарження заниженої оцінки з боку боржника може мати декілька причин, одна з яких – також співучасть у схемі для виведення свого майна з-під обтяження. Якщо протягом 10 діб до державного виконавця не надійшло оскаржень оцінки, він передає майно на реалізацію до торгуючої організації. Завданням цієї ланки злочинної схеми є створення сприятливих умов для купівлі майна «потрібним» покупцем. Тут можливі два варіанти:

- проведення фіктивних торгів, до яких не будуть допущені сторонні особи;
- у випадку, якщо у прилюдних торгах щодо предмету іпотеки намагаються взяти участь інші потенційні покупці, залучаються підставні учасники. При цьому алгоритм дії злочинців є наступним. Переможцем аукціону визнається особа, яка запропонувала найбільшу ціну. Але якщо така особа відмовляється підписати протокол торгів, то переможцем оголошується наступний учасник, що запропонував найвищу ціну. Тому, після того, як в ході торгів «небажаний» учасник робить «крок», перша підставна особа (або «бажаний» покупець) призначає ціну трохи більшу за його, а після – друга підставна особа оголошує свою ціну, яка об'єктивно є надто високою для такого майна. У подальшому «переможець» відмовляється від перемоги, та право власності на заставу набуває перша підставна особа (або «бажаний» покупець).

За сприятливих для себе обставин шахраї створюють умови для більшого заниження вартості предмета застави. У такому випадку перший фіктивний аукціон (торги) визнається таким, що не відбувся – в результаті початкова ціна може зменшитись на 30%, таким же чином вчиняють і з другим – при цьому ціна для наступних (але вже останніх) торгів впаде ще до 50%.

Одним з способів врегулювання проблемної заборгованості є заміна боржника за кредитом, або заставленого майна на інше. Одночасно вони є й способами зловживання, схожого за своєю природою зі зловживаннями при кредитуванні. Незважаючи на деяку невідповідність заміни боржника чи застави класичній кредитній операції, перед організацією таких замін банк має в обов'язковому порядку провести всебічну перевірку потенційного нового позичальника (його платоспроможності, ділової репутації і наданих документів) та потенційного нового заставного майна. Це сприятиме захисту від фальсифікацій та підроблень, оскільки несумлінні боржники часто використовують такий спосіб для уникнення від виконання зобов'язань перед банком.

Одним з поширених способів уникнення позичальниками – юридичними особами виконання кредитних обов'язків є т.зв. кримінальне банкрутство. Способи вчинення кримінального банкрутства досить різноманітні та залежать від правового становища суб'єкта господарювання виду господарської діяльності, предмета злочинного посягання, мети банкрутства й інших обставин об'єктивного і суб'єктивного характеру. До найбільш поширених способів учинення злочинів, пов'язаних із кримінальним банкрутством, належать такі:

1. Подання завідомо неправдивої інформації в заяві про банкрутство до суду та здійснення санації з приховуванням від кредиторів свого дійсного економічного стану. Офіційна заява є завідомо неправдивою, якщо викладені в ній відомості про фінансову неспроможність не відповідають дійсності та справжній фінансовий стан боржника дає йому змогу виконати свої зобов'язання.

2. Доведення підприємства до банкрутства шляхом укладання службовими особами завідомо економічно не вигідних господарських угод (договорів оренди, контрактів купівлі-продажу товарів тощо). Здебільшого такі угоди укладаються із пов'язаними підприємствами та призводять до збільшення кредиторської заборгованості і, як наслідок, зменшення частки зобов'язань перед банком в структурі загальних зобов'язань.

3. Доведення підприємства до банкрутства шляхом безпідставної виплати на користь інших осіб (юридичних чи фізичних) грошових коштів.

4. Доведення підприємства до банкрутства шляхом безпідставного передавання третім особам майна підприємства.

5. Доведення підприємства до банкрутства шляхом умисного списання, уцінювання та продажу за «низькою ціною» технологічного (промислового) обладнання, без якого неможлива ефективна діяльність підприємства.

6. Приховування майна службовими особами (власниками) суб'єкта господарської діяльності від банку-кредитора.

7. Передавання майна службовими особами (власниками) суб'єкта господарювання (боржника) в інше володіння. Передавання майна в інше володіння шляхом

застави майна у випадках, коли вона пов'язана з передаванням предмета застави заставодержателю, передавання майна в управління, оренду, лізинг, прокат тощо.

Усі раніше перелічені види шахрайства при стягненні проблемної заборгованості можуть бути об'єднані одним видом зловживань з боку відповідальних працівників банку – це пасивне супроводження претензійно-позовних процесів через корупційне стимулювання з боку недобросовісних позичальників. Виявити зловживання такого роду дуже важко, тому основним методом протидії йому можна назвати наявність ефективних контрольних процедур та постійне вивчення об'єктивно «слабких» місць для прийняття відповідних управлінських рішень.

Серед зловживань, що здійснюються в рамках інших банківських операцій, найчастіше зустрічаються:

1. При розрахунково-касовому обслуговуванні:

- викрадення коштів з каси банку з постійним приховуванням недостачі шляхом підробки документів;
- незаконне списання коштів з рахунків клієнтів;
- незаконне переведення коштів з рахунку клієнта на інший при наявності доступу до такої операції за посадовими обов'язками;
- кібершахрайство шляхом «зламу» системи «клієнт-банк» та викрадення коштів з рахунку.

2. Привласнення співробітником банку депозиту шляхом невнесення його до банківських систем після прийому від клієнта.

3. Зловживання при обміні валют:

- використання підроблених банкнот клієнтом або співробітником банку;
- проведення валюто обмінних операцій понад встановлених Національним Банком лімітів для однієї особи;
- схема, при якій працівник банку здійснює валюто обмінні операції, але не оприбутковує іноземну валюту, а протягом деякого періоду використовує її самостійно або з посібниками для здійснення обмінних операцій в точках валюто обміну з більш вигідним курсом.

Шахрайство при співпраці з контрагентами господарської діяльності. Серед способів зловживань, пов'язаного зі співпрацею з контрагентами господарської діяльності, можна виділити наступні основні, які зустрічаються в банках:

1. «Відкатна» схема залучення до співпраці компанії без конкурсного відбору при різноманітних пояснюючих аргументах: терміновість закупки, надійність контрагента, відсутність альтернативи тощо.

2. Залучення співробітником банку для співпраці компанії, пов'язаної з цим співробітником – т.зв. «конфлікт інтересів».

3. Махінації при здійсненні підрядних робіт (можуть проходити як за участю працівників банку, так і шляхом обману з боку контрагента):

– приписки в обсягах (завищення метричних одиниць, завищення площі прихованих робіт з підготовки поверхонь, списання більш дорогих матеріалів та використання більш дешевих)

– необгрунтоване використання коефіцієнтів збільшення (за надурочну роботу, фіктивне використання вантажопідйомних механізмів тощо)

– постійно повторюваний ремонт одних й тих самих об'єктів.

4. Тендерні маніпуляції (передбачають співучасть працівників банку):

– зниження реальної конкуренції незалежних учасників, що досягається шляхом обмеження інформації про проведення тендеру, створення перешкод для своєчасної реєстрації;

– обмеження можливості перемоги незалежних учасників, що може досягатися наступними шляхами: заниження вартості пропозиції від «потрібної» компанії з наступним переглядом вартості робіт через індексацію, необхідності виконання додаткових робіт, зміни специфікації; підлатування технічного завдання під конкретного учасника; встановлення завищених вимог при послідуєчій прийомці більш низьких параметрів.

Шахрайські операції з платіжними картами. Як було раніше зазначено, шахрайство з банківськими картками набирає обсягів одночасно з розвитком цього виду платіжного засобу. Серед спеціалістів з карткового шахрайства прийнято виділяти наступні види зловживань:

1. Familyfraud («сімейне шахрайство»). Таке шахрайство є умовним, але водночас воно має найбільше розповсюдження. Це використання платіжної картки не власником, а іншою особою, яка певним чином пов'язана із власником (наприклад, член родини, друг тощо).

2. Carding («кардинг») – це використання краденої/підробленої платіжної картки або її реквізитів для отримання готівки або придбання товарів/послуг. Для здобуття реквізитів платіжної картки використовуються методи Fishing («фішинг») або Skimming («скімінг»).

3. Fishing («фішинг», з англ. риболовля) – це вид шахрайства, побудований на одному з різновидів соціальної інженерії. Зловмисники шляхом обману використовують довіру жертви та змушують її добровільно надати реквізити її платіжної картки (номер, дату випуску та завершення її дії, код CVV2, написання прізвища та імені клієнта латиною, ПІН-код).

4. Skimming («скімінг»). Під цим терміном розуміють вид шахрайства, при якому використовують спеціальні види електронних пристроїв, що дозволяють у режимі реального часу фіксувати і дистанційно передавати/зберігати інформацію про платіжну картку та ПІН-код під час проведення операцій у банкоматі. Отримана за допомогою скімінгу інформація використовується для створення фальшивої платіжної картки, за допомогою якої шахраї отримують готівку в банкоматах або

розраховуються в торгівельній мережі. Пристрої (скіммери), що використовуються шахраями для зчитування інформації про платіжну картку (номер картки і ПІН-код), маскуються під звичайні частини банкомату.

5. Lebaneseloop («ліванська петля») - це засіб шахрайства у вигляді пластикового конверта або спеціального пристрою, за допомогою якого шахраї викрадають платіжні картки. Такий засіб розміщують в отворі для платіжної картки в банкоматі. Коли власник платіжної картки вставляє картку до відповідного отвору, вона потрапляє у цю «петлю» і застрягає. Власник безрезультатно намагається її вилучити, і тут йому «на допомогу» приходить інша людина (яка і є шахраєм). Як правило, «помічник» каже, що він також потрапив у таку ситуацію і для вирішення проблеми необхідно ввести ПІН-код та натиснути кнопку «Відміна» (або будь-яку іншу). Звичайно, ніякого результату будь-які дії не дають, і власник картки йде, залишивши її у банкоматі. Тим часом шахрай дістає картку з банкомату та знімає готівку, використовуючи ПІН-код власника картки, який він запам'ятав при попередньому введенні.

Оскільки багато шахрайських проявів носять ситуативний характер, а сприятливих для цього ситуацій може бути достатньо багато, необхідно підкреслити, що наведений перелік є невичерпним та підкреслює лише різноманітність існуючої практики. У ситуації, коли вирішуючи роль відіграє людський фактор, можна впевнено стверджувати, що немає такої інструкції, яку не можна обійти або пристосувати для потреб шахраїв. Проте, ефективна система виявлення та розслідування шахрайства може дати можливість максимально своєчасно викривати зловживання та виробляти дієві способи протидії.

Очевидно, що найбажанішим способом протидії зловживанням є їх попередження – таким чином вдається повністю уникнути небажаних та неочікуваних збитків. Проте, запобігти усім злочинам, нажаль, неможливо. Саме тому важливим фактором є побудова дієвої системи виявлення та розслідування протиправних посягань. Згідно з «Всесвітнім оглядом економічних злочинів» PricewaterhouseCoopers, більшість представників компаній світу, що стикнулися у 2011 р. з проявами економічної злочинності, оцінюють збитки від них у суму до 100 тисяч доларів США [40]. При цьому найпоширеніший розмір втрат підприємств України за цей період був ще більшим – до 5 мільйонів доларів США (рис. 8.2.11).

Більш показову цифру наводить АСФЕ – за її дослідженням втрата компаній від шахрайств у 2011 р. досягала 5% від річного прибутку. Причому, за спостереженнями цієї організації, більше половини збитку за виявленими випадками вдалось повернути. Таким чином, якщо злочинне посягання не вдалось попередити, то своєчасне його виявлення дасть змогу хоча б відшкодувати більшу частину нанесеної шкоди. Тут доцільно відзначити, що дослідження аудиторської компанії КРМГ («Хто є типовим шахраєм?», 2011 р.) показали, що у середньому період між

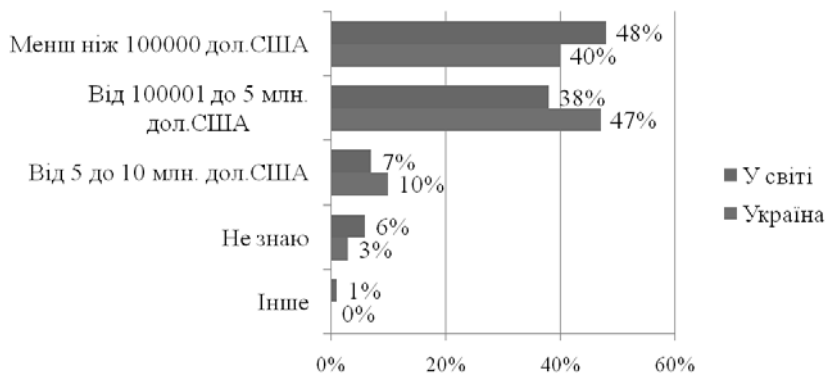

Рис. 8.2.11. Втрати компаній від економічних злочинів за рвс

початком шахрайської дії та його виявленням складає 3,5 роки. Незважаючи на те, що ACFE наводить трохи менший показник – 22 місяці, він також свідчить про значну тривалість акту шахрайства. Максимально оперативне виявлення зловживання, звичайно, дає більше можливостей для відшкодування максимальної суми збитку. Необхідною умовою для цього є побудова комплексу заходів для створення необхідних джерел інформації.

Звернувшись знову ж таки до даних ACFE, можна побачити, що найчастіше первинна інформація про факти зловживань надходить з наступних джерел (рис. 8.2.12):

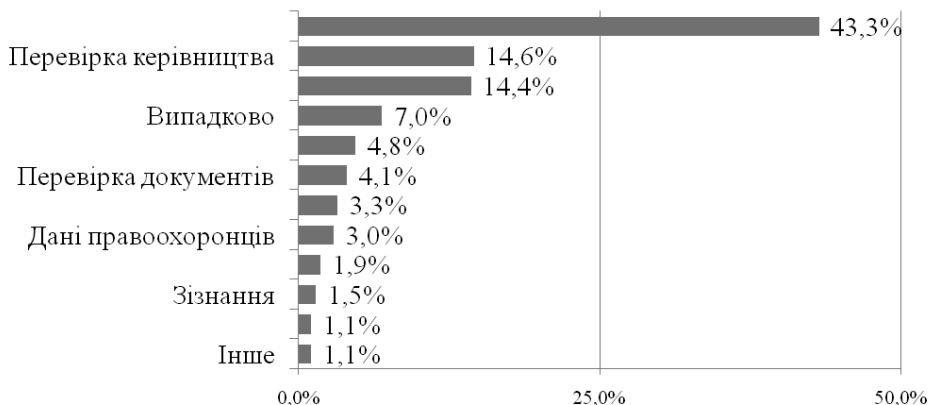

Рис. 8.2.12. Джерела виявлення шахрайства за ACFE

Проте, для виявлення шахрайських проявів не слід «робити ставку» лише на окремі джерела. Як показує практика, ефективно виявляти зловживання можна

лише використовуючи максимальний комплекс джерел інформації, актуальними для банківської установи якими є наступні:

- офіційні повідомлення від співробітників банку;
- повідомлення співробітників банку, отримані на засадах конфіденційності;
- інформація від клієнтів банку;
- повідомлення контрагентів та партнерів банку;
- інформація, отримана від третіх осіб;
- відомості від правоохоронних органів;
- відомості, що надійшли на «гарячі лінії» (зовнішня та внутрішня);
- IT-системи;
- системи «тригерів»;
- результати аналізу статистичної інформації;
- перевірка документальних матеріалів.

Пояснюючи окремі позиції наведеної класифікації необхідно зазначити, що ті способи отримання і опрацювання інформації, які пов'язані зі співробітниками банку, повинні обов'язково бути відображені в банківських нормативних документах – у кодексі про етику, політиці протидії шахрайству, інструкціях про порядок повідомлення про надзвичайні ситуації чи про взаємодію підрозділів при виявленні ознак шахрайства. У цих документах має бути чітко визначений підрозділ, який перевіряє та розслідує підозри зловживань та шахрайства – відповідно до практики українських банків такими структурами є спеціально уповноважені на це служби економічної безпеки. Крім того, обов'язковою є постійна роз'яснювальна робота з персоналом стосовно необхідності його вагомому внеску шляхом повідомлення про загрози інтересам банку у забезпечення стабільності банківської установи - роботодавця, а, відповідно, – й стабільності розвитку самих співробітників. Є декілька факторів, які впливають на мотивацію співробітників сигналізувати про виявлені правопорушення:

1. Якість корпоративних цінностей. Співробітники значно охочіше будуть слідувати принципу «нульової» толерантності до зловживань, якщо у банку він не тільки декларується, але й втілюється.

2. Довіра до керівництва. Працівник тільки тоді зважиться проінформувати про шахрайство, якщо він довіряє керівникові та впевнений у його діях, які сприятимуть припиненню правопорушення.

3. Впевненість у дотриманні керівництвом корпоративних цінностей. Вірогідніше за все ніхто не буди інформувати керівника про факти шахрайства, якщо знає, що цей керівник сам зловживає службовим становищем.

4. Впевненість, що їх не будуть переслідувати. По-перше, це можливо, якщо згідно із загальноприйнятими нормами банківської установи, повідомлення про правопорушення вважається гідною справою. У інших випадках трапляється, що

працівники намагаються надати інформацію, вимагаючи дотримання конфіденційності. І співробітник банку, який приймає таке повідомлення (представник безпеки, аудиту тощо), повинен забезпечити виконання цього прохання – інакше подібне сигналізування ризикує залишитися єдиним в історії банку.

5. Можливість матеріального заохочення за повідомлення – але заохочення має надаватись не просто за сигнал, який може залишитись непідтвердженим, а сигнал результативний.

6. По можливості забезпечення рівної відповідальності для усіх порушників, незалежно від посад та підрозділів – у випадку інформації про внутрішнє зловживання.

Відповідно до аналізу АСФЕ, організації із впровадженими «гарячими лініями» майже вдвічі більш ефективно виявляють випадки зловживань, ніж структури без такого джерела. Причому існують певні умови, що дозволяють експлуатувати «гарячу лінію» більш дієво:

- гарантія анонімності й конфіденційності, тому будь-які способи організації «гарячих ліній», що дозволяють ідентифікувати джерело повідомлення, визнаються менш ефективними. Тут слід зазначити, що відповідно до Закону України «Про звернення громадян», анонімні звернення не підлягають обов'язковому розгляду. Однак основною метою «гарячої лінії» є не надання бюрократичної відписки, а припинення можливої шкоди інтересам банку. Саме тому повідомлення без авторства, первинне вивчення яких дозволяє припустити їх правдивість стосовно можливої загрози, мають бути обов'язково перевірені;

- обов'язковість реакції за будь-яким повідомленнями, що надійшло на «гарячу лінію», навіть якщо потім з'ясується, що повідомлення було помилковим і таким чином працівники зводять один з одним рахунки;

- зрозумілість, зручність і простота. Найбільш поширеним способом організації «гарячих ліній» є виділення спеціального телефонного номера з можливістю запису повідомлень. Є пропозиції про організацію «гарячої лінії» у вигляді звичайної скрині в такому місці, де будь-хто може кинути записку, не привертаючи до себе уваги. Але такий спосіб є припустимим, наприклад, для промислового заводу, робітникам якого важко використати інші способи інформування. Найбільш розумним для сучасної банківської установи, переважна більшість персоналу якої має доступ до мережі Інтернет, є організація виділеної електронної адреси для електронних повідомлень;

- персонал повинен розуміти, для чого ця система створена. Основою для цього має бути регулярне інформування працівників про статистику повідомлень на «гарячу лінію» та ефективні результати їх розгляду.

До IT-систем, які дозволяють виявляти ознаки правопорушень, слід віднести раніше згадані DLP-рішення, що створенні для фіксації фактів витоку інформації,

а також здатні відбирати повідомлення корпоративної поштової мережі банку за ключовими словами, фразами, символами. Крім того, сюди відносяться:

- аналітичні системи виявлення шахрайських платежів через дистанційне банківське обслуговування (інтернет-банкінг);
- системи виявлення внутрішніх шахрайських транзакцій (наприклад, що здійснюються шляхом порушення вимог розділення ролей, – коли на одному комп'ютері за допомогою однієї пари логін-пароль створюється проводка, а потім за допомогою іншої пари тут же цей платіж авторизується);
- системи моніторингу шахрайства з платіжними картками (аналізують поведінку користувачів платіжних карток та виявляють аномальні випадки – наприклад, швидка зміна географічного місця проведення транзакцій однією картою, швидке послідовне поповнення одного мобільного рахунку великою кількістю різних карток тощо).

Системи «тригерів» також дозволяють у максимально оперативному режимі фіксувати підозрілі обставини, що виникають в рамках банківських процесів та можуть бути ознаками шахрайства. Ці системи схожі за сутністю з попереднім інструментом за однієї відмінності – вони не є окремими програмами, а входять у склад програмного забезпечення окремих банківських процесів. На прикладі споживчого беззаставного кредитування система «тригерів» може включати перевищення певного рівня дефолтних кредитів, наданого одним співробітником, різке зростання наданих кредитів на торговій точці у години «підвищеної активності» шахраїв (це, як правило, вечірній час п'ятниці, суботи та неділі) та інші показники.

З різних причин далеко не всі процеси обладнані ІТ-системами для сигналізування про підозрілі факти й обставини. У таких випадках важливою умовою своєчасного виявлення загроз є якісний аналіз статистичних масивів. Крім того, далеко не всі процеси суспільства переведені в електронну площину. Тому необхідною є регулярна та планова робота з вивчення документальних матеріалів, оскільки саме там можна знайти ознаки підробки документів, підписів, печаток, інші невідповідності, які можуть вказувати на шахрайські дії.

Виявлені ознаки протиправного посягання на шкоду інтересам банківської установи є підставою для проведення службового розслідування, основними завданнями якого є:

- підтвердити (або спростувати) первинну інформацію про наявність правопорушення;
- встановити коло причетних осіб;
- встановити розмір нанесеної або потенційної шкоди;
- виявити обставини та причини, які дали можливість скоєння протиправного діяння;

– запропонувати заходи припинення зловживання, способи попередження подібних випадків у майбутньому, та шляхи відшкодування нанесеної шкоди.

Слід обов'язково розуміти, що покарання винних – це далеко не єдина мета службового розслідування у банку, як нерідко вважають співробітники служб безпеки, які є вихідцями з правоохоронних органів. Притягнення порушників до кримінальної відповідальності не поверне банку втрачених коштів, саме тому головними кінцевими цілями є відшкодування збитку та вироблення заходів для подальшого недопущення таких зловживань.

Основоположними принципами службового розслідування всередині банківської установи є наступні:

1. Законність. Всі заходи співробітників, які проводять службове розслідування, мають відповідати чинному законодавству. У першу чергу необхідно розуміти, що розслідування не може включати оперативно-розшукові заходи, право на здійснення яких мають виключно органи, чітко зазначені Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність». Це такі заходи, як негласне візуальне, відео- та аудіо спостереження, використання конфіденційного співробітництва, застосування спецзасобів, вогнепальної зброї та інші, передбачені законом. Безперечно, обов'язковим є дотримання вимог Закону України «Про захист персональних даних». Задля цього при оформленні трудових договорів з працівниками, кредитних та інших договорів з клієнтами, угод про співробітництво з контрагентами у їх текст мають бути внесені відповідні застереження.

2. Доказовість. Всі висновки розслідування мають будуватись виключно на отриманих доказах, якими можуть бути як електронні чи паперові документи, так і свідчення задіяних осіб, задокументовані у такий спосіб, що не дасть сумніватися у їх правдивості.

3. Об'єктивність. Дії та висновки розслідувачів мають бути неупередженими.

4. Цілеспрямованість. Службове розслідування має мати конкретну кінцеву мету, яка була розглянута вище.

5. Повнота та всебічність. Мають бути досліджені усі обставини справи та усі деталі, які можуть сприяти встановленню істини.

6. Поєднання гласності та конспірації. В рамках розслідування залежно від найбільш доцільної тактики слід обирати, коли та які заходи робити загально-відомими (наприклад, щоб стимулювати порушника до дій, які дадуть додаткові докази його провини), а які – конспіративними (наприклад, щоб не допустити знищення важливих доказів, або не допустити залучення фігурантами впливових зв'язків, які можуть завадити розслідуванню).

Як вже було зазначено, виявлення протиправного діяння на шкоду інтересам банку є результатом побудови ефективної системи інформування. Вона, фактично, є окремою важливою ділянкою роботи і потребує постійного супроводження та

вдосконалення. Однак, оскільки службове розслідування починається саме з отримання первинної інформації про ознаки чи факт правопорушення, то доцільно цю стадію вважати першим етапом розслідування. Схематично процес службового розслідування в банківській установі наведено на рис. 8.2.13.

Перш за все після отримання первинної інформації про можливо скоєне зловживання співробітник служби фінансово-економічної безпеки має провести її змістовний аналіз. Необхідно одразу зрозуміти, якої сфери банківської діяльності стосується таке повідомлення, наскільки воно об'єктивно містить відомості про правопорушення або зловживання. Нерідко трапляється, що дії, які здалися некомпетентній людині протиправними, насправді є цілком законними та відповідають поточній політиці банківської установи. Наприклад, у перші роки кризи подібні повідомлення стосувалися дій банківських працівників зі стягнення проблемної заборгованості, які деякі позичальники намагалися відобразити як вимагання грошей. Після того, як працівником служби фінансово-економічної безпеки встановлено, що із суттєвою ймовірністю відбулось правопорушення, слід виробити версії події. Серед них крім обвинувачувальних (які безпосередньо говорять, що відбулося умисне зловживання) має мати місце й виправдовувальна

Рис. 8.2.13. Алгоритм проведення службового розслідування

версія, яка може припускати помилки систем, неумисні помилки співробітників. Адже практика раз за разом підтверджує крилатий вираз, відомий як «бритва Хайнлайна», – «ніколи не приписуйте злому наміру те, що цілком пояснюється дурістю; але не виключайте злого наміру».

Коли стали зрозумілі загальні обставини та масштаби подій, розроблена тактика розслідування, необхідно визначитись із силами та засобами, які будуть залучені для проведення перевірочних заходів. В окремих банківських установах в усіх випадках розслідування зловживань нормативно передбачене створення комісії з числа співробітників різних банківських підрозділів – безпеки, юристів, аудиторів і т.д. Декларується, що у такий спосіб при виникненні спеціальних питань кваліфіковану їх оцінку зможе дати відповідний фахівець – член комісії. Одночасно таким чином працівники фінансово-економічної безпеки у випадку невдачі можуть уникнути одноособової відповідальності за неякісно проведені заходи. Однак на нашу думку, це не має бути припустимою практикою. Ознайомлення широкого кола осіб з обставинами розслідування, навіть якщо їх зобов'язання не розголошувати деталі закріплене письмово, створює значний ризик небажаного поширення інформації про хід перевірочних дій, яка може невчасно дістатись і фігурантів розслідування. Окремі змішані комісії можуть створюватись для проведення ревізій у рамках службового розслідування, однак рішення про це має бути прийняте зважаючи на принцип поєднання конспірації та гласності, тобто якщо така загальновідома ревізія не нашкодить результатам та узгоджується з обраною тактикою.

Перевірочний блок службового розслідування повинен починатись із вивчення тієї нормативної бази, яка регламентує конкретні банківські процеси, що стали об'єктом правопорушення. Уже на цьому етапі можна зрозуміти, які вимоги законів, підзаконних актів або внутрішньобанківських регулятивних документів були порушені та спрямувати подальші перевірочні дії у конкретному напрямку. Або можна встановити, що діючою нормативною базою не врегульовані певні правовідносини – це небажано розширить спектр пошуків, але надасть можливість винести пропозиції щодо врегулювання регулятивної прогалини. У будь-якому разі, нерозуміння того, як учасники подій мали діяти відповідно до нормативних актів, зашкодить компетентному оцінюванню доказів у подальшому та, тим більше, не дозволить результативно провести інтерв'ю з фігурантами.

В рамках перевірки обставин події доцільно окрему увагу присвятити наступним напрямкам роботи:

1. Вивчення відповідних справ:

- чи є у справі усі документи, що мають зберігатись відповідно до нормативної бази;
- чи відповідає зміст документів реальному стану речей;

– чи відповідає обсяг та повнота змісту документів тим стандартам, що встановлені нормативними документами;

– чи є ознаки фальсифікації документів (підробка печаток, підклеювання, підчистка тощо).

2. Вивчення місць та майна, що пов'язані з досліджуваною подією. Сюди можна віднести:

– огляд робочих місць співробітників (наприклад, якщо справа стосується витоку конфіденційної інформації доцільно бачити, чи не зберігаються паролі від систем, якими користується фігурант, у загальнодоступному місці);

– огляд майна, пов'язаного з інцидентом. Сюди, перш за все, відноситься огляд заставленого майна при розслідуванні махінацій із заставою – будинків, автомобілів та ін.;

– отримання вагомої інформації щодо майна з реєстрів, пошукових систем.

3. Вивчення електронних масивів та даних банківських систем:

– дослідження руху коштів по рахунках, які пов'язані з розслідуваними обставинами;

– вивчення записів камер відеоспостереження, що встановлені у банківській установі;

– перевірка записів щодо операцій у банківських системах. Тут показовим прикладом можуть бути обставини розслідувань привласнення касирами коштів, які вносять клієнти на рахунки. Часто у таких випадках працівник касового вузла реєструє прибуткову операцію, надає клієнту відповідний документ, але після цього видаляє цю операцію з системи та привласнює кошти. Як правило банки зберігають відомості щодо видалених проводок, та за вказаних обставин запис системи про це буде доказом зловживання касира.

– перевірка масиву корпоративної електронної кореспонденції, що надсилається через поштову систему банку. У цьому випадку такий захід не буде вважатись спеціальним, оскільки корпоративна кореспонденція є власністю банківської установи, а не конкретного працівника, та зазвичай зберігається на банківських носіях;

– вивчення записів банківської телефонної системи. Зазвичай задля безпеки працівників, виключення провокацій та виявлення погроз з боку сторонніх осіб банки зберігають записи робочих телефонних розмов довідкових центрів, працівників, які здійснюють заходи зі стягнення заборгованості та окремих інших служб. Звичайно, відповідні працівники банку, а також клієнти попереджаються про те, що здійснюється запис телефонної розмови.

Крім цього, при проведенні розслідування доцільно здійснювати додаткову перевірку фігурантів. У випадку підозр внутрішнього шахрайства вона буде подібною до заходів з перевірки кадрів при прийомі на роботу чи переатестації, але дасть можливість отримати свіжі характеризуючі відомості, наприклад, щодо

наявності можливого конфлікту інтересів. Якщо фігурантом є недобросовісний позичальник, такі перевірочні заходи дозволять виявити недоліки верифікації, що була проведена перед видачею кредиту, або отримати інформацію про потрапляння цього клієнта у поле зору служб безпеки інших банків.

Інтерв'ю в рамках службового розслідування поділяються на три основні категорії (рис. 8.2.14):

1. Інтерв'ю з фахівцями – тобто такими особами, які володіють фаховими знаннями щодо відповідних процесів, але які не мали жодного стосунку з обставинами розслідування.

2. Інтерв'ю зі свідками події – тими особами, участь яких у шахрайстві виключена за об'єктивними ознаками, але які володіють інформацією щодо певних обставин підозрілої події.

3. Інтерв'ю з фігурантами розслідування – тобто тими, хто підозрюється у вчиненні зловживання.

Рис. 8.2.14. Види інтерв'ю в рамках службового розслідування

Інтерв'ю з підозрюваними доцільно запланувати останнім заходом, оскільки до цієї бесіди необхідно підходити максимально підготовленим теоретично та доказово. Особливу увагу в ході реалізації усього перевірочного блоку розслідування слід приділити документуванню доказів – це є забезпеченням принципу доказовості, дотримання якого дозволить керівництву банківської установи за результатами проведених заходів прийняти оптимально виражене управлінське рішення. Документування інтерв'ю може бути здійснене у вигляді власноручних пояснень опитуваних або шляхом протоколювання бесіди з обов'язковим закріпленням усіх сторінок протоколу підписами учасників інтерв'ю. До речі, ст.149 Кодексу законів про працю передбачає запитування письмового пояснення від винуватця розслідуваної події, яке він, однак, може відмовитися надавати. У зв'язку з цим, доцільно супроводжувати бесіду аудіозаписом, що буде додатковим підтвердженням достовірності викладеної у протоколі інформації у випадку відмови співрозмовника його підписати. При цьому такий запис не буде вважатись

результатом використання спецзасобів, оскільки фактично у цій ситуації працівник підрозділу фінансово-економічної безпеки записує себе, та лише у другу чергу – особу, з якою проводить інтерв'ю. При відмові співрозмовника підписати протокол доцільно підтвердження такої відмови закріпити підписами двох сторонніх осіб.

Аналіз отриманої у ході перевірочних заходів інформації вимагає детального аналізу, метою якого є виявлення можливих протиріч та побудови логічно несуперечливої картини ситуації, яка розслідується. Будь-які протиріччя, виявлені на цій стадії, потребують додаткового проведення перевірочних заходів.

Напрацьована практика проведення службових розслідувань показує доцільність наступної структури підсумкової доповіді керівництву банку за результатами розслідування:

- стисле викладення первинних фактів, що стали підставою для проведення розслідування;
- стисле викладення підтверджених даних про виявлене зловживання із зазначенням отриманих доказів щодо кожного факту;
- чіткий перелік виявлених правопорушень, зловживань та злочинів із посиланнями на відповідні нормативно-правові акти;
- визначення шкоди, що була нанесена внаслідок зловживання;
- перелік виявлених недоліків нормативно-правової бази та налаштованих процесів, що створили умови для вчинення зловживання;
- рекомендації щодо санкцій до порушників;
- рекомендації щодо мінімізації виявлених ризиків (внесення змін у нормативні акти, процеси тощо);
- рекомендації щодо можливого відшкодування збитків;
- рекомендації щодо направлення матеріалів до правоохоронних органів.

Якщо шкода нанесена співробітником банку, то відповідно до ст.132 Кодексу законів про працю, він несе матеріальну відповідальність за заподіяну шкоду у межах середньомісячного окладу. Відшкодування більшої суми можливе за наступних умов:

- за наявності письмового договору про повну матеріальну відповідальність;
- за особистої згоди працівника;
- на підставі відповідного судового рішення.

Як вже було зазначено, для банківської установи як бізнес-структури відшкодування збитків є більш важливим фактором ніж формальне притягнення винуватців до кримінальної відповідальності. У зв'язку з цим слід розуміти, що з 2001 р. новим Кримінальним кодексом декриміналізовано неповідомлення про злочин (за незначним винятком). Тому, якщо порушник може здійснити відшкодування збитків взамін не направлення відповідної заяви до правоохоронних органів, то слід використовувати таку можливість у межах діючого законодавства. Але такі

випадки на практиці є виключенням із загального правила. Усі інші ситуації, коли за результатами службового розслідування виявлені ознаки злочинів, мають мати продовження у вигляді інформування правоохоронців та подальшого супроводження цього процесу з боку юридичного підрозділу банку для отримання можливості стягнення збитків у примусовому порядку.

8.3. Напрями підвищення ефективності забезпечення фінансово-економічної безпеки сучасної банківської установи

Відповідно до визначення, запропонованого Національним банком України у Методичних вказівках з інспектування банків «Система оцінки ризиків», ризик - це ймовірність того, що події, очікувані або неочікувані, можуть мати негативний вплив на капітал та/або надходження банку. У даній роботі фінансово-економічна безпека розглядається як стан захищеності та організація дієвої системи консолідованих заходів для захисту від внутрішніх і зовнішніх загроз майновим та немайновим інтересам банку, що зумовлені протиправною діяльністю фізичних і юридичних осіб. Таким чином ймовірність настання шкоди від такої протиправної діяльності доцільно назвати ризиками фінансово-економічної безпеки. Але ці ризики не є функціонально відокремленою групою, а, згідно з сучасною практикою банківської діяльності, належать до групи операційних ризиків.

Міжнародною конвергенцією по вимірюванню капіталу та стандартам капіталу, підготовленої у 2004 р. Базельським комітетом з банківського нагляду (т.зв. Базель II) поняття операційного ризику визначено як ризик втрат у результаті неадекватності або помилок (збоїв) внутрішніх процесів, людей та (або) систем, або у результаті зовнішніх подій. Важливість цього документу підкреслюється тим, що, як було оголошено НБУ, українські банки до 2016 р. будуть зобов'язані привести свою діяльність у відповідність до Базеля II.

Базельський комітет з питань банківського нагляду виділяє сім категорій операційного ризику, охоплюючи при цьому широке коло можливих загроз прояву дестабілізуючих факторів у функціонуванні банку. До категорій операційного ризику, які розглядає комітет, належать наступні:

1. Категорія «внутрішнє шахрайство». Дії, пов'язані з даною категорією, допускають обман, незаконне присвоєння власності або обхід інструкцій, процедур чи положень банку, включаючи розбіжності та різні підходи до подій, які мають принаймні одну внутрішню сторону. Приклади стосуються навмисних неточностей у відомостях за позиціями, крадіжку службовця та торгівлю інсайдера на особистому рахунку працівника.

2. Зовнішнє шахрайство. Загрози за даною категорією передбачають дії третьої сторони, припускають обман, незаконне присвоєння власності або обхід закону. Приклади містять пограбування, підробку документів, суми чеку або випуску чеків проти неінкасованої суми, збитки від діяльності комп'ютерних хакерів.

3. Встановлений службовий порядок та безпека робочого місця. Дії, які несумісні із законами чи договорами про працевлаштування, охорону здоров'я чи безпеку праці, що стали причиною оплати позовів про особисті травми чи позовів (заяв), що мають відношення до розбіжності або різних підходів до вирішення відповідних питань. Приклади стосуються компенсаційних претензій працівників, погіршення здоров'я службовців, а також порушення правил техніки безпеки, організації робочої діяльності, претензій до дискримінації та загальної відповідальності, наприклад, клієнт посковзнувся та упав в офісі.

4. Клієнти, продукти та практика ведення бізнесу. Дана категорія характеризується ненавмисним або недбалим виконання фахових зобов'язань перед конкретними клієнтами, включаючи вимоги, що базуються на загальній довірі, та інші відповідні вимоги, або з природи або з плану продукту. Приклади включають порушення, побудовані на загальній довірі, неправильному використанні конфіденційної інформації про клієнта, неправильній торговельній діяльності за банківським рахунком, відмиванні грошей та продажу недозволених продуктів.

5. Пошкодження фізичних активів – категорія, яка супроводжується втратою або понесенням збитків у фізичних активах внаслідок стихійного лиха чи інших подій. Приклади охоплюють тероризм, вандалізм, а також землетруси, пожежі та повені.

6. Категорія «помилки у роботі та збої систем» передбачає системні збої чи збої у роботі. Приклади включають апаратні та програмні збої, телекомунікаційні проблеми та проблеми, пов'язані з комунальними послугами.

7. Категорія «виконання, передача та управління процесом». Ризики даної категорії пов'язані з невдачами (помилками) при обробці, трансакції чи управління процесом та відносинами з торговими партнерами і постачальниками. Приклади включають помилки введення даних, помилки в управлінні заставами, неповну юридичну документацію, несанкціонований доступ до рахунків клієнта, неклієнтські партнерські недовиконання та суперечки (розходження) з постачальниками.

Як вбачається з наведеної класифікації, майже половина категорій подій операційного ризику – внутрішнє та зовнішнє шахрайство, пошкодження фізичних активів – фактично належать до ризиків безпеки.

Організація управління операційним ризиком являє собою сукупність способів і методів роботи з виконання завдань управління операційним ризиком. Вона здійснюється на основі затвердженої політики про операційний ризик в банку і розроблених внутрішніх нормативних документів, що регламентують процес

управління і внутрішнього контролю. Грамотна організація управління операційним ризиком передбачає не тільки своєчасне їх виявлення, але й збір вичерпної інформації і оцінку впливу ризикових подій на діяльність банку. Організація управління операційним ризиком в банку включає в себе:

1. Виявлення (ідентифікація) операційного ризику.
2. Збір інформації.
3. Оцінку операційного ризику за напрямком діяльності.
4. Постановку завдань і узгодження дій підрозділів по мінімізації або запобігання операційному ризику.
5. Вироблення пропозицій щодо мінімізації операційного ризику.
6. Прийняття рішення щодо визначення методів управління операційним ризиком.
7. Контроль за операційним ризиком.

Значні обсяги операцій, висока складність внутрішніх бізнес-процесів і технологій, велика кількість задіяних в процесах структурних підрозділів – далеко не повний перелік факторів, що піддають сучасні фінансові установи операційним ризикам. І хоча на поточний момент у вітчизняних банківських установ сформувалося чітке розуміння необхідності управління операційними ризиками, часто в цьому процесі виникають проблеми, пов'язані з відсутністю методологічних та інформаційно-технологічних засобів ідентифікації, контролю та моніторингу операційних ризиків. Одночасно, існуючі рекомендації Базельського міжбанківського комітету, що стосуються в першу чергу великих фінансових установ, змушують їх створювати системи управління операційними ризиками для підвищення «кредиту довіри» та рейтингу надійності.

Необхідно відзначити, що процес ідентифікації та класифікації операційних ризиків може натрапити у великих банках на серйозні проблеми, пов'язані з відсутністю моделей бізнес-процесів фінансової установи, без яких не можливо точно визначити ділянки виникнення ризиків (функції, процедури процесів), частоту виникнення (кількість ризику за період), оцінити розміри втрат і ймовірність їх настання. Існуючі підходи інтеграції моделей процесів організації та операційних ризиків дозволяють сьогодні вирішувати подібні проблеми.

Іншою не менш важливою проблемою, пов'язаною з процесом побудови системи управління операційними ризиками є отримання внутрішньої і зовнішньої аналітичної звітності в різних інформаційних зрізах даних (наприклад, кількості ризику в технологічному процесі, розмірі втрат на структурний підрозділ і т.д.). Рішенням подібної проблеми може бути застосування систем моделювання і аналізу процесів, що підтримують функції опису і контролю операційних ризиків, а також підтримують можливість інтеграції із зовнішніми системами (для імпорту розрахункових даних та експорту звітної інформації).

В управлінні операційним ризиком ключова роль відводиться системі внутрішнього контролю. Регулярні перевірки всіх бізнес-процесів банку допоможуть гарантувати, що ці процеси відповідають призначенню (тобто є ефективними і сприяють досягненню стратегічних цілей) і організовані належним чином. Практичним шляхом встановлено, що найбільш поширені причини операційних втрат є наслідком недоліків саме в системі внутрішнього контролю. Зокрема:

- недостатня увага керівництва при організації та підтримці системи внутрішнього контролю, а також відсутність корпоративної культури в банку;
- невірна оцінка ризику при здійсненні банком балансових та позабалансових операцій;
- відсутність внутрішніх підрозділів і процедур контролю при здійсненні бізнес-процесів, таких як розподіл обов'язків, санкціонування, верифікація, узгодження і нагляд за поточною діяльністю;
- неефективна система передачі інформації між різними рівнями управління, особливо при інформуванні вищестоячого керівництва про виникаючі труднощі;
- недостатня або неефективна оцінка дієвості системи внутрішнього контролю.

Керівництво банку несе відповідальність за впровадження адекватного внутрішнього контролю і систем оцінок засобів контролю на предмет визначення економічного ефекту від них. При цьому необхідно враховувати ефективність кожного засобу контролю в процесі, грошовий еквівалент обсягу потоку коштів, задіяних у даному процесі, а також вартість самих засобів контролю.

Засоби внутрішнього контролю за операційним ризиком можуть бути розділені на три загальні категорії. Ці категорії засобів контролю можуть бути включені до складу базових компонентів внутрішнього контролю:

- засоби превентивного контролю – запобігають несприятливим подіям (помилкам або незаконним діям). Прикладом засобів контролю такого типу є програмне забезпечення логічного доступу, яке дозволяє доступ в комп'ютерну мережу тільки авторизованим особам, що використовує комбінацію ідентифікаційного номера та пароля користувача;
- засоби виявлення – ідентифікують подію, що мала місце. Прикладом можуть бути способи виявлення помилок, їх ідентифікація;
- засоби корекції – виправляють ситуацію після її виявлення. Прикладом може бути застосування адміністративних або дисциплінарних стягнень, програмне забезпечення резервування, яким можна скористатися для відновлення пошкодженого файлу або бази даних.

В даний час, в умовах турбулентності фінансових ринків, побудова ефективної системи внутрішнього контролю операційних ризиків є питанням виживання для багатьох банків. Банкам вже сьогодні слід задуматися про необхідність введення

сучасних інструментів і підвищення якості організації системи ризик-менеджменту та внутрішнього контролю, оскільки це, безумовно, є необхідною умовою для забезпечення стійкості і конкурентоспроможності українських банківських установ. Безумовно, навіть одна подія, що представляє небезпеку з точки зору операційного ризику (наприклад, несанкціоновані масові операції співробітника з клієнтськими рахунками або руйнування приміщень банку в результаті стихійних лих або терористичного акту), може стати причиною дуже великого збитку або взагалі поставити під питання функціонування окремо взятого банку. Необхідно розуміти, що впровадження в банківську діяльність системи управління операційним ризиком покликане зменшити втрати банку від недбалості персоналу, нестабільної роботи інформаційної системи та зовнішнього впливу, що у свою чергу сприяє банківській установі досягнути поставленої стратегічної мети з мінімальними фінансовими, ресурсними та інформаційними втратами.

Незважаючи на те, що способів вчинення шахрайства безмежно багато, окремими науковцями здійснюються спроби з розуміння умов, що призводять до вчинення таких злочинних дій, та можуть об'єднати їх різноманіття. Найбільш поширеною концепцією у західному світі вважається абстракт «трикутника шахрайства», запропонований американськими вченими С. Альбрехтом, Дж. Венцом та Т. Вільямсом. У своїй роботі дослідники стверджують, що шахрайство може вчинити будь-хто за умови наявності трьох складових (рис. 8.3.1):

1. Тиск зовнішніх обставин.
2. Можливість скоєння шахрайства.
3. Самовиправдання своїх дій.

Тиск зовнішніх обставин найчастіше виступає у вигляді обставин фінансового характеру (потреба у грошах). Проте, є й інші фактори, що не стосуються фінансів – наприклад, бажання продемонструвати високі показники, або помститись керівникові через образу.

Рис. 8.3.1. Трикутник шахрайства

Самовиправдання дозволяє шахраю «вписати» учинене у свої внутрішні норми, та може виглядати наступним чином:

- «Я дуже багато працюю, а зарплатню мені платять невелику. Зробивши так я лише візьму зароблене»;
- «Таким чином я візьму гроші в борг, а потім поверну»;
- «Всі навколо крадуть, чого я маю відрізнитись»;

Можливість вчинення шахрайського діяння тісно пов'язана з недоліками системи внутрішнього контролю. Такі умови можуть виникнути, коли:

- безпосередньо відсутній контроль, що дозволяє вчинити шахрайство;
- відсутня виробнича дисципліна
- керівництво та колеги байдужі до того, що відбувається тощо.

Збалансована система протидії шахрайству повинна працювати за усіма трьома вершинами трикутника. Перекіс в будь-яку зі сторін призводить до марної трати грошей і часу.

Зазвичай при вибудовуванні системи протидії шахрайству банки найбільшу увагу приділяють саме можливості здійснення шахрайства. При цьому у створення ефективної системи внутрішніх контролів вкладаються величезні суми грошей, кількість контрольних заходів, покликаних не дати здійснитися шахрайству, можуть зростати з кожним днем. Саме тому слід враховувати, що надлишкові процедури і контрольні заходи перешкоджають ефективному веденню бізнесу. Контрольні процедури повинні мати на меті сприяння у отриманні банком прибутку, а не навпаки. Методи та процедури, які банківська установа може запровадити для зниження впливу категорії «можливість» на ризик вчинення шахрайства є наступними:

1. Розподіл обов'язків. Ця процедура передбачає подвійний контроль за здійснюваними операціями. Наприклад, за оформлення заявки на видачу готівки, її оформлення та безпосередньо видачу коштів повинні відповідати дві різні людини. Однак не варто бездумно слідувати цьому правилу. У будь-якому випадку при впровадженні тієї чи іншої процедури необхідно розуміти, що вигоди від її впровадження повинні завжди перевищувати витрати. Скажімо, якщо банк невеликий і кількість операцій дозволяє контролювати процес в режимі реального часу, то за ці три функції в ньому цілком може відповідати одна людина. Однак при цьому в якості контролю можна впровадити процедуру аналізу всіх операцій керівництвом. Так можна запобігти багатьом зловживанням. У теж час якщо банк великий і щодня в ньому проходить велика кількість подібних операцій, то розподіл обов'язків стає необхідністю, оскільки керівництво буде не в змозі проконтролювати кожну транзакцію. При цьому можна запропонувати спрощену процедуру видачі готівки до певної суми одним працівником, знову ж таки, за умови регулярного контролю цих операцій керівництвом. Тут важливо відзначити, що співробітник повинен

усвідомлювати відповідальність за свою ділянку роботи і розуміти, що за порушення процедури він може понести відповідне покарання.

2. Система підтвердження повноважень. Основна ідея цієї контрольної процедури полягає в тому, що кожна операція повинна отримувати затвердження. При цьому у банку може бути встановлено кілька рівнів авторизації. Наприклад, кредити розміром до 200000 грн. вимагають авторизації керівника регіональної дирекції, до 1000000 грн. – члена Правління, понад цієї суми – Правління банку і т.п. Проте слід бути готовим до того, що шахрай буде намагатися вкрати в рамках своїх повноважень. Тому важлива наступна контрольна процедура.

3. Система незалежних перевірок (у тому числі позапланових). Система незалежних перевірок ґрунтується на психологічному факторі: знаючи, що його робота контролюється кимось іншим, співробітник навряд чи зважиться вчинити шахрайство. Крім ревізії сюди можна віднести також регулярну ротацію кадрів, обов'язкове відправлення у відпустку, періодичну атестацію співробітників. Крім того, важливим елементом системи незалежних перевірок є інвентаризація.

4. Документальний контроль. Ця процедура передбачає періодичну звірку даних різних реєстрів, перевірку на повноту всіх транзакцій (чи є пропуски в наскрізній нумерації документів), на дублювання операцій в бухгалтерських записках (наприклад, один документ був проведений і оплачений двічі).

5. Обмежений доступ. Це стосується обмеження доступу як до товарно-матеріальних цінностей, так і до інформації. В останньому випадку мова йде не тільки про захист комерційної або банківської таємниці (наприклад, бази даних по клієнтам), але і про доступ до бухгалтерських записів. У деяких офісах можна бачити приклеєні до комп'ютерів стікери, на яких написані паролі для входу в комп'ютер і у встановлені на комп'ютері програми. Це може призвести, наприклад, до того, що шахрай, скориставшись чужим логіном, здійснить шахрайську транзакцію, приховавши таким чином злочинство. Очевидно, що без цього контрольного заходу поділ обов'язків може втратити будь-який сенс.

Щоб система протидії шахрайству працювала, всі ці контрольні заходи повинні бути встановлені в сукупності. При цьому слід мати на увазі, що часто не відсутність, а зневага або ігнорування наявних процедур контролю дозволяє здійснювати шахрайство в банківській установі. Можна вибудувати ефективну систему внутрішніх контролів, але вона так і залишиться ефективною на папері. Щоб система працювала, також не можна забувати про те, що співробітників потрібно навчити користуватися нею. Вони повинні звикнути до думки про те, що банк працює так, а не інакше, що всі визначені процедури повинні виконуватися, а за порушення процедури неминучим є покарання.

Крім того, необхідно постійно вживати заходи з адаптації системи внутрішніх контролів до умов, що змінюються – оскільки тільки таким чином можна встигати за діями шахраїв, які стають дедалі розумнішими.

Як вже було зазначено, категорія «тиск» може стосуватися як фінансових, так і не фінансових аспектів. Профілактика у відношенні цієї вершини трикутника шахрайства потребує комплексу дій, спрямованих як на співробітника, так і на контрагентів.

Що стосується співробітників, то тут перш за все дієвими є заходи кадрової безпеки, які вже були розглянуті у другому розділі роботи. Сюди відноситься перевірка ділової репутації кандидатів на роботу, а також їх можливих зв'язків з криміналітетом. Крім того, необхідним є контроль трудової дисципліни працівників. Наприклад, Кодекс законів про працю передбачає можливість звільнення у разі появи на робочому місці у стані алкогольної чи наркотичної інтоксикації. А саме пристрасть до алкоголю чи наркотичних засобів є одними з чинників, що можуть викликати тиск фінансового характеру – такому працівникові, очевидно, потрібні гроші на задоволення його схильностей.

Крім того, в банку можна запровадити таку процедуру як розкриття інформації про наявність конфлікту інтересів з контрагентами. У деяких банках таке розкриття обмежується тільки вищим менеджментом, що дозволяє легко обходити цю заборону. Тому якщо запроваджувати розкриття інформації про наявність конфлікту інтересів, то робити це слід стосовно кожного співробітника. У ряді банків для цих цілей розроблена спеціальна електронна форма, яку співробітники зобов'язані оновлювати щорічно, а також у міру виникнення потенційного конфлікту інтересів.

У цьому зв'язку необхідно відзначити появу нової функції в межах банківських установ, основним міжнародним стандартом якої є документ «Комплаєнс і комплаєнс-функція в банках», розроблений Базельським комітетом. Для України, на відміну від західних банків, комплаєнс-підрозділи (від англ. compliance – відповідність) є досить рідкісним явищем. Проте, очевидно, така практика з часом буде поширена й у нашій країні. У широкому розумінні функцією комплаєнс-контролю є контроль відповідності банківської діяльності чинному законодавству у цій сфері. До основних завдань комплаєнсу, які безпосередньо стосуються фінансово-економічної безпеки, на Заході відносять наступні:

- запобігання використанню інсайдерської інформації;
- регулювання конфлікту інтересів;
- протидія корупції всередині банку.

Іншою обов'язковою умовою мінімізації впливу категорії «тиск» є вже розглянуті заходи з перевірки контрагентів. Компанії з низькою діловою репутацією, безумовно, несуть більше загрози з втягування працівників банку у корупційні схеми, ніж

інші. Також необхідно використовувати іноземний досвід – за кордоном вже стали нормою регулярні аудиторські перевірки своїх контрагентів на предмет дотримання деяких умов договорів. Я показує дослідження фахівців аудиторської компанії «Ернст енд Янг» (Ernst&Young), рівень контролю ризиків залучення третіх осіб є незадовільним у представників сучасного бізнесу, хоча застосовувані методи є досить різноманітними (рис. 8.3.2).

Для того, щоб знизити тиск на співробітників банку з боку контрагентів, які спокушають їх «відкатами», можна інформувати своїх контрагентів про притаманну політиці банку «нульову» толерантність щодо «відкатів». Інформування може відбуватися як у вигляді звичайного листа, так і у вигляді повідомлення на сайті банку або спеціального семінару для контрагентів. Крім того, щоб витрачені зусилля не пройшли дарма, необхідно за про вадити так звану «гарячу лінію», на яку кожен може повідомити про відомі йому факти зловживань. «Гаряча лінія» - це не обов'язково телефонний номер. Це може бути адреса електронної пошти, факс, звичайна поштова адресу. Важливо забезпечити анонімність співробітників - авторів повідомлень, в іншому випадку страх перед колегами може виявитися вище, ніж страх порушити довіру роботодавця.

Усі заходи, пов'язані з вершиною трикутника «самовиправдання», мають на меті зробити для співробітника складною відповідь на запитання «чому я маю порушити закон та довіру роботодавця?». Безумовно, важливим кроком, який дозволить значно знизити рівень зловживань, є створення у банку атмосфери нетерпимості до шахрайства. Але прийняття кодексу етики та проголошення принципів - це тільки вершина айсберга. Цим принципам повинно в першу чергу слідувати керівництво установи. Крім того, за дослідженнями окремих практиків у

Рис. 8.3.2. Використання способів контролю ризиків контрагентів компаніями за Ernst&Young

компаніях з демократичною корпоративною культурою рівень зловживань менше, ніж у компаніях з авторитарною культурою. Крім того, неповагу до роботодавці незмінно несе велика різниця у заробітній платні, соціальних гарантіях. Важливою для нейтралізації «самовиправдання» є ефективна система мотивації, розробку якої спільно з бізнес-підрозділами має здійснювати підрозділ по роботі з кадрами. Справедливе ставлення до своїх співробітників, прозора система покарань і заохочень - все це робить сприяє зниженню внутрішніх чинників працівника для вчинення зловживання.

Як вже було зазначено, вибудовування ефективної системи протидії шахрайству потребує комплексного підходу за усіма вершинами трикутника. При цьому тільки за умови злагодженої взаємодії усіх підрозділів банку (і перш за все «профільних» - безпеки, аудиту, комплаєнсу, операційних ризиків) та розуміння і сприяння керівництва банківської установи можливе досягнення позитивного результату.

Напрямки забезпечення фінансово-економічної безпеки, що були розглянуті у цій роботі, першочерговою метою мають захист інтересів банківської установи від злочинних посягань або нейтралізація загроз таких посягань. Однак 21 століття називають добою інформації, саме тому запорукою успішного ведення бізнесу та здатності вживати превентивні заходи для забезпечення безпеки банку є своєчасне отримання необхідної аналітичної інформації про конкурентне середовище. Комплекс заходів щодо вивчення намірів конкурентів, основних тенденцій бізнесу отримав назву бізнес-розвідки (або конкурентної, економічної розвідки).

У сучасному світі бізнес-розвідка, що виникла на стику економіки, юриспруденції і спеціальних дисциплін, стає важливим інструментом дослідження ринку. На відміну від промислового шпигунства, бізнес-розвідка діє виключно в рамках існуючих законів. Поява нових інформаційних технологій (Internet, професійних баз даних, систем пошуку інформації) і відносна дешевизна доступу до інформаційних ресурсів дозволяють аналітикам готувати якісні матеріали, придатні для прийняття рішень керівництвом компаній. При цьому вони працюють тільки з відкритими джерелами інформації. Аналогічні технології обробки відкритої інформації використовують всі спецслужби світу. Але для бізнес-розвідки найважливішою умовою є дотримання етичних норм і принципів діяльності виключно в рамках законодавства.

Бізнес-розвідка дозволяє передбачати зміни на ринках, виявляти і прогнозувати дії нових або потенційних конкурентів, проводити моніторинг появи «вибухових» технологій і навіть політичних ризиків. Зростання ролі бізнес-розвідки визначають наступні чинники:

- швидка зміна технологій (безперервні інновації), поєднання технологій і

інформації про них (раніше вони були роз'єднані), швидке зростання темпів ділового життя і, відповідно, швидкості прийняття управлінських рішень;

– інформаційне перевантаження; розвідка, що виконує функції не тільки збору, але і фільтрації інформації з точки зору її корисності для господарюючого суб'єкта, стає одним з вирішальних факторів у конкурентній боротьбі;

– зростаюча агресивність конкуренції, пов'язана в тому числі з процесами глобалізації господарського життя. Економічна розвідка виконує завдання з прогнозування дій конкурентів (і, відповідно, щодо вироблення заходів, спрямованих на утримання власних клієнтів) та з пошуку нових ринкових ніш;

– сильний вплив політичних ризиків на діяльність господарюючих суб'єктів і банків зокрема. Єдиним способом мінімізувати негативний вплив політичних змін стає їх аналітичне передбачення, також є функцією економічної розвідки.

Конкурентна розвідка (як і розвідка взагалі) має розвідувальний цикл, узагальнений зміст якого характерний в першу чергу для кредитних організацій (рис. 8.3.3).

Відправною точкою в конкурентній розвідці є визначення дійсних потреб. Важливо відзначити, що як користувачі, так і фахівці розвідки мають нести рівну відповідальність за точне визначення і чітке формулювання потреб у розвіду-

Рис. 8.3.3. Цикл конкурентної розвідки

вальної інформації. Західний практичний досвід показує, що потреби банку в розвідувальній інформації можуть бути розподілені за трьома функціональними категоріями:

- стратегічні рішення і дії, в тому числі розробка стратегічних планів і стратегій;
- розвідувальна інформація тактичного характеру, в тому числі ініціативи та технологічні сюрпризи контрагентів, а також дії органів державної влади;
- опис основних гравців певних ринків, в тому числі конкурентів, клієнтів, контрагентів, а також регулюючих і контролюючих органів.

Безпосереднє виконання розвідувального завдання починається зі збору інформації (відправним пунктом служить власна інформаційна система). Основними моментами тут є характеристики інформації та джерела, що використовуються для її отримання. Конкурентна розвідка отримує інформацію з відкритих джерел, оскільки оперативно-розшукова робота є виключною прерогативою правоохоронних органів. Такими джерелами інформації можуть бути:

- друковані ЗМІ;
- зворотній зв'язок з клієнтами, партнерами, конкурентами;
- спостереження;
- виставки, конференції і т.д.;
- Інтернет.

Швидке розширення кола користувачів Інтернету в нашій країні призводить до того, що багато фахівців оцінюють його як достатнє джерело інформації для прийняття управлінських рішень. Така думка мотивується, по-перше, тим, що в Інтернеті у багатьох видань є електронні версії, всі «пристойні» компанії мають власні сайти, існує можливість повторної перевірки об'єкта інтересу через інші ресурси і т. п.; по-друге, використання Інтернету вирішальним чином знижує тривалість інформаційно-пошукової роботи, що підвищує оперативність прийняття управлінських рішень. Крім того, пошук в Інтернеті легко автоматизується за допомогою інформаційно-аналітичних комплексів, що значно здешевлює витрати на конкурентну розвідку.

Однак у діяльності банку, де найбільш важливі надійність придбаних активів і легальність залучених пасивів, необхідно враховувати особливості Інтернету як джерела інформації та інструменту конкурентної розвідки:

1. Інтернет – дійсно найбільше сховище інформації. Однак для конкурентної розвідки це означає її низьку релевантність, необробленість інформаційних масивів (що збільшує термін перетворення інформації в розвідувальні відомості). Таким чином, виграш у часі збору інформації представляється сумнівним.

2. Інтернет виступає в ролі інформаційної «смітника», що виражається різним чином – від наявності величезних масивів застарілих відомостей до сховищ «зли-

того» компромату. Отже, достовірність даних, отриманих з «видимого» Інтернету, невисока.

3. Інтернет часто слугує засобом дезінформації.

Названі особливості Інтернету дозволяють запропонувати деякі рекомендації щодо його використання в якості інструменту конкурентної розвідки банків:

1. Інтернет доцільно використовувати в якості відправної точки при зборі інформації, намічаючи основні джерела її отримання та можливі шляхи повторної перевірки.

2. Необхідний доступ до платних ресурсів Інтернету, зокрема, до банків даних інформаційних агентств і консалтингових компаній (наприклад, СПАРК Інтерфакс, DunandBradstreet). Інформація з таких джерел, як правило, достовірна (але не завжди повна).

3. При відпрацюванні запиту пошуковим системам слід попередньо продумувати формулювання питань і термінів, встановивши потенційні синоніми і варіанти. Мета – зібрати максимальний обсяг інформації, що має відношення до досліджуваного об'єкту.

4. При проведенні пошуку потрібно дотримуватися умови забезпечення конфіденційності (анонімності), наприклад, використовувати IP-адреси, не пов'язані з банком, програми-анонімайзери і т. п.

5. Слід звертати увагу на відомості з вторинних джерел (сайти ЗМІ та органів влади на території, де розташований об'єкт, сайти вакансій, форуми і т.п.), оскільки вони дозволяють з'ясувати нові характеристики об'єкта, будучи до того ж засобом верифікації наявної інформації.

Аналітична робота займає особливе місце в конкурентній розвідці і являє собою процес переробки різномірної, часто фрагментарною інформації, в розвідувальні відомості, тобто знання, на підставі яких можна зробити певні висновки і виробити рекомендації.

Результати роботи конкурентної розвідки повинні своєчасно поширюватися серед споживачів, оскільки тільки тоді вони зможуть стати однією з найважливіших основ економічної політики банківської установи. Оскільки однією з основних цілей фахівців конкурентної розвідки є скорочення часу, який витрачається на підготовку ситуативних рішень бізнес-підрозділами і менеджментом банку, то надання розвідувальних відомостей крім вимог до розвідувального продукту має відповідати наступним критеріям:

- неприпустимість фільтрації результатів роботи конкурентної розвідки, навіть якщо отримані відомості і зроблені висновки неприємні для замовника;
- інформація повинна бути отримана етичним чином, враховуючи важливість права на інтелектуальну власність для сучасного бізнесу;
- фахівці конкурентної розвідки повинні мати зворотний зв'язок зі своїми

клієнтами з метою підвищення ефективності роботи як однієї, так і іншої сторони.

Захист інтересів банку передбачає пріоритет превентивних заходів. Різноманіття конкретних загроз банкам обумовлено наступними першорядними обставинами:

- кредитно-фінансові установи здійснюють операції з найбільш ліквідним товаром – грошима, тому потенційна криміногенність цієї сфери вище, ніж в інших галузях;

- кризи у фінансово-кредитній сфері зачіпають господарюючі суб'єкти всіх галузей економіки;

- банки, будучи одночасно і об'єктом, і суб'єктом фінансового моніторингу, нерідко відчують у своїй діяльності конфлікт інтересів.

Основна відмінність недобросовісної конкуренції у фінансово-кредитній сфері – поширення інформації не про продукт (тобто про власне банківських послугах), а про саму організацію, оскільки для клієнтів в першу чергу важлива надійність обслуговуючого його кредитної установи.

Специфіка загроз коригує діяльність конкурентної розвідки банків. Вона повинна бути обов'язково не тільки легітимною, але й етичною, оскільки репутаційні ризики в банківській сфері вагоміші, ніж в інших секторах економіки. Імовірність застосування проти банку засобів і методів промислового шпигунства значно вище, що збільшує значення контррозвідувальної функції. Конкурентна розвідка банку має більшу, порівняно з іншими секторами економіки, число об'єктів постійного моніторингу. У банках існує об'єктивна потреба в мінімізації тривалості розвідувального циклу.

Сучасне розуміння завдань конкурентної розвідки в кредитних організаціях націлює її роботу на отримання відомостей про інноваційні банківські технології конкурентів за допомогою аналізу інформації. При їх впровадженні у власному банку використовується фактична відсутність правового захисту ноу-хау у вітчизняному законодавстві: легка модернізація технології, не захищеної в належній мірі авторським правом, дозволяє застосовувати її для досягнення власних конкурентних переваг. З іншого боку, знання нових технологій і фінансових схем конкурента дає можливість проводити активні заходи по його дискредитації. Така поведінка, будучи видом недобросовісної конкуренції, стає характерним для вітчизняних фінансових ринків (наприклад, банківська криза 2008 р, що розпочалася «падінням» Промінвестбанку).

У поточний час доводиться констатувати, що, нажаль, значення конкурентної розвідки для українських банківських установ недооцінене. Використання такої функції майже не поширене в Україні, незважаючи на її широкі можливості та вагу для прийняття перспективних управлінських рішень. Проте, враховуючи вплив

глобалізації, перспективи євроінтеграції, посилення конкурентної боротьби у банківському секторі та підвищення необхідності оперативно володіти змістовною інформацією, можна стверджувати, що конкурентна розвідка знайде своє місце серед структурних підрозділів вітчизняних банків.

Підсумовуючи слід зазначити, що важливими факторами для підвищення ефективності забезпечення фінансово-економічної безпеки банківських установ є вдосконалення системи управління операційними ризиками, різновидом яких є ризику безпеки, запровадження дієвої системи внутрішнього контролю та використання інструментів конкурентної розвідки.

Список використаної літератури

1. BP Statistical Review of World Energy 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bp.com/assets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2011/STAGING/local_assets/pdf/statistical_review_of_world_energy_full_report_2011.pdf.
2. Energy 2020. A strategy for competitive, sustainable and secure energy. COM (2010) 639 final. Brussels, 10.11.2010. // Офіційний сайт European Commission's Directorate-General for Energy and Transport. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ec.europa.eu/energy/strategies/2010/doc/com\(2010\)0639.pdf](http://ec.europa.eu/energy/strategies/2010/doc/com(2010)0639.pdf)
3. Energy and Security: Toward a New Foreign Policy Strategy / J. H. Kalicki, D. L. Goldwyn (eds.) / Washington – Baltimore: Woodrow Wilson Center Press, Johns Hopkins University Press, 2005, 604 p.
4. Gbeddy, Francis. Promoting energy security through energy efficiency. Workshop on energy efficiency // Сайт Світової енергетичної ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.worldenergy.org/documents/ethiopia_june_30_v_gbeddy_security.pdf
5. Securing the Energy Future of the United States: Oil, Nuclear, and Electricity Vulnerabilities and a post-September 11, 2001 Roadmap for Action. By: Arjun Makhijani, Ph.D. A preliminary report of IEER's energy assessment project. November 2001. // Офіційний сайт Institute for Energy and Environmental Research (IEER). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ieer.org/reports/energy/bushtoc.html>
6. Tax from agricultural producers – EnterInvest // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.enter-invest.com/ru/belarus/business/taxes/agricultural_tax.html
7. World energy assessment: energy and the challenge of sustainability / Hisham Khatib, Alexander Barnes, Isam Chalabi, H. Steeg, K. Yokobori // Сайт Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.undp.org/energy/activities/wea/pdfs/chapter4.pdf>
8. World Energy Outlook 2010 IEA. Presentation to the press. London, 9 November 2010// Офіційний сайт International Energy Agency. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iea.org/weo/index.asp>
9. Азарова А.О., Рузакова О.В. Математичні моделі та методи оцінювання фінансового стану підприємства: Монографія. А.О. Азаров, О.В. Разумков. – Вінниця: ВНТУ, 2010. – 172 с.
10. Андрійчук В.Г. Економічна безпека України: стан, критерії виміру та превентивні заходи її зміцнення / В.Г. Андрійчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/uazt/2010_1k.pdf
11. Андрущенко В.Л. Податкові системи зарубіжних країн / За заг. ред. М.Я. Азарова / В.Л. Андрущенко, О.Д. Данілов. – К.: «ВД «Комп'ютерпрес», 2004. – 300 с.
12. Базецька Г.І. Конспект лекцій з дисципліни «Фінансовий менеджмент» (для слу-

хачів другої вищої освіти спеціальності 7.03050401 – Економіка підприємства (за видами діяльності) / Г.І. Базецька, В.Г. Федорова; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 259 с.

13. *Бараннік В.О.* Енергетична безпека: регіональний вимір / В. Бараннік // Сайт Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.db.niss.gov.ua/docs/energy/EnSecBa1.pdf>

14. *Барановський О.І.* Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення): Монографія / О.І. Барановський. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 759 с.

15. *Батковський В.А.* Безпека грошово-кредитної системи та механізм подолання загроз її розвитку / В.А. Батковський // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2009. – №111 – С. 37-41.

16. Фінансовий аналіз: Навч. посіб. / М.Д. Білик, О.В. Павловська, Н.М. Притуляк, Н.Ю. Невмержицька. – К: КНЕУ, 2005. – 595 с.

17. *Бланк І.А.* Финансовый менеджмент: Учебный курс / И.А. Бланк. – К.: Ника центр, Эльга, 2001. – 528 с.

18. *Бугрій М.Г.* Роль грошово-кредитної політики у забезпеченні економічної безпеки держави / М.Г. Бугрій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journal/2010_1/Bugriy_110.htm

19. Энергетическая безопасность России / В.В. Бушуев, Н.И. Воропай, А.М. Мастепанов, Ю.К. Шафраник. – Новосибирск: Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 1998 – 302 с.

20. В преддверии новой энергетики. Интервью Ф.Г. Рутберга, академика РАН, д-ра Института электрофизики и электроэнергетики РАН / Ф.Г. Рутберг // Современное машиностроение. – 2009. – №2-3 (8-9). – С. 22-23.

21. *Варналій З.С.* Проблеми та шляхи забезпечення економічної безпеки України / З.С. Варналій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rainbow.gov.ua>

22. Ведение аграрного бизнеса в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.agribusiness.kiev.ua/img/zstored/files/DA2010_RU_last%20variant.pdf

23. *Вернер Н.* Турбинный тихоход / Н. Вернер // Эксперт. – 2008. – № 11(156) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.expert.ua/articles/16/0/5234/>.

24. Віктор Янукович: Коли ми кажемо про нові виклики, ми не повинні забувати про минуле [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/17572.html>

25. *Власюк Н.І.* Фінансовий аналіз [Текст] : навчальний посібник / Н. І. Власюк. – Львів : Магнолія, 2010. – 328 с.

26. *Воропай Н.И.* О сущности и основных проблемах энергетической безопасности России / Н.И. Воропай, С.М. Клименко, Л.Д. Криворучий. – Изв. АН. Энергетика. – 1996. – №3. – С. 38-49.

27. *Воропай Н.И.* Энергетическая безопасность России (введение в проблему). Препринт / Н.И. Воропай, С.М. Клименко, Л.Д. Криворучий. – Иркутск: СЭИ СО РАН, 1997. – 57 с.

28. *Гафуров А.Р.* Сущность категории «энергетическая безопасность» и ее место в общей структуре безопасности / А.Р. Гафуров. – Вестник МГТУ. – 2010. – № 1. – Том. 13. – С. 178-182.
29. *Гойчук О.І.* Продовольча безпека / О.І. Гойчук – Житомир: Полісся, 2004. – 384 с.
30. *Горова М.В.* Розвиток тіньової економіки в Україні – причини та наслідки для соціально-економічного розвитку країни / М.В. Горова, А.В. Кравченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/uazt/2010_1k.pdf
31. Горючі корисні копалини України: Підручник / В.А. Михайлов, М.В. Курило, В.Г. Омельченко та ін. – К.: КНТ, 2009. – 376 с.
32. *Гринспен А.* Эпоха потрясений: Проблемы и перспективы мировой финансовой системы (3-е издание, дополненное) / А. Гринспен. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2010 – 520 с. – С. 415-416.
33. *Гринюк Н.А.* Фінансова безпека України: макроекономічний аспект управління / Н.А. Гринюк // Проблеми науки. – 2009. – № 10. – С. 22-28.
34. *Грушко В.І.* Фінансова безпека бізнесу: податковий аспект / В.І. Грушко, С.М. Лаптев, Л.О. Кошембар. – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2010. – 256 с.
35. *Грязнов Л.* Тезисы по энергокризису / Л. Грязнов // Эско. – 2002. – № 2. // Сайт електронного журналу енергосервісної компанії «Екологічні системи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esco-ecosys.narod.ru/2002_2/art34.htm
36. *Денчев К.* Мировая энергетическая безопасность: история и перспективы / К. Денчев. – Новая и новейшая история. – 2010. – № 2. – С. 34-77.
37. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення : Монографія / В.Т. Шлемко, І.Ф. Бінько. – К.: НІСД, 1997. – 144 с.
38. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. А-К / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000 – 864 с. (т. 1) – С. 501-503.
39. Енергетична безпека України: стратегія та механізми забезпечення [текст] / А.І. Шевцов, М.Г. Земляний, В.О. Бараннік [та ін.]; За ред. А.І. Шевцова. – Дніпропетровськ: Пороги, 2002. – 264 с.
40. *Єрмошенко М.М.* Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М.М. Єрмошенко. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – 309с.
41. *Жабінець О.Й.* Фінансова безпека страхового ринку України / О.Й. Жабінець, Н.І. Вакиряк // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – №21.4. – С. 233-237.
42. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 №964-ІV.
43. Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 30.08.1996 №772/96.
44. Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», від 16.07.1999 р. №996/14.
45. Закон України «Про страхування» від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР.
46. *Земляний М.Г.* До оцінки рівня енергетичної безпеки. Концептуальні підходи / М.Г. Земляний // Стратегічна панорама. – 2009. – № 2. – С. 56-64.

47. Капица С.П. Общая теория роста человечества. Сколько людей жило, живет и будет жить на Земле / С.П. Капица. – М.: Наука, 1999. – 177 с.
48. Карпінський Б.А. Індикатори фінансової безпеки в контексті збалансованості фінансової системи держави / Б.А. Карпінський // Науковий вісник НЛТУ України. – 2008. – №18.2 – С.131-145.
49. Ковалёв В.В. Финансовый анализ. Управление капиталом. Выбор инвестиции. Анализ отчётности / В.В. Ковалёв – М.: Финансы и статистика, 2000.
50. Коваленко Л.О. Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. – 3-тє вид., випр. і доп. / Л.О. Коваленко, Л.М. Ремньова. – К.: Знання, 2008. – 483 с.
51. Коваленко О.Ю. Аналіз та оцінка рівня фінансової безпеки України / О.Ю. Коваленко // Наукові праці. Том 133. – 2010. – Вип. 120. – С.56-61.
52. Колісник О. Конфлікт інтересів як джерело загроз бюджетній безпеці держави / О. Колісник // Проблеми фінансової теорії та практики в постстабілізаційний період: матеріали наук. конф. проф-виклад. складу. – Тернопіль: ТДЕУ, 2006. – С. 72–76.
53. Комарницький І.М. Сутність і шляхи забезпечення фінансової безпеки держави / І.М. Комарницький, І.А. Франів, Б.М. Комарницький // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). – 2010. – № 2(49). – С. 22-28.
54. Король Г.М. Борг і боргова залежність національної економіки як загроза національній безпеці / Г.М. Король, В.В. Михальська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/uazt/2010_1k.pdf
55. Законы истории: Математическое моделирование и прогнозирование мирового и регионального развития. Изд. 3, суц. перераб. и доп. / А.В. Коротяев, Д.А. Халтурина, А.С. Малков и др.. – М.: URSS, 2010. – 344 с.
56. Кравчук Н. Колізії боргової безпеки держави: Україна в системі світових індикаторів безпеки глобального економічного простору / Н. Кравчук // Наука молода. – 2009. – № 3. – С. 74-82.
57. Крамаренко Г.О. Фінансовий менеджмент: Підручник / Г.О. Крамаренко, О.Е. Чорна. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 520 с.
58. Кузнецов С.А. Деякі проблеми правового забезпечення екологічної та продовольчої безпеки / С.А. Кузнецов // Аграрне та земельне право, 2007. – № 12.
59. Кундиус В.А. Земельное налогообложение США и стран ЕС. Опыт для российского АПК. Ч.1 / В.А. Кундиус, Ю.Н. Иванова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rosnedvigimost.ru/publikaciya-polnaya/52>
60. Ливдар М.В. Бюджетне забезпечення економічної безпеки / М.В. Ливдар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vldfa/2010_18/Lyvdar.pdf
61. Мамедов А.О. Международный финансовый менеджмент в условиях глобального финансового рынка [Текст]: монография / В.А. Слепов – М.: Магистр, 2007. – 284 с.
62. Марченко С.М. Індикатори боргової безпеки України / С.М. Марченко // Фінанси України. – 2009. – № 12. – С. 9-15.

63. *Матвеев И.Е.* За горизонтом углеводов / И.Е. Матвеев // Альтернативный киловатт. – 2010. – № 3. – С. 24-29.
64. *Матвійчук А.В.* Діагностика фінансового стану підприємства із застосуванням інструментарію нечіткої логіки / А.В. Матвійчук, О.А. Сметанюк // Фінанси України. – 2007. – №12. – С. 115-128.
65. *Мещерякова О.В.* Налоговые системы развитых стран мира. Справочник / О.В. Мещерякова. – М.: Фонд «Правовая культура», 1995. – 240 с.
66. *Микитенко В.* На чому базується енергетична безпека держави / В. Микитенко // Вісник НАН України. – 2005. – № 3. – С. 41-47.
67. *Мионов Н.В.* Международная энергетическая безопасность : Учеб. пособие / МГИМО МИД России, МИТЭК / Н.В. Мионов. – М.: МГИМО(У), 2003. – 165 с.
68. *Митяй О.В.* Проектний аналіз: Навч. посіб. / О.В. Митяй. – К.: Знання, 2011. – С.155-169.
69. Міжнародне енергетичне агентство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iea.org/subjectqueries/keyresult.asp?KEYWORD_ID=4103
70. *Морозов В.В.* Стратегическое инновационное управление в электроэнергетике [Текст] / В.В. Морозов. – М.: Альфа-М, 2004. – 280 с.
71. *Музыка-Стефанчук О.А.* Деякі питання щодо фінансової та бюджетної безпеки держави / О.А. Музыка-Стефанчук // Митна справа. – 2011. – № 4(76). – С. 82-85.
72. Наказ Міністерства економіки України «Методика розрахунку рівня економічної безпеки України» від 02.03.2007 №60.
73. Налоговые системы зарубежных стран: учебно-методическое пособие / Л.В. Попова, И.А. Дрожжина, Б.Г. Маслов. – М.: Дело и Сервис, 2008. – 368 с.
74. Налоговый кодекс Российской Федерации (часть вторая) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=1717
75. Налогообложение в системе экономического регулирования агропромышленного производства Венгрии: [информационный материал]. – 1990. – № 195(90). – 8 с.
76. Налогообложение сельского хозяйства в развитых странах // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.budgetrf.ru/Publications/Analysis/iet/an_iet_250902/an_iet_250902990.htm
77. Научно-технический прогресс и его социально-экономические последствия на период до 2005 года по Украинской ССР (Комплексная программа). – К.: Наукова думка, 1984. – 696 с. – С. 73.
78. Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2010 році. – Сайт Міністерства надзвичайних ситуацій України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mns.gov.ua/files/2011/5/17/3_6_2010.pdf
79. Об Энергетической стратегии России на период до 2020 года : распоряжение Правительства РФ от 28.08.2003 г. № 1234-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inpravo.ru/baza1/art3s/nm-6ano9n.htm>.
80. Об Энергетической стратегии России на период до 2030 года: распоряжение Прави-

тельства РФ от 13.11.2009 г. № 1715-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.garant.ru/hotlaw/federal/213820/>.

81. *Оглуздин Н.С.* Продовольча безпека Росії / Н.С. Оглуздин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.geopolitika.narod.ru>.

82. *Олійник О.В.* Боргова безпека Україна: стан, проблеми та перспективи / О.В. Олійник, І.В. Сідельнікова // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2011. – №2(5). – С.41-47.

83. *Орловски Я.* Особенности налогообложения сельскохозяйственной деятельности в Польше / Я. Орловски [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pvuabs/texts/2008_1/1.3.4.pdf

84. *Пількевич К.Л.* Роль зовнішнього державного боргу в системі забезпечення економічної безпеки / К.Л. Пількевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/2009_28_1/16.pdf

85. *Паєнтко Т.В.* Безпека фондового ринку в контексті зміцнення фінансової безпеки держави / Т.В. Паєнтко, М.В. Поплавська // Зб. наук. пр. Національного університету державної податкової служби України. – 2011. – №2. – С. 208-214.

86. Паливно-енергетичний комплекс України на порозі третього тисячоліття / Під загальною редакцією А.К. Шидловського, М.П. Ковалка. – К.: УЕЗ, – 2001. – 398 с.

87. *Пащенко Д.О.* Теоретико-методичні аспекти розрахунку рівня економічної безпеки національного господарства України в оперативному режимі / Д.О. Пащенко // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія». Збірник наук. праць. ЛНТУ. – Випуск 7(28). – ч. 2. – Луцьк, 2010. – С. 16-22.

88. *Пирожков С.І.* Концептуальні підходи до формування системи національної безпеки України / С.І. Пирожков // Стратегічна панорама [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=prnb0&issue>.

89. Податкова система: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Лютий І.О., Демиденко Л.М., Романюк М.В. та ін.]; За ред. І.О. Лютого. – К.: Центр навчальної літератури, 2009. – 456 с.

90. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755–VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2755-17>

91. Податковий кодекс України від 02.12.2010. – К.: Преса України, 2010.

92. Положення «Про порядок здійснення аналізу фінансового підприємств, що підлягають приватизації», затверджене наказом Міністерства фінансів та Фонду державного майна України від 26.01.2001 р. №49/121.

93. *Пономаренко Є.Д.* Фінансовий аналіз. Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення курсу / Є.Д. Пономаренко. – К.: Наша справа, 2002. – 211 с.

94. Постанова КМУ від 19.01.1998 р. № 48 «Про концепцію діяльності органів виконавчої влади у забезпеченні енергетичної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=48-98-%EF>

95. Про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету

ту, передбачених Міністерству палива та енергетики України на будівництво ліній електропередачі. Рахункова палата України. 2011 р. Сайт Рахункової палати України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/img/files/Bulet_energet.pdf

96. Розпорядження КМУ від 15.03.2006 р. № 145-р «Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2030 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/145-2006-%D1%80>

97. Постанова КМУ від 07.07.2010 р. № 554 «Про утворення Міжвідомчої комісії з питань розвитку енергетики» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/554-2010-%D0%BF>.

98. Римська декларація з всесвітньої продовольчої безпеки (13 листопада 1996 р.) // World Food Summit, WFS 96 3 – Corr. 1. Rome, Italy, 1996.

99. Рясних Є.Г. Основи фінансового менеджменту: Навч. посіб. / Є.Г. Рясних. – К.: Скарби, 2003. – С. 182-196.

100. Савчук В.П. Финансовый менеджмент. Практическая энциклопедия. – 3-е изд. / В.П. Савчук. – К.: Companion Group, 2008. – 880 с.

101. Салига С.Я. Фінансовий аналіз: Навч. посіб. / С.Я. Салига. – К.: ЦУГ, 2008. – 208 с.

102. Селіверстова І.О. Безпека грошового ринку та інфляційних процесів як елемент фінансової безпеки країни / І.О. Селіверстова, О.І. Шемет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/PSPE/2010_3/Shemet_310.htm

103. Сергієнко С.Б. Державне регулювання як гарантія економічної безпеки / С.Б. Сергієнко, А.В. Сверделко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/2009_28_1/16.pdf

104. Середіна Г.В. Удосконалення управління фінансовою безпекою країни на основі механізму посилення фінансової безпеки та протидії фінансовій кризі / Г.В. Середіна // Бізнесінформ. – 2011. – №10. – С.106-109.

105. Симмонс Мэтью Р. Закат арабской нефти. Будущее мировой экономики. Пер. с англ. Горбатко В.Н. / М.Р. Симмонс. – М.: Поколение, 2007. – 496 с. – С. 332.

106. Системи економічної безпеки держави: монографія / О.С. Власюк; за ред.: А.І. Сухорукова, Б.М. Данилишина; Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2010. – 685 с.

107. Соловійова О. Так народжувалась Україна [Електронний ресурс] / О. Соловійова // Атлантична панорама. – 2011. – №4(35). – Режим доступу: <http://www.atp.mil.gov.ua/number/35/495.htm>.

108. Сухін Є.І. Нетрадиційна енергетика як фактор економічної безпеки держави: автореф. дис ... д-ра екон. наук: спец. 21.04.01 «Економічна безпека держави» / Є.І. Сухін / Рада національної безпеки та оборони України; Національний ін-т проблем міжнародної безпеки. – К., 2005. – 38 с.

109. Суходоля О.М. Роль та місце енергозбереження у забезпеченні енергетичної та національної безпеки / О.М. Суходоля // Еско. – 2003. – № 8 // Сайт електронного журналу

енергосервісної компанії «Екологічні системи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esco-ecosys.narod.ru/2003_8/art50.htm

110. *Суходоля О.М.* Енергоефективність економіки у контексті національної безпеки: методологія дослідження та механізми реалізації [Текст] : монографія / О.М. Суходоля. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 424 с. – Бібліогр.: с. 391-418 (366 назв).

111. *Сухоруков А.І.* Національна економічна безпека: Навч. посібник / А.І. Сухоруков, С.З. Мошенський, О.М. Петрук. – Житомир: ПП «Рута», 2010. – 384 с.

112. *Сухоруков А.І.* Проблеми фінансової безпеки України: Монографія / А.І. Сухоруков. – К.: НІПМБ, 2005. – 140 с.

113. Указ Президента України «Питання Міжвідомчої комісії з питань фінансової безпеки при Раді національної безпеки і оборони України» від 24.09.2007 №912/2007.

114. Указ Президента України «Про Стратегію національної безпеки України» від 12.02.2007 №105/2007.

115. Україна повністю виконала свої зобов'язання щодо високозбагаченого урану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/23555.html>

116. Устав от 15 ноября 1984 г. об аграрном налоге (Dz.U. от 2006 г. № 136, поз. 969 с изм.).

117. *Фрадинський О.А.* Основи оподаткування. Навч. посібник / О.А. Фрадинський. – Львів: «Новий світ – 2000», 2010. – 344 с.

118. *Черник Д.Г.* Налоги и налогообложение: учеб. / Д.Г. Черник. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 328 с.

119. *Черняков Б.А.* Політика продовольчої безпеки зарубіжних країн і інтереси Росії / Б.А. Черняков // Економіка сільського господарства і переробної промисловості. – № 5. – 2002.

120. *Шеремет А.Д.* Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций / А.Д. Шеремет, Е.В. Негашев. – М: ИНФРА-М, 2003. – 237 с.

121. *Шморгун Н.П.* Фінансовий аналіз: Навч. посіб. / Н.П. Шморгун, І.В. Головка. – К: ЦНІ, 2006. – 528 с.

122. *Язев В.А.* Россия и международное энергетическое сотрудничество в XXI веке. 2006-2011 гг. / В.А. Язев. – М.: Издательская группа «Граница», 2011. – 400 с.

123. *Язев В.А.* Энергетическая безопасность России: внутренние и международные аспекты / В.А. Язев. – Безопасность Евразии. – 2003. – № 2. – С. 667-681.

124. *Якушик І.Д.* Податкові системи зарубіжних країн: Довідник / І.Д. Якушик, Я.В. Литвиненко. – К.: «МП Леся», 2004. – 480 с.

125. *Андрюшків Б.М.* Економічна та майнова безпека підприємства і підприємництва. Антирейдерство / Б.М. Андрюшків, Ю.Я. Вовк, П.Д. Дудкін та ін. – Тернопіль – граф. 2008. 424 с.

126. *Алькема В.Г.* Система економічної безпеки логістичних утворень : [монографія] / Алькема В.Г. – К. : Дорадо-Друк, 2011. – 470 с.

127. *Бондарчук Ю.В.* Безпека бізнесу / Ю.В. Бондарчук, А.І. Марущак : організаційно-

правові основи : Науково-практичний посібник. – К. : Скіф, КНТ, 2008. – 372 с.

128. *Грушко В.І.* Фінансова безпека бізнесу : податковий аспект / В. Грушко, С. Лаптев, Л. Кошембар. – К. : Університет економіки та права «КРОК», 2010. – 256 с.

129. *Захаров О.І.* Побудова комплексної системи забезпечення економічної безпеки підприємства / О.І. Захаров // Вчені записки Університету «КРОК». – Вип. 21. – С. 50-58.

130. *Зацеркляний М.М.* Основи економічної безпеки : [навчальний посібник] / М.М. Зацеркляний, О.Ф. Мельников. – К. : КНТ, 2009. – 337 с.

131. *Зубарев В.В.* Вплив глобальних, політичних, енергоресурсних та екологічних змін на воєнну безпеку держави : монографія / [В.В. Зубарев, О.П. Кутовий, О.О. Свергунов, С.М. Тимченко]. – К. : Інтертехнологія, 2009. – 256 с.

132. *Квасницька Р.С.* Деякі методичні аспекти формування системи економічної безпеки підприємства / Р.С. Квасницька, І. О. Доценко // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – № 2, Т. 1 – С. 34-38.

133. *Козаченко А.В.* Экономическая безопасность предприятия : сущность и механизм обеспечения : монографія / А.В. Козаченко, В.П. Пономарев, А.Н. Ляшенко. – К. : ЛБРА, 2003. – 280 с.

134. *Куркін М.В.* Контроль та захист економічної безпеки діяльності підприємств / М.В. Куркін, В.Д. Понікаров, Д.В. Назаренко. – Харків : ФОП Павленко О.Г., ІНЖЕК, 2010. – 300 с.

135. *Клейнер Г.* Системный ресурс экономики / Г. Клейнер // Вопросы экономики. – № 1, 2011. – С. 89-100.

136. *Крутов В.В.* Становлення та розвиток недержавної системи безпеки підприємства : [монографія] / В.В. Крутов. – К. : Фенікс, 2008. – 406 с.

137. *Кириленко В.І.* Інвестиційна складова економічної безпеки : [монографія] / В.І. Кириленко. – КНЕУ, 2005. – 232 с.

138. *Кириченко О.А.* Проблеми управління економічною безпекою суб'єктів господарювання : [монографія] / О.А. Кириченко, М.П. Денисенко, В.С.Сідак, С.М. Лаптев, С.А. Єрохін, О.І. Захаров, П.Я. Пригунов та ін. – К. : ІМБ Університету економіки та права «КРОК», 2010. – 412 с., С. 272-274.

139. *Кириченко А.А.* Экономическая безопасность логистического образования – это состояния его экономической системы / А.А. Кириченко // Логистика : проблемы и решения. – 2010. – № 5. – С. 30-33.

140. *Кириченко О.А.* Методологічні основи економічної безпеки суб'єктів господарювання в трансформаційній економіці / О.А. Кириченко, Ю.Г. Кім // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 12. – С. 60.

141. *Ляшенко О.М.* Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства : [монографія] / Ляшенко О.М. – Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – 400 с., С. 390.

142. *Мак-Мак В.П.* Служба безопасности предприятия как субъект частной правоохранительной деятельности : [монографія] / В.П. Мак-Мак. – М. : Компания «Спутник+», 2003. – 220 с.

143. Минаев Г.А. Безопасность организации : учебное пособие / Г.А. Минаев. – М. : Университетская книга ; Логос, 2007. – 368 с.
144. Мунтіян В.І. Економічна безпека України : [монографія] / В.І. Мунтіян. – К. : КВЩ, 1999. – 464 с.
145. Олейников Е.А. Экономическая и национальная безопасность : учебник / под ред. Е.А. Олейникова. – М. : Издательство Экзамен, 2005. – 768 с.
146. Ортинський В.Л. Економічна безпека підприємств, організацій та установ / [В.Л. Ортинський, І.С. Керницький, З.Б. Живко та ін.]. – К. : Правова єдність, 2009. – 54 с.
147. Іванюта Т.М. Економічна безпека підприємства / Т.М. Іванюта, А.О.Заїчковський. – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – 256 с.
148. Пастернак-Таранушенко Г.А. Економічна безпека держави / Г.А. Пастернак-Таранушенко ; за ред. Б. Кравченка. – К. : Інститут державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. – 140 с.
149. Ромащенко Т.Д. Экономическая безопасность национального хозяйства : Теория, методология, формирование в России : [монография] / Т.Д. Ромащенко. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 2003. – 216 с.
150. Сенчагов В. Экономическая безопасность : состояние экономики, фондового рынка и банковской системы / В. Сенчагов // Вопросы экономики. – 1996. – № 6. – С. 144-153.
151. Сорока І.В. Теоретико-методологічні аспекти формування системи економічної безпеки підприємства / І.В. Сорока // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 12 (102). – С. 114-122.
152. Сумець О.М. Стратегії сучасного підприємства та його економічна безпека / О.М. Сумець, М.Б. Тумар. – К. : Хай-Тек Прес, 2008. – 400 с.
153. Слободяник Т.М. Запровадження комплексної системи економічної безпеки та оцінка її ефективності на сучасному підприємстві / Т.М. Слободяник // Економічний простір. – 2008. – № 12/2. – С. 22-27.
154. Франчук В.І. Теоретична модель системи забезпечення економічної безпеки акціонерних підприємств / В.І. Франчук // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.8. – С. 158.
155. Шарый Л.Д. Безопасность предпринимательской деятельности : учебник / Л.Д. Шарый, В.М. Родачин ; Нац. ин-т бизнеса. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : ВК, 2005. – 477 с.
156. Шемаєва Л.Г. Забезпечення економічної безпеки підприємства на основі управління стратегічною взаємодією з суб'єктами зовнішнього середовища : [монографія] / Л.Г. Шемаєва. – Рада національної безпеки і оборони України, Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К. : НУПМБ, 2009. – 357 с.
157. Шнипко О.С. Економічна безпека ієрархічних багаторівневих систем : регіональний аспект / О.С. Шнипко. – К. : Генеза, 2006. – 288 с.
158. Якубович Зоряна. Формування системи економічної безпеки машинобудівного підприємства / Зоряна Якубович // Вісник ТНЕУ-2010. – № 1. – с. 81-86.
159. Ярочкин В.И. Система безопасности фирмы / В.И. Ярочкин. – М. : Ось-89. – 2003. – 352 с.

160. Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России : угрозы и их отражение / Л.И. Абалкин // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 4-13.
161. MODELS [Електронний ресурс] / Introductory Statistics: Concepts, Models, and Applications. — Режим доступу : <http://www.psychstat.missouristate.edu/introbook/sbk04m.htm>.
162. Качинський А.Б. Безпека, загрози і ризик : наукові концепції та математичні методи / А.Б. Качинський. – К. : Ін-т проблем національної безпеки ; Національна академія Служби безпеки України, 2004. – 472 с.
163. Козловський С.В. Макроекономічне моделювання та прогнозування валютного курсу в Україні : [монографія] / С.В. Козловський, В.О. Козловський. – Вінниця : Книга-Вега ВАТ «Вінницька обласна друкарня», 2005 р., – 240 с.
164. Ромащенко Т.Д. Экономическая безопасность национального хозяйства : Теория, методология, формирование в России : [монография] / Т.Д. Ромащенко. – Воронеж, Изд-во ВГУ. – 2003. – С. 6.
165. Edith Cowan University. Research Online. Conceptual Modelling: Choosing a Critical. Infrastructure Modelling Methodology [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ro.ecu.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1015&context=isw> – Назва з екрану.
166. Советов Б.Я. Моделирование систем : учебник для вузов / Б.Я. Советов, С.А. Яковлев. – М. : Высшая школа, 2001. – 343 с.
167. Форрестер Дж. Основы кибернетики предприятия (индустриальная динамика) / Дж. Форрестер ; перев. с англ. ; под ред. Д.М. Гвишинани. – М. : Прогресс, 1971. – 325 с.
168. A Business Model for Information Security [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nis-summer-school.eu/nis09/presentations/15-Le-Roux.pdf> – Назва з екрану.
169. Грушо А.А. Теоретические основы компьютерной безопасности / А.А. Грушо, Э.А. Применко, Е.Е. Тимонина : учеб. пособие. – М. : Академия, 2009. – 272 с.
170. Девянин П.Н. Модели безопасности компьютерных систем : учебное пособие / П.Н. Девянин. – М. : Академия, 2005. – 144 с.
171. Фон Нейман Дж. Теория игр и экономическое поведение / Дж. Фон Нейман, О. Моргенштерн ; перев. с англ. ; под ред. Н.Н. Воробьева. – М. : Наука, 1970. – 708 с.
172. Саати Т. Математические модели конфликтных ситуаций / Т. Саати. – М. : Советское радио, 1989. – 304 с.
173. Давнис В.В. Прогнозные модели экспертных предпочтений : [монография] / В.В. Давнис, В.И. Тинякова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2005. – 248 с.

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
Університет економіки та права «КРОК»

Наукове видання

Розвиток інформаційного суспільства

Колективна монографія

Том 8

Економічна безпека держави на макро- та мікрорівнях

Літературне редагування *Г.О. Яворська*
Комп'ютерна верстка *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 25.03.2013 р. Формат 70х90/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 22,35. Обл.-вид. арк. 15,89. Наклад 300 прим.
Зам. 22

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано ТОВ «НВП «Інтерсервіс»
м. Київ, вул. Бориспільська, 9, 02099
Свідоцтво ДК № 3534 від 24.07.2009 р.

